



د. خالد زياده

# دهولہ تی عوسمانی له نیوان چاکسازی و هه لوه شانہ و هدا

کاریگه ریی نه وروپا له سهر عوسمانیه کان  
له سه دهی هه ژده هه مدا

وهرگیرانی:

خالد مه حمود که ریم

د. خلیل عه لی موراد ینشه کی بو نویسه

منتدی اقرأ الثقافی

[www.iqra.ahlamontada.com](http://www.iqra.ahlamontada.com)

# منتدى اقرأ الثقافي

[www.iqra.ahlamontada.com](http://www.iqra.ahlamontada.com)

د. خالد زیاده

# دهولته تی عوسمانی له نیوان چاکسازی و هه ئووشانه وهدا

تویژینه وهیهك سه بارهت به کاریگه ریی نه وروپا  
له سه ر عوسمانیه كان له سه دهی هه ژده هه م

وهه گهیرانی

خالید مه حمود که ریم

نه کادیمیای هه شیاروی و پتگه یاندنی کادیران  
سلیمان ۲۰۱۲



## ئەكادېمىيە ھۆشيارى و پېنگەياندىنى كادىران

دامەزراوہ بەكى كەلتورىيە بەپتى بىرارى كۆنگرەى سىتى سالى ۲۰۱۰ ى يەككىتى نىشتمانى كوردستان دامەزراوہ، ئەركەكەى بىرىتپە لە دەستە بەركردنى پىداوئىستىيە كانى ھۆشيار كوردنەوہى سىياسى، فراوان كوردنى چوارچىوہ كانى رۆشنىبىرى گىشتى، تۆكە كوردنى بەھاكانى دىموكراسى و مافى مرقۇف و دادى كۆمەلايەتى لەكۆمەلدا، تاوتوئ كوردنى مەسەلە كانى بىرى ھاوچەرخ و دابىن كوردنى كەرەستەى پىتويست بۆ پېنگەياندىنى كادىران لە بوارە ھەمەچۆرە كاندا.

• دوولەتى عوسمانى لەئىوان چاكسازى و ھەلۆشانەوہدا

• وەرگىرانى: خالد مەحمود كەرىم

• بلاوكرامكانى ئەكادېمىيە ھۆشيارى و پېنگەياندىنى كادىرانى (ى.ن.ك)

• دىزايىن: كەمال حامد

• تىراژ: ۲۰۰۰

• ژمارەى زنجىرە: (۴۹۹)

• ژمارەى سپاردنى بەرئۆبەراپەتى گىشتى كىتەبخانە گىشتىيەكان (۱۱۰۶) سالى ۲۰۱۳

تىبىنى: ئەم كىتەبە لە بنەردەلدا ناوى (دۆزىنەوہى پىشكەوتنى ئەوروپا) يە بەلام بۆ ناوہ كوردىيەكە بەم ناوہ دانراوہ.



سەرپەرشتىارى زنجىرەى كىتەب  
عوسمان جەمەرشىد گورون

[www.pukhoshiari.com](http://www.pukhoshiari.com)

[info@pukhoshiari.com](mailto:info@pukhoshiari.com)

## پيشهكى

عوسمانىيەكان لە سەرەتاي سەدەى چوار دەهەمى زاینیدا خاوەن میرایەتییەكى بچوك بوون، كە دەكەوتە پوی باكوری پوژناوای ئەنادۆل، لەسەر سنووری ئیمپراتۆریای بیزەنتى. ئەم میرایەتییە یەكێك بو لەو چەندین میرایەتییە توركانەى یا توركمانانەى لەو قوناغەدا لە پوژناوای ناوهراستى ئەنادۆلدا بوونیان هەبوو، لەوانە (ذولقەدر، قەرەمان، حەمید، ئایدین، تیکە، ساروخان...هتد)، بەلام لە هەمان كاتدا تاكە میرایەتیش بو، توانی وردە وردە و لەسەر خۆ گەرەو بەر فراوانییت، بەجۆریك لە كۆتایی سەدەى چوار دەهەمدا بو بە دەولەتێكى بەهێز، پاشان بە ئیمپراتۆریایەك، دواى ئەوەى توانیان لەسەر دەستی سولتان موحمەد فاتیح، قستەتینیە داگیركەن لە سالی (١٤٥٣ز). دا، پاشتریش لە سەردەمى سولتان سولهیمان قانونى (١٥٢٠-١٥٦٦ز) دا، بوون بە دەولەتێكى جیهانى. لەو كاتە بەدواوە ئیتر دەولەتى عوسمانى خاكیكى بەرىنى دادەپۆشى، كە نزیكەى (١٥,٠٠٠,٠٠٠ كم<sup>٢</sup>) دەبو. مۆلكەكانى عوسمانى بەدیوى ئەوروپادا دەگەیشتە ناوچهكانى نزیك تریستاو قیەنناو سنووری پۆلۆنیا. هەر وها دەریای (رەش) و دەریای (ئازوف)یش بوون بەدوو دەریای عوسمانى، هەر وها بەشى پوژناوای (قەوقازیا)ش ملكەچى حوكمرانى عوسمانىيەكان بوون، بەهەمان شیۆه پوژناوای ئاسیا، لە نیویاندا كوردستان و ناوهراست و باشورى عێراق و ولاتی شام و دورگەى عەرەب، لەویشەوه باكوری ئەفریقا لە میسر وە تا سنووری مەراكیشى دەگرتەوه.

عوسمانىيەكان ئىتر گەيشتنە ئاستىك، توانيان خۇيان بۇ پۇلگىپران لە سياسەتى جيهانىدا ئامادەبگەن، بۇ ئەۋەى بىنە پەگەزى بالانسىكى نوى، لەم بارەۋە شانبەشانى سەرکەۋتنەكانيان لە بوارى سەربازىدا، جموجولىكى كاراي دىبلۇماتىشيان دەستپىکرد، ئەم سياسەتەش بەسبوو تا دەۋلەتى عوسمانى بكات بە يەككە لە سى دەۋلەتە جيهانىەكەى ئەوروپا، ھەلبەتە شانبەشانى ھەريەك لە ئىمپراتورىيەى بىنەمالەى ھاپسىپرگ و مۇسكوى قەيسەرى.

ھاۋكات لەگەل بەرىنبوونى دەۋلەت و بالادەستبوونى لە پوى سەربازىيەۋە، عوسمانىيەكان بوون بەخاۋەن ئابورىەكى بەھىزىش، لە راستىدا داھاتە دارايىيەكانى دەۋلەت بەشى پتەۋکردنى ھىزو تواناكانى دەکردن. ئەو ئابورىە بەھىزە لە پاراستنى ئامىزە جەنگىە ترسناكەكەياندا يارمەتيدان، بەگوپرەى ئامازەپىکردنى خودى مىژۋونوسە ئەوروپىەكان، عوسمانىيەكان خاۋەن تاكە سوپاي جىگىرو رىكخراۋبوون، كە لە ئەوروپادا حسىبى بۇ كرابىت، بەھوى چاكەى ئەم سوپاۋە توانيان لە دىدى رەعىيەت و دراوسىكانياندا ۋەك ھىزىكى ترسناك دەرگەون، داۋدەزگا سوپايىيەكانى عوسمانى لەپوى تۇپخانەۋ كاروبارى ئەندازىارى و پشتىۋانى و كۆمەك و تەمويىشەۋە لە سەروى ئاستى سەردەمەكەى خۇيدابو، بەجۇرىك ھىچ دەۋلەتتىك لە دەۋلەتەكانى ئەوروپاي پۇژئاۋا لە توانايدا نەبو بەرھەلىستى ھىزەكانى ئىنكىشارى و سوارەى دەرەبەگەكان (سوپاھى)ى عوسمانى بكات.

ھەلبەىە ھىزو تواناي دەۋلەتى عوسمانى بە تەنھا لە ھىزو تواناي دام ۋدەزگا سەربازىيەكانىدا راڭەبكرىت، لەم مەسەلەدا سىستىمى كارگىپرى و سياسى دەۋلەت پۇلى خۇيان ھەبوۋە، بەتايبەت كە عوسمانىيەكان لەو قۇناغەى مىژۋوى دەۋلەتەكەياندا بەۋە

ناسرابوون دەتوانن لئەھاتوتترین پیاوھکانیان بۆ پۆست و پلەو پایەکانی دەولەت ھەلبژێرن، بێ لەبەرچاوگرتنی بنچینەو ڕەگەزی تاک و ڕەوشە کۆمەلایەتیەکە، بەم کارە ھەک "دۆنالد کواترت"ی میژوونوس دەلێت، بێ جیاوازیکردن ھەل و فرسەتی ئیشکردنیاں بە ھەموان بەخشی، بۆ ئەوێ لە بوارە سەربازی و مەدەنیەکاندا ڕازەو خزمەتی خۆیان پیشکەش بە دەولەت بکەن. تا ناوھراستی سەدەمی شانزەھەمیش سولتانە عوسمانییەکان بۆخۆیان کاروباری دەولەتیاں بەرپۆدەدەبردو بەشیوھەکی راستەوخۆ بەدواداچونیاں بۆ گرفت و کێشەکانی ڕەعییەت و سکالاکانیاں دەکرد، کارەکان بەخیراییەکی گونجاو ھە ئەنجام ئەدران، سولتانەکانیش کەسانیکی پراکتیکی بوون و دەولەتەکەیان پەرەپێدا بۆ ئەوێ بتوانیت پو بەرپۆی پێداویستیە ناچارییەکانی ئەو پۆزگارە ببیتەو. ھەرھەما ھوکمرانی عوسمانی بەشیوھەکی گشتی، لەرۆی ئابوریەو بۆ دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوھکان کەم ئەرکتر بوون، چونکە ئەو باج و خەراجانە ی ئەمان (واتا عوسمانییەکان) لێیان وەردەگرتن، کەمتر بو لەوێ کە بە ئاغاکانی پێشوتریان دەدا.

دەتوانن بڵێن سەردەمی سولتان سولھیمان قانونی خالی "ترۆپکە" لە میژووی دەولەتی عوسمانیدا، کە زیاتر لە ھەوت سەدەمی (۱۲۹۹-۱۹۲۲)ن خایاندووە، چونکە ئەو سەردەمە بۆ عوسمانییەکان نێتر خالی کۆتایی گەیشتنە بە شکۆمەندی و ئەو پەری قۆناغەکانی بەرینبوونی دەولەتیش پیکدینیت. دوا ی سەردەمی قانونیش پڕۆسەییەکی پاشەکشیی لەسەرخۆو درێژخایەن لە دەولەتی عوسمانی و دام و دەزگا جیا جیاکانیدا دەستیپیکرد. پیاوانی دەولەت و سیاسەت و خاوەن فیکر لە دەولەتی عوسمانیدا لە کاتیکی زۆر زوودا ھەستیان بەم پڕۆسە ی پاشەکشیکردنە

کردبووو، به تايبته هر له سهدهی حه قده هه می زایینیوه. له م  
 پرووه نووسین و نامه گه لیکی زوریان بو به جیهیشتوین، تیایدا  
 هوکاره کانی لاوازی و پاشه کشییان له دهوله تی عوسمانیدا  
 باسکردووه، بو چاره سه رکردنیشیان پاسپارده و پینگه چاره یان  
 پیشنیارکردووه. و تیگرای نهو نووسین و نامانهش، بهئومییدی  
 سوولئیوهرگرتنیان پیشککش به سولتانه کانی بنه ماله ی عوسمانی،  
 یان به سهدرولئه عزمه کان (سروک و وزیرانه کان) کراون.

له نیو نهوانه ی که نووسین و نامه یان بو به جیهیشتوین و  
 دهستیان خستوته سهر ناته و اوویه کان له دام و دهزگا کانی دهوله تدا،  
 میژوونوسی عوسمانی موسته فای کوپی نه حمه دی کوپی  
 عه بدولمه ولا (۱۵۶۱-۱۶۰۰زیه)، که به ناوی "عالی" ناسراوه و کتیبی  
 "ناموژگار یکردنی سولتانه کان" و "گه نجینه ی هه و اله کان و هه وینی  
 بیرو ئاوژه کان" و نامه یه کیشی به ناوی "حه قیقه تی هه ریمه کان"  
 نووسیوه، ههروه ها چه ندین کتیبی تر، ههروه ها زانای بو سنی  
 "حه سه ن کافی" یه (سالی ۱۶۱۶ مردووه) که به ناو نیشانی  
 "بنه ما کانی حوکمرانی له سیستمی جیهاندا" کتیبیکی نووسیوه،  
 ههروه ها عینی عه لی نه فندی، که نامه یه کی نووسیوه به ناو نیشانی  
 "قوانین ال عثمان در خلاصه مضامین دفتری دیوان"، و کتیبیکی  
 به ناو نیشانی "وظیفه خوران مراتب بندکان ال عثمان"، ههروه ها  
 "قوچی به گ"، که له سالی (۱۶۳۰ز) دا نامه یه کی گرنگی نووسیوه و  
 پیشککشی سولتان مورادی چواره می (۱۶۲۳-۱۶۴۰ز) کردووه،  
 کاتب چه له بی یان حاجی خه لیفه (له سالی ۱۶۵۷ز مردووه)،  
 کتیبیکی به ناو نیشانی "ته رازوی حه ق له هه لجزاردنی حه قتریندا"  
 و نامه یه کیش به ناو نیشانی "ده ستوری کار بو چاره سه رکردنی  
 دۆخی ناله بار" نووسیوه، ههروه ها حسین هزار فه ن (۱۶۰۱-



۱۶۷۹ز که کتیبکی به ناویشانی "کورتکردنهوی بهیان له یاساکانی بنه ماله‌ی عوسمان" دا نووسیوه، چندین نووسه‌ری تر. بانگه‌یشتکارانی ریفورم له کتیب و نامه‌کانیاندا هوکاره سهره‌کیه‌کانی لاوازی و کهنه‌فتی دهولته‌یان له‌م خالانه‌دا کورتکردوتهوه: گهنده‌لی کارگیچی و دارایی له دهولته‌دا، ئافاتی به‌رتیلخواردن و خرمخزمینه، که ئاکام که‌سانیکی بیتوانا و نه‌شیاوی هینایه پیش و گه‌یاندنیه پوخته سهربازی و کارگیچی و داوه‌رییه بالاکانی دهولته، داته‌پینی دام و دوزگاکانی دهولته، به‌تایبته دام و دوزگای سهربازی و ئاکامه قورس و پروکینه‌ره‌کانی بو سهر بودجه‌ی دهولته. خرابوونی دۆخی جوتیاران که به‌شیوه‌ی باج و خراج و به‌روبووم و داهاتیان له لایهن سهربازانه‌وه به‌تالان دهبان و داده‌قه‌پیندران، نه‌مه‌ش بووه هوی پشتگو‌یخستنی کشتوکال و به‌جیه‌یشتنی گونده‌کان له‌لایهن جوتیاره‌کانه‌وه، ئاکامیش گهنجینه‌ی دهولته له داهاتی دارایی بییه‌ش بو. هه‌روه‌ها ئاماره‌یان بو نه‌مانی دادو دورکه‌وتنه‌وه له جیه‌جیکردنی شه‌ریعه‌تی ئیسلام کردوه و پییان وابووه رینگه‌چاره‌ی ئه‌م خراپه‌کارییه‌نه به‌گه‌رانه‌وه ده‌بیت بو سهر دۆخی داو دوزگاکانی دهولته له سهرده‌مه‌کانی پیشوتراو هینانه‌پیشه‌وه‌ی که‌سی شیاو و لیها‌تو له به‌ریوه‌بردندا، شایه‌نی وتنه نویبوونه‌وه یا وه‌رگرتن له پوژئاوا له زه‌ین و خه‌یالی ئه‌و ریفورم‌خوازانه‌دا مه‌سه‌له‌یه‌ک بو بوونی نه‌بو، به‌تایبته که دهولته‌تی عوسمانی هیشتا هیزو توانا سهربازییه‌کانی خو‌ی پاراستبوو، لای ئه‌وروپیه‌کانیش وه‌ک دهولته‌تیک‌ی ترسناک ده‌بینرا.

له كۆتايى سەدەي حەقدەھەمەو، بە ديارىكراويش له نيوان  
 سالانى (۱۶۸۴-۱۶۹۹ن)دا، بالانسى ھىزلە نيوان ئەورويپەكان و  
 دەولەتى عوسمانيدا گۆرانىكى بەرچاوى بەسەرداھات، بەتايبەت  
 پاش شىكستى عوسمانىيەكان له جەنگى دژ بە "يەكيتى پىرۆز"دا،  
 كە ھەريەك له نەمساو پورتوگال و پۆلۇنياو بووندوقىو دانىمارك و  
 ئىنگلەراو فەرەنساو روسىاي قەيسەرى له خۇگرتبوو، ئەو بوو له  
 كۆتايدا دەولەتى عوسمانى ناچاربوو له سالى (۱۶۹۹ن)دا بە  
 پەيماننامەي كارلۇقتز قايلبيت. دەولەتى عوسمانى لەم پەيماننامەدا  
 لە بەرژەوھەندى نەمساو بووندوقىو پۆلۇنيا ھەرىمگەلىكى بەرچاوى  
 دۆراند، لە راستيشدا رىكەوتنى كارلۇقتز بەو ھەسەفراو، كە  
 دەستپىكى ھەلوھشاندەنەو قەوارەي دەولەتى عوسمانى و يەكەم  
 ھەنگاوى ئەو پىرۆسە ميژووييەيە كە لەو پىرۆگارەو بەشيوھەيەكى  
 لەسەرخۆ و وردە وردە بەردەوام بوو.

لەگەل دوبارەبوونەوھى شىكستەكانى عوسمانيدا بەرامبەر  
 ئەورويپا پاش ئەو ھەلە بۆنەي تردا ھەر لە سەرەتاكانى سەدەي  
 ھەژدەھەمەو، ئىتر لاوازي و كەنەفتى عوسمانى بەرامبەر بە ئەورويپا  
 ئاشكرا بوو، بانگەيشتكارانى ريفۆرم لە دەولەتى عوسمانيدا  
 ھەستيانكرد كە چارەسەركردنى لاوازي و داتەپين بە تەنھا  
 بەگەرەنەو بۆ دۇخى جارانى دام و دەزگاكانى دەولەت لە سەردەمى  
 بەھيژى دەولەتى عوسمانيدا نايەتەدى، بەلكو مەسەلەكە پىويستى  
 بە ناسىنى زياترى ئەورويپا دۆزىنەوھى ھۆكارو ئامرازەكانى  
 پيشكەوتن و ھيژو تواناكانى ھەيە، ھەروھما ھەول و كۆشش بۆ  
 سوود ئى وەرگرتنيان، بۆ "نوئىكردنەوھى" داو دەزگاكانى عوسمانى،  
 بەتايبەتى داو دەزگا سەربازىيەكان. ئەمەش دەروازەي قۇناغىكى  
 نوئى بوو لە ھەول و كۆششەكاندا بۆ ريفۆرمكردن لە دەولەتى

عوسمانی لەسەر بناغەى وەرگرتن لە پۇژئاوا. بەلام ئەمە ئەرکیكى ئاسان نەبوو، چونکە لە لایەن گروپگەلیکەوه کە هەستیاندەکرد پەنگە نوێکردنەوه هەپەشه بکات لە پینگە دەسەلاتیان لە دەولەتى عوسمانیدا، پوبەپوی بەرهەلستیهکی توند بوونەوه. لە پیش ئەوانەش سەرانی سوپای ئینکیشاری و زۆرک لە زانایانی ئایینی، کە پێیان وابوو وەرگرتن لە پۇژئاوا "بیدعە"یەو لەگەل پەپەرەوی ئیسلامدا ناکۆک و نەگونجاوه. ئەم ناکۆکییه لە نیوان بانگهێشتکارانی "نوێکردنەوه" لە دەولەتى عوسمانی و لە نیوان نەیارانیدا ئاقاری بزاقى ریفۆرمسازى لە دەولەتى عوسمانیدا بەدریژایی هەردو سەدهی هەژدەو نۆزدە دەستنیشانکرد. لەگەل ئەوهی نەیارانی ریفۆرم ئەوەندەى پێیان کرا دژ بەوەرگرتن لەپۇژئاوا وەستانەوهو چەندین بزاقى هەلگەرانەوهشیان ئەنجامدا، کە تیایدا چەندین کەس بوونە قوربانی، لەوانە سەدرولئەعزەم ئەلداماد ئیبراهیم پاشا لە سالى (١٧٣٠ز)، سولتانی ریفۆرمخواز سەلیمى سێهەم لە سالى (١٨٠٧ز)دا، بەلام پێویستیی بۆ ناسینی ئەوروپا و وەرگرتن لى لەوه گەرەتربوو کە گروپە نەیارەکانی نوێکردنەوه بتوانن تا دوایی لە بەردەمیدا بوەستن. دەولەتى عوسمانی چاری نەبوو لە کاریگەر بوون زیاتر بە پیشکەوتنى ئەوروپا، نەک تەنها لەسەر ئاستی نوێکردنەوهی هیزی سەربازی، بەلکو لەسەر ئاستی سیاسى و پۇشنبیری و کۆمەلایەتیش. لە بەدواداچونی کاروانی دۆزینەوهی عوسمانییهکاندا بۆ پیشکەوتنى ئەوروپا ئەمە بەرونی دەبینریت، لە میانەى هەناردنی بالۆیزەکانەوه بۆ ئەوروپا، هیئانی پراھینەری سەربازی، وەرگێرانی نووسینە ئەوروپیهکان، بەتایبەتیش فەرەنسى، بۆ سەر زمانى تورکی، هەرەها لە بەدواداچونی بزاقى ریفۆرم و نوێکردنەوه لە دەولەتى عوسمانیدا، هەر لە سەرەتای

سەدەى ھەژدەھەمەوہ تا دەگاتە بزاقى رېفۆرم و نوێکردنەوہى بەرفراوان، لە نیوان سالانى (١٨٣٩-١٨٧٦ز)دا، كە بە "تەنزىمات" ناسراوہ.

لەواقىعدا بزاقى رېفۆرم و نوێکردنەوہ پوێھى گرنكى مێژووى عوسمانى پێكدەھىنن، زۆرىكيش لە مێژوونوسە تورك و پۆژئاوايىھەكان كە بوارى پاژەكردنىان مێژووى عوسمانىيە، لە ميانى تۆزىنەوہو شىكردنەوہكانيانەوہ لەم مەسەلەيان كۆلىوہتەوہ، ھەرەھا چەند دەيەيەكە سەرنجى تۆژەر و مێژوونوسە ھەرەبەكانىشى پاكىشاوہ. لەم پوہوہ مێژوونوسى لوبنانى "خالد زيادە" يەكەمىن ئەو كەسانەيە كە لەم بابەتەى كۆلىوہتەوہ، كاتىك كتيبىكى بەناونىشانى "دۆزىنەوہى پيشكەوتنى ئەوروپا: تۆزىنەوہيەك لە كارىگەريەكانى ئەوروپا لەسەر عوسمانىيەكان لە سەدەى ھەژدەھەمدا"، لە سالى ١٩٨١ز، لە "دار الطليعة"، لە بەيروتدا، بلاوكردەوہ. شاينى ھىما بۆكردنە خالد زيادە كەساپتەيەكى پۆشنىريەو لەسەر ئاستىكى بەرىن ناسراوہ، لە لوبنان لە شارى تەرابولس لەدايكبووہ، لە فەرەنسا دوكتۆراى ھىناوہ، لە بوارى مێژوو ئەدەبدا چەندىن كتيبى نووسىوہ، يەككىيان ئەو كتيبەيە كە لە سەرەوہ ناماژمان بۆكرد، كە زياد لە جارىك چاپكراوہتەوہ، دوايىن جارىان، "دار الشروق" لە قاھىرە لە سالى (٢٠١٠ز)دا، بەناونىشانى "المسلمون و الحداثة الاوربية" بلاويكردۆتەوہ، ھەرەھا كتيبى "الخصيس والنفيس: الرقابة و الفساد فى المدينة الاسلامية"، كتيبى "كاتب السلطان"، كتيبى "العلماء و الفرنسين فى تاريخ الجبرتى" و كتيبى "مدنية على المتوسط" كە لە سى بەرگ پىكھاتووہ و برىتيە لە ژياننامەى خودى نووسەر. شاينى وتنە ھەندى لە كارە ئەدەبىيەكانى نووسەر بۆ

زمانه‌كانى فەرەنسى و ئەلمانى و ئىتالى و ئىسپانى وەرگىرەدراون،  
ھەرۋەھا نووسەر بۇ ماوەى (۲۵) سال بەرپۆبەرى كۆلىژى ئەدەبىيات  
و زانستە مۇقايەتتەكان بوو ھە تەراپولس، لە ئىستاشدا بالۆيزى  
لوبنانە لە مىسرو لە كۆمكارى ھەرەبىدا نوینەرى ھەمىشەى  
ولتەكەيەتى.

بىگومان ئەم كىتەبە لەو كىتەبە بايەخدارو گىرگانەيە كە باس لە  
سەرەتای پەيوەندىەكانى كۆمەلگە ئىسلامىەكان دەكات لەگەل ژيارى  
نوئى ئەوروپادا، گىرنگى و بايەخى كىتەبەكەش لەوەدايە ئەو  
پاوپۆچوونە ھەلە راستدەكاتەو، كە بۇ ماوەيەكى زۆر باوبوو، گوايە  
سەرەتای پەيوەندى موسلمانەكان لەگەل ژيارى پۆژئاوادا  
دەگەپتەو بۇ پۆژگارى داگىرکردنى فەرەنسىەكان بۇ مىسر لە سالى  
(۱۷۹۸ز) و ئەو رېنيسانسەى كە بەدواى خۆيدا ھىناى. دوكتۆر  
خالد زىادە ئەو ھەمان بۇ پوندەكاتەو، كە لەم پووەو ئەزمونىكى تر  
ھەيە، نىزىكەى سەدەيەك دەكەويتە پىش ئەزمونەكەى مىسرەو،  
ئەويش دۆزىنەو ھى دەولەتى عوسمانىيە بۇ پىشكەوتنى ئەوروپا لە  
سەرەتاكانى سەدەى ھەژدەھەم و ھەولدانە بۇ وەرگىرتن لە پۆژئاوا  
ھەر لەو كاتەو.

ئەم كىتەبە " ھەر لە يەكەم چاپىەو لە سالى (۱۹۸۱ز) دا،  
شوينىكى شياوى لە كىتەبخانى مېژوووى ھەرەبىدا پىرکردۆتەو،  
مېژوونوس و تۆژرە ھەرەبەكانىش بەگەرمى پىشوازيان لىكرد.  
سروشتيە كە بلىن وەرگىرانی ئەم كىتەبە بۇ زمانى كوردى لە بواری  
تۆزىنەو ھى مېژووى عوسمانى و پەيوەندى نيوان موسلمانەكان و  
ئەوروپا لە سەرەتای سەردەمە نوئىەكاندا، كارىكى گىرنگ و بەنرخە  
بۇ كىتەبخانى كوردى، دەستنىشانکردنى ئەم كىتەبە لەلايەن براى  
بەرىز مامۇستا خالد مەحمود كەرىم، بۇ وەرگىرانی بۇ سەر زمانى

كوردی كارىكه دروست، به ئومىدیشم سه‌ره‌تایه‌كى دروست و سه‌رکه‌وتوبیت و له‌ بواری وهرگیرانى نووسینه میژووییه‌کانیدا كارى تر به‌دوای خویدا بیئیت، كه بیگومان ده‌به‌ هوی ده‌وله‌مه‌ندکردنى كتیبخانه‌ی كوردی.

## دەسپىك

دۆزىنە ۋە ۋە پېشكەۋتنى ئەوروپا لە لايەن مۇسۇلمانە كانەۋە دەگەپتەۋە بۇ چى پۇژگارنىك و كارىگەرىى ئەوروپا لە چى كاتىكدا لە جىھانى ئىسلامىدا دەرگەۋت؟

بەدىۋىكى تردا، ئايا دەكرى بۇ سەرەتاي ئەم كارىگەرىيانە بەدۋاي مېژۋوۋىەكى دىبارىكراۋدا بگەپتەن، لە كاتىكدا كە زانراۋە مۇسۇلمانە كان بە ھەرىمىكى فراۋان و پان و بەرىندا، دورىان نرىك لە ئەوروپا بۇلۇۋونەتەۋە، ھەر لە تەنجەۋە نرىك تەنگەبەرى جەبەل تارىق تا ئەستەمبول بە ھەردوۋ بەشە ئەوروپى و ئاسياكەيەۋە تا ۋلاتى ئىران و ھىندىستان و تا دەگاتە ئەۋپەرى ۋلاتى چىن.

ئەم جىھانە فراۋانە بەگوپرەى سەردەمەكانى ئەوروپا، لەگەل سەرەتاي سەردەمە نوپىەكاندا، خاۋەن ھىچ جۆرە يەكپەتەك نەبو، كە ھەرىمە دور لە يەكەكانى پىكەۋە كۆبكاتەۋە، پەيوەندىش لە نىۋان ئەم ھەرىمانەدا نەماۋو، بېھودەيى و بېباكى شوپنى پەيوەستەگى ئىمان و ژىارى گرتبۋوۋە، ھەندى لە گەلان لە چارەنوسى ئىسلامى سىياسى داپرابوون و ئىسلامى تايبەت بە خۇيان پىكەپناۋو، كەچى گەلانى تر لە بەشدارىيىكردن لە كارۋانى ئىسلام دوركەۋتۋونەۋە، كە ھىشتا لە سەرەتاي ھەلكشانى ژىارو پۇشنىرى خۇيداۋو. ھەموۋ ئەم دۇخە پاسارو بىانوى خۇيان ھەبو، دەمى پۇژگارۋو ئىسلام يەكپەتە سىياسى خۇى، كە نرىك بو لەۋەى لە قۇناغىكى كورتى ھەلكشانى مېژۋوۋىدا پىى ئاشناپت لەدەستداۋو، لە كاتىكى ترىشدا زمانى ھاۋبەشى لەدەستدا، كە بەھەر حال يەك زمان نەبو، ئىدى لەنىۋ ئىسلامدا كلتورى بنچىنە ئاسىيى و ئەفرىقايى جۇراۋجۇر بۇلۇۋوۋە، كە ھەمىشە زىندوبوون تىايدا.

جیهانی ئیسلام ئەو کاتە ی ئەوروپییەکان پوبەپرویان بوونەو، بیجگە لە ئیمان خاوەن هیچ پەگەزێکی تری یەکخستنەووە نەبوون، کە لە هەمان کاتدا خالێک بو بو دورخستنەووە یەکخستن، دەولەتی عوسمانی لەو کاتەدا نوینەرایەتی بەهێزترین دەولەتی ئیسلامیی دەکرد، بەلام نوینەرایەتی تیکرای موسلمانەکانی نەدەکرد، هیشتا گروپگەلیکی بەرفراوان لە موسلمانەکانی ئاسیا، لە دەرهووی هەژمونی سیاسی ئەودا دەژیان، دەسلەت و هەژمونیشی لەنیو ویلایەتەکانیدا وانەبو بەجۆرێک کە بتوانی بەر بە دەرکەوتنی هەندی حالتی ئۆتۆنۆمی و گەشەکردنی یەکەگەلیکی سیاسی دەرکەوتو لە پوی سروشتی و دیمۆگرافییهو بەگریت.

لەم دۆخە پەرت و بلاوی دونیای ئیسلامیدا لە سەرەتای چاخە نوییەکاندا، کاریگەریەکانی ئەوروپا دەستیپێکرد، لەگەڵ ئەوەشدا سەرەتاکانی ئەم کاریگەرییە لە هەرێمە ئیسلامییە نزیک یا دراوسێییەکانی کیشوهری ئەوروپادا دەرئەکەوتن، بە پێچەوانەو لە هەرێمە دورەکانیدا دەرکەوتن، ئەوانە ی نەکەوتبوونە ژێر هەژمونی دەریاوانی عوسمانی یا هەر هێزێکی تر. شارە کەنارییەکانی هیندستان کە ئاویتە یەکبوون لە خەلکی موسلمان و هیندۆسی، لە سەده ی پانزەهەمەو بە یەکەمین دونیادۆزو سەرکیش و بازرگان و سەربازە ئەوروپییەکان ئاشنا بوون. لە سەده ی نواتردا چەندین کۆلۆن (مستعمەرە ی) ئەوروپی لە چەندین شاری هیندستاندا دامەزران. بەلام لە سەده ی جەڤدەهەمدا پورتوگالیەکان یەکەمین کاریگەری خۆیان جیھیشت، وشەگەلیکی زۆری پورتوگالی تیکەل بە زمانە لۆکالیەکان بوون. لە هەمان کاتدا ئینگلیزەکان پێش ئەوروپییەکانی تر کەوتن، کاتیکی پەوئەندەکانیان جیپیی خۆیان لەو ناوچانەدا پتەوکرد، سالی (١٦٤٠) لە شاری "مەدراس"دا، نزیکە ی چوارسەد خیزانی



ئىنگلىزى ھەببون، ئىدى لەوكاتە بەرەو سەرەو پانتاي ئوروپى بەشىۋەيەكى بەرچاۋ گەشەيكر، بە جورىك لە ناۋ شارەكەدا شارىكى تىرى پوزئاۋايى ھاتەببون<sup>(۱)</sup>.

بىجگە لە مەدراس، چەند شارىكى تر ھەببون، لەوانە "گوا" و "سورات" و "بۇمباي"، كە ھاوشىۋەي مەدراس ئامادەبوونىكى ئوروپى چىرو پىريان بەخۆۋەدەيت، ئىنگلىزەكان بە تەنيا نەببون، بەلكو رەۋەندى تىران لەگەلدابوو، لەوانە فەرەنسىيەكان و ھۆلەندىيەكان، ھەرەھا سەركىشى چەندىن ولاتى تر.

ھەندى لەو ئوروپىيە پازى سەربازىيان پىشكەش بە ھەندى لە مېرە لوكالىەكان دەكر، عەساف ئەلدەولە نەباب فەرمانرەۋاي ھەرىمى ئەۋود-Aoudh يەكىك لە ئەفسەرە فەرەنسىيەكان بەناۋى "كلود مارتىن" كىرەتە كاپتنى گەنجىنەي تفاق و كەزەستەي دەرياۋانى خۇي، ئەم فەرەنسىيە لە كالكوۋتاۋ لىكناۋ.... ھتد چەند خويندنگەيەكى دامەزاندەو، لەراستىدا شارى لىكناۋ كارىگەرەيەكى ئوروپى قوۋلى بەخۆۋەبىنى، بەجورىك لە ناۋەرەستى سەدەي ھەژدەھەمدا لە بۋارەكانى ژيانى مادى و پۇشنىرى و لە ئاستى فېكىرىشدا گەشەكرەنى ئەم كارىگەرەيەنى دەرەكەوتن<sup>(۲)</sup>.

موسلمانەكانى ھىندستان لە يەكەمىن ئەو موسلمانانەببون كە ئاشنايەتتىيان لەگەل كارىگەرەيەكانى ئوروپا پەيداكردەو، ھەلبەتە بەھۆي پىنگەي ھىندستانەۋە، كە ھەر لە سەدەي شانزەھەمەۋە كەۋتبەۋە ژىر كارىگەرى دەرياۋان و بازىرگانە ئوروپىيەكان، لەۋيشەۋە

---

<sup>1</sup> sastari: sur les rapports entre l'Inde moderne et l'occident.dans l'Inde millenaire et actuell.paris Gallimard 1969 pp. 126 -146

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاۋە، ۱۳۲۱.

له ژیر کارتیکردنی کۆمپانیا بازرگانیهکان له سهرجهم ولاتهکانی  
ئهوروپا.

له راستیدا فورم و شیوهی په یوه ندییهکان له گهل ئهوروپیهکاندا  
وهک یه که نه بوون، له دیوه کهی تری جیهانی ئیسلامیدا، پاش ئه وهی  
عوسمانیهکان چاوتیپین و تهماحکاری ئهوروپیهکانیان له  
پوژئاوای عهره بیدا وهستاند، له نیوان میره لۆکالییهکان و پاشاکانی  
ئهوروپادا له میانی نیردراوهکانه وه که پاش گهرانه وهیان بو  
ولاتهکانی خویمان سهرنج و بینینهکانی خویمان سهبارت به ئهوروپا  
دهگواستهوه، په یوه ندییهکان سهریانه ئادا. له سهردهمی مهولای  
ئیسماعیلی سولتانی فاس و مهراکش (۱۶۷۲-۱۷۲۷ن) دا نیردراوه  
موسلمانانان ئهوانه ی هه لویسته یان له سهر پیشکه وتنهکانی ئهوروپا  
دهکرد، ژماره یان زیاد ی کرد، ئهوانه پاش گهرانه وهیان راپورتتهکانی  
خویمان پیشکه شکرد و دیتن و گوشه نیکاکانی خویمان سهبارت به  
ئهوروپا نویده کردهوه. له نیوان نیردراوهکانی مهولای ئیسماعیل دا  
بو ئیسپانیا له سالی (۱۶۹۰ن) دا وهزیر غهسانی هه بوو<sup>(۱)</sup>، که  
راپورتیکی دوردریژی سهبارت به گهشته کهی و بینینهکانی  
نوسیهوه، دهتوانی به یه کهم ههول دابنریت بو نویکردنه وهی  
تیروانین بو ولاتیک له ولاته ئهوروپیهکان. راپورتته کهی عهبدوللای  
کوری عائیشه که له سالی (۱۶۹۹ن) دا رهوانه ی فهره نسا کراوه،  
تهواکهری راپورتی پیشووتره و تیایدا تیشکی خستوته سهر رهوشی  
باو له فهره نسا ی سهردهمی لویسی چوارده هه مدا<sup>(۲)</sup>.

له ناوهندی ئیسلامی-عوسمانیدا، له سهره تاکانی سهدهی  
حه فده هه م و دوا ی مانه وهی میر فه خره ددین مهعنی دووم له ئیتالیا

<sup>1</sup> Chantal de la veronne: Vie moulay Ismail, paris, Geuthner 1974 p. 21

<sup>2</sup> هه مان سه رچاره، ل ۵۲.

(١٥٧٢-١٦٣١ز) له گهل و لاتیکي نهوروپیدا نه زمونیکی په یوه ندی دروستبوو، ناوبراو له ماوه دا توانی ریڅخستنی سهر بازیی پهیره وکړاو له ئیتالیا، ههروها پیشکهوتنی پیشه سازی چهک و تفاقى جهنگى و شیوازه پهیره کړاوه کان له کشتوکال و ته لارسازیدا تیبینی بکات. میر دواى گهړانه وهى بو لوبنان، ههولیدا سوود له بینینهکانی وهرگریت، نهوه بوو به پالپشتی شارهزا نهوروپیهکان دهستیدایه بوونیدنانی کوڅک و ریڅخستنی کشتوکال و بهرزکردنه وهى ناستی بهروبوومه کشتوکالییهکان<sup>(١)</sup>.

له دهولتی عوسمانیشدا له سدهى پانزههه مه وه سوود له چهک و تفاقى جهنگى پیشکهوتوی نهوروپا وهرگیراوه، ههروها په یوه ندییهکان له نیوان عوسمانییهکان و لاتانی نهوروپیدا نه پچران، بهلام عوسمانییهکان له سهره تاکانی سدهى چه دهه هم بهدواوه ناوړی جدیدان له نهوروپا و روداوهکانی دایه وه. له وکاته بهدواوه په یوه ندییهکانی عوسمانی له گهل نهوروپای هه لکشاوو بهرزه فردا ناراسته یه کی هه لکشاوو سه قامگیری وهرگرت<sup>(٢)</sup>.

له ناوه راستی سدهى چه دهه همدا، له یه ککاتدا سهره تاکانی پاشه کشی هیزی عوسمانی و دهرکهوتنی هیزی نهورویی وهک هه ره شه یهک بو سهر موسلماننهکان، له باریکدا گهر پشتگوی بخریت، تیبینی کړاوه. له راستیشدا شکستی عوسمانی له سالی (١٦٩٩ز) دا چه زو ناره زوی چینی حوکمرانی عوسمانی بو سوود وهرگرتن له پیشکهوتنهکانی نهوروپا بزواند.

<sup>١</sup> سهارت به گهشته کی فخره دین بو ئیتالیا برونه، الخالدی الصفدی: لبنان فی عهد الامیر فخرالدین المعنی الثانی، بیروت ١٩٦٩، ل ٢٠٨-٢٤٠.

<sup>٢</sup> Hammer, purg stall : histoire de L'empier ottoman. paris 1835-1843. vol: 17. pp.134-167

له ماروی سهدوی ههژدهههدا لای سولتانه یهك له دواى  
 یهكهكانی عوسمانی، ئەو پروایه جیگیربوو، كه ریفۆرم و  
 شوینكهوتنی ئەزمونی ئەوروپی له بواری پێكخستنی سهربازی و  
 زانستهكاندا کاریکی پێویسته، ئەمەش چەندین کاریگەری له  
 ئەستهمبولدا بهجیهیشت. کاریگەری ئەوروپا بو سەر عوسمانییەکان  
 له سەردەمی سولتان سەلیمی سێهەم (۱۷۸۹-۱۸۰۷ز)، كه یهكەم  
 سولتانی عوسمانی بوو ریفۆرمیکی گشتگیرو سیستمیکی نوی، كه  
 لەسەر شیوازی ئەوروپی بوونیادنرابیئت، ئەنجامدات، ئاراستەو  
 فۆرمیکی نوییان وهرگرت. ئەم هەول و كۆششانه كه ئەزمونی  
 عوسمانی بو پەییوهندیگرتن لهگەل پێشكهوتنی ئەوروپا  
 دەوله‌مەندكرد، له تێكپرای جیهانی ئیسلامیدا بایه‌خی تایبەتی  
 خۆیان هەبوو.

له سەردەمی سەلیمی سێهەم دا عوسمانییەكان له میانی  
 نێردراوه‌كانیان یا له میانی شاره‌زا ئەوروپیه‌كانه‌وه به‌تایبه‌تیش  
 فەرهنسیه‌كان، ئەوروپای نوی و بیروباوه‌ره نوییه‌كانی ئەوروپایان  
 دۆزییه‌وه، كه وانەكانی "ئەندازەو ماتماتیک" یان به  
 خویندكارەكانیان دەوتەوه‌و به ئامانجه‌كانی شوپۆشی فەرهنسی له  
 دروستكردنی كۆماری فەرهنسی و سیستمی نوی ئاشنایان دەكردن.  
 هەر له‌و كاتەدا میسر له‌گەل پراگەیانده‌كانی پۆناپەرتدا پێشوازی له  
 چه‌مكه‌كانی ئازادی و یه‌كسانی دەكرد.

له هیندستانیشدا، كه زۆر زوو به کاریگەرییه‌كانی ئەوروپا  
 ئاشنابوون، لای موسلمانەكانی بیروكه‌یه‌کی سەراپاگیر لەسەر  
 پێشكهوتنی ئەوروپا و ئەو بیروباوه‌رانه‌ی كه به‌رپۆیه‌ده‌برد پێكهات.  
 یه‌كێك له‌وانه‌ی پۆلیان هەبوو له ناساندنی ئەوروپا و شوپۆشی  
 فەرهنسی به موسلمانەكانی هیندستان، ئەبو تالب خان (۱۷۵۲-

۱۸۰۶) بو، که کاری پاژهی لای عهساف نهلدوله دهکرد و له سالی (۱۷۹۹ن) دا سەردانی ئەوروپای کردبوو، ماویەک له لهندهن و پاریس دا مابوووه، ئەبوو تالب خان له راپۆرتەکهیدا که سەبارەت بە سەردانەکهیەتی، باس له پێشکەوتنی ئینگلتەرە دەکات و دەسفی پشەسازی و سیستەمە سیاسی و داوهری و داراییەکهی دەکات. هەرۆها له بارەى فەرەنساوه باس له پەرەسەندنەکانی شوپرسی فەرەنسی و بیرەباوهری پیاوهکانی دەکات. هۆکارەکانی نووسینی راپۆرتەکهی یا کتیبەکهی "گەشتەکهی تالب بو ولاتی فرەنج" بەم جۆرە دەخاتەپروو:

روداوەکانی گەشتیک بو ئەوروپا رەنگە بو هاوالاتیانم سوودبەخش بیّت، بە تایبەت که داب و نهریتی ئەو گەله جیاوازانەى سەردانم کردون هیشتا لای ناسیاییهکان نه ناسراوه، موسلمانەکان بەزانیی ئەو ژمارە هەرە گەورە له دۆزینەوه، که ئەو ولاتانە پێیگەیشتون، سوودو پەند وەرەگرن<sup>(۱)</sup>.

سەبارەت بە ولاتی فارس که په یوه ندییهکانی له گەل ئەوروپادا دواکووتبوو، ئەوا له ماوهی سەدهی هەژدەهەمدا چەندین نیردرای فەرەنسی بەخووبینی، له گەل دەستپێکی سەدهی نۆزدههەمدا پۆناپەرت دواى جیهیشتنی میسر، وهک رینگەیهک بو گەیشتن بە هیندستان بایەخى به فارس دا، له راستیشدا داگیرکردنی زهوی و

---

\* ئەم کتیبە له لایەن (مصطفى جواد) هوه له زمانى فەرەنسییهوه کراووته عەرەبى و بەناوى "رحلة ابى طالب خان الى العراق و اوربا"، دەزگای (الوراق) سالی ۲۰۰۷ له بەغداد له چاپیکى نویدا بلۆیکردۆتەوه، شایەنى ناماژەبۆکردنە ئەبو تالب خان له گەرانهودا به ولاتی کورداندا تێپەریوه، ناوچهکانی دیاربەکر، ماردین، نەسیب، عەنکاو، ئالتون کۆپری، کەرکوک، قەرەتەپەیی دیوهو هەندى له سەرنج و تێبینیهکانی خۆیشی له بارەیانەوه تۆمارکردوه (وهزگین).

<sup>1</sup> Aboul taleb khan: Voyages.paris 1819 p.2

زارو مولکه‌کانی فارس له‌لایهن پروسه‌کانه‌وه فه‌ت‌ح‌ عه‌لی شای هاندا داوای کۆمه‌ک له پۆناپه‌رت بکات، هه‌روه‌ها هانیدا بیر له پرۆژه‌ی ریفۆرمی سه‌ربازی بکاته‌وه، بۆ ئه‌وه مه‌به‌سته‌ش هه‌ندی له یاریده‌ره‌کانی ره‌وانه‌ی پایته‌خته‌کانی ئه‌وروپا کرد، بۆ به‌دواداچون و به‌سه‌رکردنه‌وه‌ی شیوه‌ی کارکردنی دام و ده‌زگا سه‌ربازییه‌کان، له نیو ئه‌وانه‌دا که بۆ ئه‌وه مه‌به‌سته ناردبوی "میرزا سالح" بوو، که له ساڵی (١٨١٥ز)دا سه‌ردانی ئینگلتیره‌ی کرد، ئه‌وه‌بوو پاش گه‌رانه‌وه‌ی راپۆرتیکی نوسی و تیایدا فۆرمی کارکردنی دام و ده‌زگا‌کانی په‌رله‌مانی ئینگلیزی خستۆته‌پروو، هه‌روه‌ها باسی له شۆپشی فه‌ره‌نسی و بیروباوه‌ره‌کانی کردووه، ئه‌م هه‌له‌ی قۆستۆته‌وه‌و له راپۆرته‌که‌یدا ره‌خنه‌ی خۆی ئاراسته‌ی پیاوه‌ ئایینییه‌کانی ولاته‌که‌ی کردووه<sup>(١)</sup>.

له‌گه‌ل کۆتایی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م و سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، ئیتر پێشکه‌وتنی ئه‌وروپا بۆ تیک‌رای جیهانی ئیسلامی شتیکی نامۆ نه‌بوو، ئه‌وه‌بوو له هه‌ندی‌ک ناوچه‌دا بیرکردنه‌وه له پێویستی وه‌رگرتنی ته‌کنیکی نوێ و ئاگابوون له‌و سیسته‌می ولاته‌ ئه‌وروپیه‌کانی بالاده‌ست کردبوو به‌سه‌ر ولاتانی تری جیهاندا هاته‌گۆڕی.

له‌م چوارچێوه‌شدا ئه‌زمونی عوسمانی بایه‌خی تایبه‌تی خۆی هه‌یه، چونکه عوسمانییه‌کان له یه‌که‌مین لایه‌نانه‌کان بوون، که داوای به‌ئاگاهاتنه‌وه له پێشکه‌وتنه‌کانی ئه‌وروپا هه‌ولیاندا لێی سوودمه‌ندن، له‌م پوه‌وه ئه‌وان یه‌که‌م ئه‌زمونی ریفۆرم و چاره‌سه‌رسازیان له جیهانی ئیسلامیدا جێبه‌جێکرد، تا ئه‌وه‌ پۆزگاره هه‌ر ئه‌وانیش یه‌که‌م ولاتی به‌هیزی ئیسلامی بوون.

<sup>1</sup> art.dustur.Vol 2 p. 666:ei2

**به شی یه که م**  
**دهوتی عوسمانی و نه وروپا**





کاتیک دهلته تی عوسمانی له سالی (۱۲۹۹ز) دا دروستبوو، ئیسلام که هوت سده بو له ناوهراستی دورگهی عه ره بیدا سه ره هلدابوو، توانیبوی به ناوچه یه کی فراواندا، که چه ندین بهش له ئاسیا و ئه فریقا و به شیک له ئه وروپای ده گرته خو، بلاو بیته وه. گهلانی جیاواز له هر سی کیشوره که هاتنه پیزی ئایینی نوی، که ئیسلام له ژیر ده سه لاتی ئایینی خویدا کو یکرد بوونه وه، جیهانیکی نوی له تهنیشت جیهانه کو نه کاندا، هه روه ها له سه ر حیسابی ئه وان هاته بوون، ئه ویش جیهانی ئیسلام بوو، یان به لایه نی که مه وه جیهانیکی بوو هه ژمونی ئیسلام ده یگرته وه<sup>(۱)</sup>.

ده ولته تی ئیسلامی، که ئایینه که ی خوی بلاو کرده وه، به زوری زۆرداری نه یسه پاند، چه ندین گروپی جیاوازی مه سیحی یا جوو و گروپه ئایینی هکانی تر ئایینی خویان پاراست، ئیدی له چوارچیوه ی ئه و سیستمه ی که ئیسلام ده ستنیشانی کرد بووو، تی کرای ئایینه کان پیکه وه ژیان، هه روه ها که لتوره جیاوازه کانیش له چوارچیوه ی بالاده ستی ئایینی ئیسلام و که لتوری عه ره بیدا دریزه یان به ژیان دا. به لام ئه م بالاده ستبوونه که هه لگری هه ردوو ره هه ندی ئایدیۆلۆژی و که لتوری بوو، به ته وای سه قامگیر نه بو، به تایبه ت پاش ئه وه ی ره گه زی عه ره ب له نیۆ گهلانی ژماره زۆرترا بوون به که مینه. له

<sup>1</sup> Lombard m. L'islam dans sa premiere grandeur. Paris, flammaion, 1971, p 100-

وه رگیزانی عه ره بی ئه م کتبه (الاسلام فی عظمته الاولی) دار الطلیعه، بیروت ۱۹۷۷ ده رچوه.

ناوهرپراستی سهدهی ههشتهمی زایینهوه فارسهکان وهک هیژنکی کاریگر له سهر ئاستی دهسهلات دهرکهوتن، له پاش سهدهیهکی تر رهگهزی تورکان دهرکهوتن، که دواتر دهبنه خاوهن هیژو یهکهمجار له میانی سهلجوقیهکان و دوای ئهوانیش له میانی عوسمانییهکانهوه ناوهندهکانی دهسهلات کۆنترۆل دهکن.

### ئیسلام و مهسیحیهت

هۆکاری خیرا بلأبوونهوهی ئیسلام دهگهرایهوه بۆ لاوازی و کهنهفتی ئیمپراتۆره کۆنهکان، ههروهها بۆ پرّسای جیهاد یان جهنگی پیروژ، که ئیسلام له قوئاغه بهراییهکاندا به شارهزایی و لیژانییهوه جیبه جیبه کرد. ئیسلام له دوای دهرکهوتنییهوه پوبهپوری دو نهیاری گهوره بوویهوه ئهوانیش: فارس و بیزهنته بوون، موسلمانهکان پاش سالانیکی کهم له دهرکهوتنیان له دورگهی عهره بیدا توانییان دهولهتی فارس له نیۆبدهن، سهبارت به دهولهتی بیزهنتهش، نهگهرچی توانرا له سوریاو بهیت ئهلمه قدس دوربخینهوه، بهلام ئیسلامی تازه پهلوپۆ هاویژ نهیتوانی له نیویان بدات، ئهوهبو له نیوان ههردوو لای ناکۆکدا سالانیکی درێژ، بهدریژایی چهندنهوه جهنگ بهردهوامبو.

بهردهوامبوونی شهپو مملانی له نیوان موسلمانهکان و مهسیحییهکاندا چهندنه هۆکاری جۆراوجۆری ههبوو، هه ریه که له ههردوو دهولهت نوینهری هیژنکی مهزنیان دهکرد، که خهونی خۆی له بلأبوونهوه و بهرپهرچدانهوهی مهترسییهکانی ئهویترا دهبینیهوه، به دیویکی تر، هه ر لایهکیان دهولهتهکهی خۆی وهک ناوهندی ژیارو مرقایهتی دهبینی، ئهویدیش وهک نمایندهی کوفرو بهرپهریهت.

سەبارەت بە موسلمانەکان پێسای جیهاد پۆلی خۆی هەبۆ لە مانەوێ ناوکۆکییەکاندا بە زیندویی. هەرچی موسلمان بوو دونیای دا بەشە کرد بۆ سەر دوو هەرم: هەرمی ئیسلام و هەرمی جەنگ یان ئەو هەرمی که جاری ملکەچ نەکراوە، لەبەر ئەوە لە پوی تیۆرییەوه ناسته‌وایی مەسەلەیه‌کی سەقامگیر نەبوو، ئیدی بەهۆی ئەم ناوکۆکییەوه لە ماوه‌ی سەده‌کانی ناوه‌پراستدا گومان و بەدحالیبوون هەمیشە زالبوو بەسەر هەر یه‌ک له‌ موسلمان و مەسیحیدا. لە کاتی‌دا موسلمان بپروای وابوو که مەسیحییەکان لە پێنماییه‌ بنچینه‌یه‌کانی مەسیح لایانداوه، مەسیحییەکانیش دانیان بە ئایینی نوێی ئیسلامدا نەدەنا. بەپراستی دەتوانین بڵین: "مروۆفی سەده‌کانی ناوه‌پراست هیچ هەولێکی نەداوه بۆ تێگەشتن له‌ویدی، بەو پێیه‌ی ئەویدی بپروا (کافر)، ئیتر شایسته‌ نیه‌ بێته‌ بابەتی لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی هێمنانه‌ی هاوسەنگ"<sup>(1)</sup>

جەنگه‌ دوباره‌بووه‌کان و ترس له‌ویدی سەرچاوه‌ی بەدحالیبوون و دورکه‌وتنه‌وه‌ی زیاتر بوون له‌ یه‌کدی، بەتایبه‌تی که هێزی موسلمانەکان لای بیزه‌نته‌کان ئەو هەسته‌ی هینایه‌ئارا که مەترسییه‌کی راسته‌قینه‌ هەپه‌شه‌ له‌ ناوه‌ندی ده‌وله‌ته‌که‌یان ده‌کات. لە نیوان چاره‌کی کۆتایی سەده‌ی حه‌وته‌می زایینی و سەره‌تای سەده‌ی هه‌شته‌مدا، قسته‌نتینه‌ به‌ بێده‌وامی هەپه‌شه‌ی که‌وتن و داپروخانی له‌سه‌ریو. به‌ پێچه‌وانه‌ی ئەوه‌شه‌وه‌ له‌ هه‌مان قۆناغدا، هیچ ناوه‌ندی که ناوه‌نده‌ ئایینی و سیاسییەکانی ئیسلام هیچ جوړه‌ هەپه‌شه‌یه‌کیان له‌سەر نەبو. ئەمه‌ش یه‌کیک بوو له‌و هۆکارانه‌ی موسلمانەکانی گوۆشه‌گیرکرد و له‌ بیرکردنه‌وه‌ له‌ دونیای دهره‌کی

<sup>1</sup> Grunebaum, G. E. V.: medieval Islam. Chicago 1945, p. 30

دوربخستنهوه، بهجۆرىك كه تىروانىنهكانى بۆ نزمى و كه مى ئهويدى  
 تهنا له سنوورى ئيمان و كهلتوردا نهوهستا، بهلكو لايهنهكانى  
 ترىشى گرتهوه. لای جوگرافیناسه موسلمانهكان ههريمهكانى  
 ئيسلام دهكهوته ناوچهى چوارهى ناوهندهوه له جيهان، كه لای  
 ئهوان دابهشكرابوو بۆ سهرحوت ناوچهى جۆراوجۆر و جياواز له  
 پوى ساردى و گهرميهوه. بهم پىيه ههريمهكانى ئيسلام شوينه  
 فينكهكانى دهگرتهوه، بهلام تىكراى ئهروپا دهكهوته ئهوهريمانه  
 كه فينك نهبوون تا دهگهيشته ههريمى حهوتهم كه ژيان مهحال بوو  
 تيايدا <sup>(1)</sup>.

لهگهله ئهوهشدا پهيوهندييهكان به تهواوى نهبچرابوون، دهتوانين  
 تۆماریكى دريژى ئالوگۆپکردنى نيردراو له نيوان دهولهتى خهلافهت  
 و بيزهنتهدا بژميرين. زياتر لهوهش كهرتبوونى دونياى مهسيحى بۆ  
 دوو كهرت، كه دوو دهسهلاتى ناكۆك فهرانزهواييان دهکرد، له  
 بهرامبهريشدا بوونى دوو خهلافهتى عهباسى له پۆژههلات و ئهوهوى  
 له ئهندهلوس له دونياى ئيسلاميدا، دهرفتهى بۆ پهروهسهندنى  
 پهيوهنديى دۇستايهتى له نيوان عهباسيهكان و ئيمپراتورىيى  
 پۆژئاويدا رهخساندبوو <sup>(2)</sup>. بهگشتى، بايهخى جيهانى مهسيحى به  
 ئيسلام، ئهگهرچى كهميش بيت، له بايهخى موسلمانهكان به جيهانى  
 مهسيحى زياتر بو، پندهچى ههندى هۆكارى جۆراجۆر پۆليان له  
 مهسهلهدا ههبوويت، بهلام بايهخى ريزهئى هيجى له ههلوئىستى  
 دوژمنكارانه نهگۆپى. سهردانهكان و نيردراوهكانى بيزهنته بۆ نيو  
 ولاتى ئيسلام تىروانىنهكانى نهگۆرين، بهپىچهوانهوه ويتهى

<sup>1</sup> Lewis, B: the muslim discovery of Europe, B.S.O.A.S. XX 1957 pp.409-416

<sup>2</sup> پروانه مجيد خدرى: الصلات الدبلوماسية بين هارون الرشيد و شارلمان. بغداد 1939

موحه مەدی پیغمبەر (د.خ) لە گەل پوژگارددا زیاتر تیکدەدرا. وەرگیڕانی قورنان بۆ سەر زمانیکی ئەوروپی پاش تێپەربوونی زیاتر لە پینچ سەدە لە دەرکەوتنی ئیسلام، بەلگەی درێژەکیشان و بەردەوامبوونی پەتکردنەوی ئەویدیه، پیر دو کلینی " Pierre de cluny" (لە ساڵی ۱۱۵۶ ز.دا مردوو) قورنانی وەرگیڕا، لەو کاتە بەدواوە بایەخدانی ئەوروپا بە ئیسلام بە بەردەوامی زیادی کردوو، لەو قوناغەدا ئیدی ئەورپیەکان لە شیوەی جەنگەکانی خاچەرستیدا دەرەکەون.

بەلام جەنگەکانی خاچەرستی کە بیگومان ئەوروپای بە دنیای ئیسلام ناسناکرد، لە پویەکی دزیوی ئەوروپا زیاتر هیچی بۆ موسلمانەکان ناسکرانەکرد، لە پویەکی ترەوه ئەم جەنگانە ئەوروپای پوژئاوای وەک هیژیکی نوی و کارا لە گۆرەپانی روداوەکاندا لە دەریای ناوەراست دەرخواست.

### دەولەتی عوسمانی و پوژئاوا

عەشیرەتەکانی تورک کە بە "غوز" ناسرابوون، تەنها لەسەر حیسابی مولک و زەوی و زاری بیزەنتیەکان توانیان پەلوپۆ بهاویژن و لە ئاستی میرایەتیەوه بگۆیزنەوه بۆ ئاستی دەولەت<sup>(۱)</sup>. عوسمانییەکان نیشتنە سەر میراتی دەولەتە ئیسلامیەکانی پیشوتر، هەرەها پرانسیپی بەناوبانگی جیهادیشیان بە میرات بۆ بەجیما، ئەوهوو پڕۆسەی فتوحاتیان نوێکردەوه، کە لە سەرەتادا ئیسلامی بلاوکردەوه، هەرەها عوسمانییەکان لە پیشینانەوه خەونی دەستبەسەرگرتنی قسەنتینیە و لەنیوێردنی دەولەتی بیزەنتەیان

<sup>1</sup> Koprulu. M.F: Les origins de L'empire ottoman. Paris 1935

بەمیرات بۆ بەجیما. دواى چەندىن بەرەنگارىبونەووە جەنگ و شەپو شۆپەر پڕۆژەى عوسمانى جىبەجىكرا، لە ساڵى (١٤٥٣ز)دا حەوتەم سولتانى عوسمانى بە ناوى موخەمەد فاتح توانى قسەنتىنىيە داگیرىكات، بەو كارەيش نىمپراتۆرىيەكى دىرىنى لەگەڵ مېژووە دريژەكەيدا هەلۆهشاندەووە. هەلكشانى عوسمانى بە داگیرکردنى پۆژەهەلاتى عەرەبى و چەند بەشيك له ئەفرىقا له لایەن سولتان سەلىم-و لە ساڵى (١٥١٦ز)دا هاتەدى، لە كاتىكدا سولتان سولەيمان قانونى، دەيەمىن سولتانهكانى عوسمانى، توانى لە ساڵى (١٥٢٩ز)دا هيزهكانى ببات بۆ ناووەوى ئەوروپا، تا نزيك قيهننا، ئەم روداوەش سەرلەنووى يادەوهرىيەكانى هەژمون و بالادەستى نىسلامى هينايەووە يادى ئەوروپىيەكان<sup>(١)</sup>.

توركە عوسمانىيەكان سەرچاوەى هەپەشەيهكى گەورەبوون، لە كاتىكدا دەرياي ناوهراسـت لەژىر كۆنترۆل و دەسەلاتى دەرياوانى ئەواندابوو، ئەوروپاي پۆژئاوا پاش لاوازبوونى هەپەشە ئايىنى و بڕوادارىيەكان، وەك مەترسىيەكى سياسى يان كەلتورى تەماشاي دەكردن، لە نىگاي واقعيىنەكانىشدا عوسمانىيەكان هيزىك بوون وەك ئەوانىتر، ئىدى لە نيوان ولاتانى ئەوروپا و دەولەتى عوسمانىيدا لە كاتەكانى جەنگ و ناشتەواييدا لەسەر بنەما سياسىيەكان، كە دوربوون لە بڕواى ئايىنىيەووە، هاوپەيمانىتى گرىندەدران " وپراى ئەووى ئەم بڕوايە وەك ئايىنىكى پىرۆز كە توند بە دلەكانەووە گرىندرابوو، مابوووە"<sup>(٢)</sup>.

<sup>١</sup> بڕوانە دراستە مكسىم رودنسون: الصورة الغربية و الدراسات العربية الاسلامية. ضمن تراث الاسلام. ٨- سلسلة عالم المعرفة. الكويت ١٩٧٨. ص ٥٥.

<sup>٢</sup> هەمان سەرچاوە، ل ٥٥.

لای خویانیش سهوه عوسمانییه کان له گهل دهولت و میرایه تییه کانی ئه وروپادا په یوه نندیی بهر ژه وه نندیان گریډابوو، له وانه پاپا که به خششیکي سالانه ی له سولتان بایه زیدی دووه مه وه (۱۴۸۱-۱۵۱۲ز) وهرده گرت، له پیناو هیشتنه وه ی براهه یدا له بهندیخانه که له سهر چونه سهر تهخت، پکابه ری بوو (مه بهست تهختی عوسمانییه. و.)، سه فیری عوسمانی له نه نجومه نیکي کلیسای نهینیدا له لایه ن پاپا نه لکسه ندری شه شه مه وه (۱۴۳۱-۱۵۰۳ز) له نامه نگیکی شکوداردا پیشوازی کرا، چه ن دین پیایوی ئایینی و نوینه رانی ئه وروپی له نه نجومه نه که دا ئاماده بوون، وه ک زانراوه سولتان سوله یمان قانونی هاوپه یمانی تیه کی له گهل پاشای فهره نسا فرانسوا ی یه که م (۱۴۹۴-۱۵۴۷ز) دا به ستوه، که بو ماوه یه کی دریز به رده و امبو، به گویره ی نه م هاوپه یمانی تیه، که خاله کانی له په یمان نامه کانی دواتردا جیگیر و فراواترکراون، له نیو همو ولاتانی ئه وروپادا فهره نسا لای عوسمانییه کان بو به خاوه ن پیگه یه کی تاییه ت. بهر ژه وه نندیی بازرگانیی بهر فراوانیشی له شیوه ی دستکوت و ئیمتیا زادا پیبه خشرا.

کوی نه م پهره سه ندنانه له ماوه ی هردوو سه ده ی پانزه و شانزه دا کاریگه ری له سهر په یوه نندییه کانی عوسمانی- ئه وروپا هه بوو، به تاییه ت که عوسمانییه کان له سهر ئاستی سیاسی به شیوه یه کی گه وه له گهل فه زای ئه وروپیدا ئاویته بوون، چه ن دین ولاتی ئه وروپی له نه سه ته مبولدا بالویزی جیگیریان دانا، له هه مان کاتدا سه ردانی نیردراوو بالویزه کانی عوسمانی بو پایته خته کانی ئه وروپا نه ده وه ستا، ئاکامه کانی نه م کهش و فه زایه ئه وه بوو ئیسلام که متر له جاران کینه ی له دلئ ئه وروپییه کانداه وروژاند، له کاتی کدا

ئىدى تورك و موسلمان پاش ئه وهى عه رب له سه ر شانوى سىياسى له ده رىاي ناوه راس تدا نه مان، بوون به وي نهى يه ك شت<sup>(۱)</sup>.

له راستيشدا جيهان به ره و هاوكيشه و بالانسىكى نوى ههنگاوى هه لده گرت، عوسمانىيه كان به سه ركه وتنه خىراكانىان پشكى خويان به شدارىان له ئالوگوره كانى جيهاندا كه گورانكارىيه كان تيايدا يه ك له دواى يه ك بوو كرد. له كاتىكدا توركه عوسمانىيه كان به ره و هه رىمه كانى ئه وروپا و ئاسىا و ئه فرىقيا پيشه رويان ده كرد، ئه وروپاي پوزئاوا پىكه اتبوو له چه ندين پاشانشين و ميرايه تى په رت و بلاو، بى بوونى ده سه لاتىكى سىنترال، هىلى نويى ده رىاوانى به ده ورى ئه فرىقادا ده دوزىيه وه كه سامان و هىزى ده گواسته وه بو ناوه وهى ئه وروپا. له كوتايى سه دهى پانزه هه م و له گه ل دوزىنه وهى كيشه و رىكى نويدا، ويپراى پيشكه وتنه كانى عوسمانى له پوزه ه لات و ناوه راستى ئه وروپادا، ئىسلامى ئه نده لوسى ئاوا ده بو، سه ربارى ئه و پيشكه وتنه ناهى عوسمانى له پوزه ه لات و ناوه راستى ئه وروپادا. (له سالى ۱۴۹۲ز. دا، موسلمان ه كان له غه رنا ته ده ركران، كه دوا شوين بو به ده ست موسلمان ه كانه وه ما بو له باشورى ئىسپانيا. و.)

سه دهى پانزه چه ندين ئالوگورپى له گه ل خوى هينا، به لام شوينه وارى ئه م ئالوگورانه تا دوو سه ده پاش ئه وه نه دوزرانه وه. ئه وروپاي پوزئاوا كه له بواره زانستى و ته كنىكيه كاندا پيشده كه وت له ئاماده كردنى هىزى سه ربازىدا له ئاستى عوسمانىيه كاندا نه بو، له كاتىكدا سولتانى بيخه م و دنيا له هىزه كهى له هه ر شه رىكدا كه ده هاته پيش، ده يتوانى ده يان هه زار سه رباز سازو ئاماده بكات، پاشا و ميره ناكوكه كانى ئه وروپا له ميانى پىلان و هاوپه يمانىتى

---

<sup>۱</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۵۷.



لابەلايدا پوبەپروى دەبوونەو، عوسمانىيەكان بەم ھىزەى خۇيان ئاسودەبوون و ھەستيان بە خۇبژىئويكى قول دەکرد، بە جورىك لە دەركکردن بە پەرەسەندەنە راستەقىنەكان دورىخستەو، كە لە ئەوروپا كۆمەلگەيەكى نوئى لىدەھاتەبوون. تا شكستە ئاكام ترسناكەكانى سالى (۱۶۹۹ز) عوسمانىيەكان لە گوشەگىرى دەرباز نەبوون و تەماشاي دەروەى خۇيان نەکرد. دواى ئەو مېژوۋە عوسمانىيەكان بەيەقىنەو دواكەوتنى دەزگاي سەربازى خۇيان بۇ ئاشكرا بو، لەم پروۋە نمونەى پروسىا بۇ عوسمانىيەكان مەغزايەكى تايبەتى ھەبو، كە بەكرانەوۋى بەپروى ئەوروپاي پۇژئاوادا تۋانى دەزگاكانى پەرەپىيداو كۆمەكى سوپاكەى پىبكات. ئەم بىرۆكە لە زەين و خەيالى چىنى حوكمرانى عوسمانىدا چەسپى، ئەو بو لە دەستپىكى سەدەى ھەژدەھەمدا ھەولەكان بۇ كرانەوۋە بەپروى ئەوروپا و زانست و كەلتورەكەيدا، بەتايبەتىش ھەولدان بۇ رىفۆرمکردن لە دام و دەزگا سەربازىيەكانى عوسمانىدا دەستپىكىرد.



**به‌شی دووهم**  
**بیرگرنه‌وه له‌مه‌ر داته‌پین**



سەردەمی (۱۰) دە سولتانە بەراییه‌کان (۱۲۹۹-۱۵۶۶) لە دەولەتی عوسمانیدا قۇناغی ھەلکشان و گەشەکردن بوو. سەرباری ئەو شکستە ترسناکانەیی ئەم دەولەتە لەم قۇناغەدا بەخۆیەوہینی، لەوانە: ھەرەشەیی مەغۇل لە سالی (۱۴۰۲ز) و دەستبەسەرکردنی سولتان بایەزیدی یەكەم لەلایەن تەیمورلەنگ و ناکۆکی کورەکانی بایەزید لەسەر عەرشی، کە نزیک بو لەوہی دەولەت لە ناوہوہ ھەلبتەکیانی، ھەرہوہا سەرباری شۆپشە سوڤیگەرہیکەیی سەماونۆیی، کە بناغەیی دەولەتی خستە مەترسیەوہ، بەلام دەولەت توانی پیشکەوتنی سەربازیی و گەشەسەندنی بیناسازیی خۆی درێژەپێبدات. لە سەردەمی مورادی دووہمەوہ (۱۴۲۱-۱۴۵۱) زمانی تورکی وەک زمانی گوزارشتی ئەدەبی ھاوشان بە زمانی عەرەبی و فارسی سەقامگیربوو. لە سەردەمی موخەمەدی دووہمی (۱۴۵۱-۱۴۸۱) جینیشینیشتا بایەخیکی فراوان بە بیناکردنی مزگەوت و تاوہرو قوتابخانە درا. ھەرہوہا بایەزیدی دووہم (۱۴۸۱-۱۵۱۲) لەسەر بایەخدان بە بیناسازی بەردەوام بو، ھەرچی سەردەمی سولەیمان قانونییە (۱۵۲۰-۱۵۶۶)، کە لە دوایی (۱۰) سولتانە بەراییه‌کانە، ئەوہ بەمەزنترین سەردەمەکانی عوسمانی و درەوشاوەترینیان دادەنریت. لە سەردەمی ئەوہدا دەولەت بە تواناترین ھیزی دەریاوانی بوو لە دەریای ناوہراستدا، لە روی بیناسازیشەوہ گەیشتە ترۆپیکی گەشەسەندنی خۆی<sup>(۱)</sup>.

<sup>۱</sup> بروانە بروکلمان، کارل: تاریخ الشعوب الاسلامیة، دار العلم للملايين، بیروت ۱۹۷۹. ص ۴۵۸-۴۹۱.

سەرەتاكانى داتەپىن:

بەو ھۆيەوھە كە پەلەپوۆ ھاويشتنى عوسمانىيەكان لەسەر  
حيسابى سەلجوقىيەكانى پۇمى ئەناقۇل و بيزەنتىيەكان بوو لە  
ئەوروپا، بۆيە لە پىكەيئانى دەولەتى عوسمانىدا كارىگەرى  
سەلجوقى و بيزەنتى لە پىكەختنى فۇرمى دەولەتى تازە ھەلكشاودا  
پۇلى خۇيان گىراوھ.

دەولەتى عوسمانى نوينەرايەتى فۇرمىكى سونەتتى دەولەتە  
ئىسلامىيەكانى پىشوتى دەكرد، بەلام ھۆكار و ھەل و مەرچەكان كە  
زەمىنەيان بۆگەشەكردنى خوشكرد، مۆركىكى تايبەت بەخۇيان  
پىبەخشى. سولتان بۆخۇى لوتكەى دەسەلاتى مەدەنى و ئايىنى  
بوو، لە ھەندى بۆنەى جياوازدا نازناوى خەلىفەى پىدەدرا. بەلام  
عوسمانىيەكان لەگەل ئەوھشدا پلەو پاىەى نوپيان داھينا، لەوانە  
پلەى "شەيخولئىسلام" يان موفتى، كە دەسەلاتى لەگەل دەسەلاتى  
وھزىرى مەزندا ھاوشان بوو و لە پوى پىزىبەندى ھەرەمىيەوھ  
راستەوخۆ لە دواى سولتان دەھات<sup>(۱)</sup>. دەسەلاتى كردارەكى  
"شەيخولئىسلام" بە گوپرەى دۆخەكان بەرىن و فراوان يا بەرتەسك  
دەبو، چونكە سولتان خۇى دايدەمەزاند، لەگەل ئەوھشدا لە حالەتى  
بىبارى و لارىدا فەتوايەكى ئەو بۆلەكارخستنى خودى سولتان  
بەسبوو.

داھيناىكى عوسمانى تايبەت، كە بە ھەر حال كارىگەرى  
بىزەنتى پىوھديار بوو، پىكەختنەكانى سوپا بوو، لە سەردەمانىكى  
نۆر زودا ھىزى ئىنكىشارى-يەنىچىرىيەيان (سوپاى نوى) يان

<sup>1</sup> GIBB, H. et bowen Islamic society and the west. London 1950. part. I. PP. 81-87

پیکهینا، بۆ ئهوهی چاودیری سولتان بکهن و له شههرهکاندا ببنه  
 یاوهری. ئەم سوپایه ژمارهیان به خیرایی زیادیکرد، به تایبهتیش به  
 گهنجی ناوچه مهسیحییه داگیرکراوهکان پردهکرانهوه، که دلپهقانه  
 مهشق و پراهینانیان پیدهکرا. ئەم شیوازه له سهربازی پیکردن زۆر  
 به پوونی لهگهڵ بههاکانی ئیسلامدا دژو ناتهبابوو، به لام بوو به  
 پیوستیهک که پهتتهدهکرایهوه، چونکه کوپانی عهشیرهته تورکهکان  
 که له جهنگه بهراییهکاندا لێوهشاوهییان دهواند له ههمان کاتدا له  
 ملکهچکردندا بۆ سیستمی سهربازی بیتوانایی خۆیان پیشاندا<sup>(1)</sup>.  
 ئینکیشاریهکان ناغایهکیان ههبو پۆلی فرماندهی دهگیرا، پلهکهی  
 دواى وهزیرو شهیخولئیسلام به دووهم دههات.

سولتانهکان له میانی پشتبهستنیان به سوپا به دیسپلین و  
 ریکخراوهکانیان هوه، هیژو دهسهلاتی خۆیان دهپاراست، له  
 قوناغیکدا که سههرکهوتنهکان سیمایهکی دیاری بو. به لام لهگهڵ  
 کۆتایی سهردهمی سولهیمان قانونیدا سیماکانی لاوازی و داروخان  
 له ناوهوه دهركهوتن، له کاتییدا دهولهت توانی شکۆو هیژی خۆی  
 بهرامبهر به دوژمنهکانی بپارێزیت. یهکهمین سیماکانی داروخان و  
 داتهپینیش له نیو کارگیریدا دهركهوت، ههروهها له نیو سوپای  
 ئینکیشاریدا که خهرجیهکانی پووی له زیادبوون کردو  
 دهسهلاتیشیان له سههر حیسابی دهسهلاته مهدهنیهکان تا دههات  
 بهرفراوتر دهبو، له ههمان کاتیشدا هیژو توانا سهربازیهکانیان تا  
 دههات پوی له کزی دهکرد.

<sup>1</sup> ههمان سهراوه، ل ل ۵۶-۶۵.

یەكەمین ھەولەكان بۆ چارەسەركرنى پرسى پاشەكشىكردنى كارگىڤرى و لاوازييهكانى سوپا لە ناوھراستەكانى سەدەى شانزەدەھەمدا دەستىيىڤكرد. لە كاتىڤدا دەولەت ھىشتا لە ترۆپكى بەھىزىدا بوو لە سەردەمى سولەيمان قانۇنىدا، لەم پووەوھ لوتفى پاشا كە يەككە بوو لە وەزىرەكانى پىشوترى سولەيمان، نامەيەكى نووسىوھ بەناونىشانى (ئاساف نامە) <sup>(۱)</sup>، تىايدا بىرورا بەرايىيەكانى سەبارەت بەو پرسانە كۆكردۆتەوھ، كە پەيوەندىيان بە خراپىوونى دام و دەزگاكانى دەولەتەوھ ھەيە، نامەكەى كردۆتە چوار بەشەوھ، بەم شىوھى خوارەوھ:

خەسلەتەكانى وەزىر پىويستە چۆن بىت، دۆخى سەربازى، سەرپەرشتىكردنى خەزىنە، تەماشاكردنى كاروبارەكانى پەعەيت <sup>(۲)</sup>. لە ميانى خستەنەپرووى ئەم مەسەلانەوھ يەكەمىن بىرۆكەكانى ئاشكرا كرد سەبارەت بە پىويستى چارەسەركردنى ئەو لاوازييهى دام و دەزگاكانى دەولەتى گرتبۆوھ، لوتفى پاشا ئومىدى وابوو بەم نامە ھەندى پەندو وائە بۆ نەوھكانى دواى خۆى جىبھىلەيت. لە راستىدا ئەوھى ئەو لە نامەكەيدا نىشانىداوھ، دەبنە پرنسىپك و لە كاتى تردا لە ماوھى سەدەى ھەقەھەم چەندىن عوسمانى تر دەگەپنەوھ سەرباس و خواس و چارەسەركردنى.

يەكەمىن ھەولى گرىنگ، كە بەوردى و جوړىك لە راشكاوى باسى لە داتەپىن و پاشەكشىي دەولەتى عوسمانى كردووھ، نووسىنەكەى (قوچى بەگ)ھ، كە لە سالى (۱۶۳۰ز)دا لە شىوھى نامەيەكدا بۆ سولتان مورادى چوارەمى بەزكردۆتەوھ، ئامانجى لەم كارە بە پلەى يەك پۆشنفكرکردن و بەخشىنى بەرچاوپوونى بوو بە سولتان،

<sup>۱</sup> لطفى پاشا، اصاف نامە. مخطوط فى المكتبة الوطنية فى باريس رقم ۱۰۹۲.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاوھ، ل ۲-۳.



سه‌بارت به مه‌سه‌له‌کانی حوکمرانی و ناساندنی به کاروباره‌کانی کارگیری له پاش تی‌کچونی باری ده‌ولت له سه‌ره‌تاکانی سه‌دهی حه‌وته‌مدا<sup>(۱)</sup>.

قوچی به‌گ یان قوچا موسته‌فا خه‌لکی مه‌که‌دۆنیا یان نه‌لبانیا بووه، هاتۆته نه‌سته‌مبول و له سه‌رای سولتانیدا گه‌وره‌بووه، دواتریش بووه به نه‌ندامیکی ده‌رکه‌وتو له نیو کارگیری سولتاندا. قوچی به‌گ به حوکمی کاره‌که‌ی له‌و روداوانه‌وه نزیکه‌بووه، که نه‌سته‌مول به‌خۆوه بینویستی، به‌تایبه‌ت که له ماوه‌ی بیست سالدا پینچ سولتان به‌هۆی نا‌کوکیان له‌گه‌ل‌ئاغاکانی ئینکیشاری و شه‌یخولئیسلامه‌کاندا یه‌ک له شوین یه‌ک گوڤاون.

دووم روداوی گرنگ که له‌و ماوه‌دا نه‌سته‌مول به‌خۆیه‌وه‌بینی، مملانیی سولتانی می‌رمندال (عوسمانی دووم) بوو له‌گه‌ل ئینکیشاریه‌کاندا، نه‌م مملانییه‌ که به‌ کوشتنی ناوبراو کۆتایه‌ات. یه‌که‌مین جاریش بو له‌ چوارچیوه‌ی ده‌وله‌تدا سولتانیک به‌ ده‌ستی یاریده‌ره‌کانی بکوژیت<sup>(۲)</sup>.

عوسمانی دووم له‌ سالی (۱۶۰۳)دا که سالی چونه‌ سه‌ر ته‌ختی باوکی بوو له‌ دایکه‌بووه، پاش مردنی نه‌حمه‌دی دووم له‌ سالی (۱۶۱۷)دا براکه‌ی موسته‌فا جیگه‌ی گرته‌وه، به‌لام عوسمانی دووم که "شه‌یخولئیسلام" پالپشتی بوو سوودی له‌ لاوازیی مامه‌که‌ی وه‌رگرت، نه‌وه‌بو بۆ سالی دواتر لایداو خۆی چوو سه‌ر عه‌رش. له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا سولتانی لاو که ویستی به‌شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ فه‌رمانه‌روایی بکات، پشتگیری ئینکیشاری و زانایانی له‌ده‌ستدا، دواتریش هه‌نگاره‌ چاکسازیه‌که‌ی بووه هۆی

<sup>1</sup> babinger, F: art. Koci Bey. Eil vol. 2.P.1116

<sup>2</sup> kramers , J.H. :art Othman II, Eil Vol 4.pp.1076

قولکردنه‌وی مملانی له نیوان خووی و فرمانده ئینکیشاریه‌کاندا،  
ئوه‌بوو ناغایه‌کی ئینکیشاری له سالی (۱۶۲۳ز) دا له دژی  
سهرکردایه‌تی راپه‌رینیکی کرد و بووه هوی کوشتنی. پوودای  
کوشتنیشی بوو به سهره‌تایه‌ک بۆ ناکۆکی و مملانی له‌سهر  
ده‌سه‌لات له نیوان سولتانه‌کان له لایه‌ک و سه‌رۆکه‌کانی ئینکیشاری  
له لایه‌کی تره‌وه.

پاش کوشتنی عوسمانی دوهم جوړیک له ئاژاوه‌و پشیوی له  
ئه‌سته‌مبول سهریه‌لدا، هۆکاره‌که‌ی ئینکیشاریه‌کان و سوپای  
(سواره‌ی دهره‌به‌گه‌کان) بوو، ئەمانه‌ موسته‌فای یه‌که‌میان هینایه‌وه  
سهر ته‌ختی ده‌سه‌لات و پاشان دوی سالی‌ک ناچاریانکرد واز له  
ده‌سه‌لات به‌ینیّت، ئه‌وه‌بوو مورادی چواره‌می برای عوسمانی  
کوژراویان کرده سولتان، که ته‌مه‌نی یانزه سالان بوو. له راستیدا  
موراد له‌گه‌ل براکانیدا له دۆخیکی دلنایادا نه‌بوون، چونکه  
ئینکیشاریه‌کان له‌سهر دروستکردنی ئاژاوه‌و پشیوی و  
ده‌ستیوه‌ردان له کاروباری حوکم و لادان و دانانی وه‌زیره‌کان  
به‌رده‌وامبوون، له ماوه‌ی سالانی (۱۶۲۳-۱۶۲۲ز) دا هه‌وت  
وه‌زیریان لاداوه، تا ئەوکاته‌ی سولتان ده‌ستی داری گرت و ته‌مه‌نی  
بوو به بیست سال، ئەوکات توانی هه‌ژموونی خووی بیه‌پینیت،  
به‌تایه‌تیش کاتی‌ک هه‌ندی‌ک له داروده‌سته‌ی براکه‌ی سولتان عوسمان  
هه‌ندی‌ک کاریگه‌ریتیان په‌یدا کرده‌وه. له هه‌مان کاتدا مورادی چواره‌م  
توانی هه‌لوێسته‌که بۆ به‌رژه‌وه‌ندی خووی هه‌لگه‌رینیته‌وه. کاتی‌ک  
توانی له سالی (۱۶۳۲ز) دا به‌شێویه‌کی کارا سه‌رجه‌م تواناکانی بۆ  
جه‌نگ له دژی فارس یه‌کبخات<sup>(۱)</sup>.

<sup>۱</sup> Kramers, J. H. : art murad IV, Eil Vol 3pp.781-782

قوچى بەگ بە حوكمى كارەكەى لە سەراى سولتانەوہ نزيك بوو  
 لە كۆى ئەو پرووداوانەوہ، بىگومان ئەو پەرەسەندنانە رۆليان ھەبووہ  
 لە ئاراستەكردنى بۆچوونەكانيدا، پاشتريش قوچى بەگ دەبىتتە  
 يەكئە لە نزيك و راويژگارەكانى مورادى چوارەم، بگرە ئەگەر  
 گوزارشتەكە دروستبىت، بوو بە پەرودەكارى. نامەكەشى لە سالى  
 (١٠٤٠/ك/١٦٣٠)دا بۆ بەرزەكاتەوہ و بى پىنج و پەنا ھۆكارەكانى  
 داروخان و داتەپىنى لە دەولەتى عوسمانيدا بۆ راقەدەكات.  
 پىدەچىت ئەوہى "قوانىن نامەى" بۆ مورادى چوارەم ئامادەكردوہ،  
 قوچى بەگ بىت، ھەرودە نامەيەكى ھاوشيوہ بەلام كەمىك لەوہى تر  
 فرواتر بەرزەكاتەوہ بۆ سولتان ئىبراھىم (١٦٤٠-١٦٤٨). بەلام  
 كارىگەرى قوچى بەگ لەسەر ميژووونوسە عوسمانىيەكانى دواى  
 خۆى دەردەكەويت، ھەرچى مردنیشى بوو، ئەوا پىدەچىت دواى  
 ناوہراستى سەدەى حەقدەھەم بوىت بەچەند سالىكى كەم<sup>(١)</sup>.  
 قوچى بەگ نامەكەى<sup>(٢)</sup> كردۆتە پىنج بەشەوہ لە چوار بەشى  
 يەكەمدا ئەم بابەتانەى باسكردوہ: سولتانە عوسمانىيەكان و  
 دارودەستەكانيان و ميوانەكانيان و گەورە ئەفسەرەكان. ژمارەى  
 زەعامەت و تيمارەكان لە كۆنداو ھىزو رازەكانيان بۆ دەولەت. ژمارەو  
 جۆرى كاربەدەستەكان و موچەكانيان لە كۆندا. ئەو ياسانەى  
 خراونەتە ئەستۆى زانايان و ئەوانە كۆن و چى دەكەن؟  
 ھەرچى دوا بەشە ئەوا جۆرىكە لە كورتكردنەوہو  
 دەستنيشانكردن بۆ ھۆكارەكانى داتەپىن و بەم ناونيشانەوہ دانراوہ:  
 لاوازبوونى دەسەلاتى وەزىرە مەزنەكان و سەرپىچىكۆزەكانى

<sup>1</sup> Bahinger. F.art , Koci Bey. Eil Vol.2 pp, 1116

<sup>2</sup> Canon de sultan Suleiman II. Represente a sultan murad IV pour son instruction AParis MIDCCXXV PP.163-218

دەستوپیئوھندو گۆپرانکارییەکانی لە ئاست زەعامەت و تیمارەکاندا،  
ھۆکاری پشێوی و ناارامی لە ھۆکمرانییدا.

ھەرچی بیروپراکائیتی لە نامەگەدا بەم شیۆھی خواروھ  
خستویەتیپەرۆ:

پیشتر و تا سەردەمی سولھیمان قانونی خودی سولتانەکان  
خۆیان لە دیوانی سولتانیدا ئامادەدەبوون و گرنگیان بە  
کاروبارەکانی دەولەت دەدا و لیکۆلینەویان لە مەسەلەکانی دەولەت  
و خەلک و داھاتەکانی خەزینە دەکرد، سولتان سولھیمان کاتیک  
بەھۆی سەرقالبوون و ھەلمەت و پەلامارەکانوھە توانای ئامادەبوونی  
نەدەبوو، ھەمیشە ھەولیدەدا لەپووداوھەکانی ناو دیوان بەئاگابیت.  
ھیچ بەرپەستیکی لە نیوان خۆی و خەلکدا دانەدەنا، ئەمە وایکردبوو  
لە زۆریک لە کاروبارەکان بە ئاگابیت، بەھۆی ئەو بایەخ و  
گرنگیپێدانوھە سەلتەنەت بوژابووھوھ.

لەو پۆژگارەدا دەستوپیئوھندو یاوھرە نزیکەکانی سولتان  
خەلکانیکی بەئەزمون بوون و گرنگیان بە بەرژوھەندییەکانی دەولەت  
دەدا، بینەوھە دەستبەخەنە نیو کاریکەوھ پەیوھندی بەئەوانوھە  
نەبیت.

لەو پۆژگارەدا یاوھرە نزیکەکان بۆیان نەبوو سەبارەت بە  
کاروباریک کە پەیوھندی بە وەزیرەکان یان پیاوانی یاساوھەبوو  
لەگەل سولتاندا قسە بکەن. سەرچەمی ئەوانەھی خزمەتکاری  
وەزیرەکان بوون، بەپارە کپرابوون و ھیچ سکالایان نەدەکرد.  
پلەوپایەکانی بەگلەربەگی و بەگ و پلەوپایە سولتانییەکانی تر  
بەخشرابو بە کەسانیک کە لە ھونەری سەربازی و ھۆکمرانی و  
کارگێری ھەریمەکاندا بە ئەزموون بوون، جینی متمانە و پارێزەری  
شەریعەت بوون، بۆ ماوھەیکە درێژیش لە نیوان بیست تا سی سالد

له پله كانيان ده مانه وه، ئەمەش بۆ دەولەت سەرچاوهی به هیزی و تۆکمەیی بو، له پوژگاری جهنگیشدا ژماره یهکی زۆری پیاوانی چه کداری پیکخراوو مه شقیپیکراویان ده هیئا، له وانە ی له چه ندین بۆنه ی تر دا نیشانه کانی لیها توویان پیشاندا بوو، ههروه ا له به رینبوونی ده وله ته که یشدا به شداریان کرد بووو.

له و پوژگاره دا قیودچی باشی (سه رۆکی چاودیران یا ده رگاوانه کان له کۆشکی سولتانیدا) که سانیک بوون شایسته ی ئە وه بوون که له پله ی پاشایی یان به گی دا بن، ئە وانه له کاروباره کانی ده ولەت و جهنگدا به ئە زمون بوون و مه به ستیان سه رخستنی بنه ماله ی عوسمانی بوو، نووسه ره کانیش پیاوانی فیکر بوون و له نووسین و حیسابدا لیژان و له یاساشدا شاره زابوون. ههروه ا له نووسینی نامه دا بۆ پاشاکانی ولاتانی دراوسی لیها تو بوون. هه رچی سه ره پر شتیاری تۆمارگه کانی سولتانی و متمانه پیکراوه کانی سه ره خه زینه بوو، زۆر بلیمه تبوون، هه میشه نیشانه کانی نمونه یی و راسترۆیشتنیان پیشانده دا. هه رچی سواره و پیاوه نزیکه کانی تری سولتان بوو، کرێ و چه قده ستی خۆیان هه بوو، زه عامهت و تیماریشیان پینه ده به خشرا.

سنووری ده ولەت ده گه یشته ولاتی فارس و مه غۆل و ته ته رو یه من و هیندستان، به م دیویشدا تا ولاتی کافران (مه به ست ولاته ئە وره پیه کانه) چوو بوو، بۆ ئە وه ی هه یچ دوژمنیکی ئاینه که به توانیت له گه لیدا به ره نگاری بته وه، هه موو ئە مانه به هۆی چاکه ی هیزی زه عامهت و تیماره کانه وه بو، چونکه هیزگه لیکی هه لبژارده بوون و له پیناوی بلاو بوونه وه ی ئیمان و چاکه ی ولاتدا هه میشه ته یارو ناماده بوون. له وه ا دۆخیکدا هیزی تر پیویست نه بو، ئە م هیزانه

بەسبۇن، چونكە زەعامەت و تىمار تەنھا دەدرايە كوپان و مندالانى  
سوپاييە دىيرىنەكان.

قوچى بەگ لە نامەكەيدا ئەوھى تىببىنىكىردوۋە: لەو پۇزگارەدا  
ۋەزىرەكان و پياۋانى جەنگ ئەسپەكانيان بە زىو نەدەپازاندەۋە،  
بەلكو تاكە خەونيان بەدەستەينانى ئەسپ و كەوانىكى باش و  
ھەموو جۆرە تفاقىكى جەنگى باشبوو، تىمار و زەعامەتەكان بۇيان  
نەبوو لە دەرەۋەى سەنچەقەكانى خۇيان نىشتەجىن، بۇ ئەوھى ھەر  
سوارەيەك لە جىگە شويىنى خويەۋە ئامادەبىت بۇ بەرپەرچدانەۋەى  
دوژمن. لە بارىكدا ئەگەر شويىنى زەعامەتەك يان تىمارىك بەتالبوايە،  
ئەوا دەدرايە كەسىكى شايسەتە و لە تۆمارەكاندا ئاونووس دەكراو  
پاشانىش بەرائەتى لە بابىعالىيەۋە بۇ دەھاتەۋە.

قوچى بەگ دەگەرپتەۋە بۇ تۆمارە فەرمىيەكان و دەلىت:  
بەگوپرەى تۆمارەكان سولتان مورادى كورى سەلىم (۱۵۷۴-۱۵۹۵)،  
موچەى داۋەتە ئەم ھىزانە: لەشكرى سوارەو نووسەرە ئەمىندارو  
كوپانى سپاھى و پۇستەچى و ئىنكىشارىيەكان و خزمەتكارو  
تۇپچى و بانگدەرەكان. ژمارەشيان دياربوو نەزىادى كردوۋەو نە  
كەم. ھەرچى ئىنكىشارى و تۇپچى و سەرچەم سوپاي ئۇجاقەكان  
بوو، لە عەشىرەتەكانى ئەرناۋوت و بوشناق و يۇنان و بولغارو  
ئەرمەن پىكدەھىنران، بىجگە لەمان كەسىتر بۇى نەبوو بچىتە  
پىزەكانى ئىنكىشارى. ئەم سوپايە لە سەراكانى ئەستەمبول دا كە  
بۇ ئەم مەبەستە تەرخانكرايوو، دابەشەدەكران، لەوى بۇ ماۋەى پىنچ  
سال پۇرسەى مەشكردن و پراھىنان و فىركردنيان دەبىنى، پاش  
ئەۋە دەنۇردران بۇ ئۇجاقەكان، ھەر حەوت سال جارىكىش شوينە  
بەتالەكان بەھىنانى ژمارەى خويەخشى نوى پردەكرانەۋە.

لەو بەشەى كە بۇ قسەكردن لەسەر زاناكان تەرخانكراو، قوچى دەلىت: بەگوڤرەى ياسا كۆنەكان لە پۆزگارى سولتانەكانى پېشووڧا پلەو پايەى موفتى و قازى عەسكەرى پۆملىى يا ئەنەدۆل لەو جۆرە كەسانەى بۆ كاندىد دەكرا، كە زۆرتەرىن بەرى زانىارى و پتەوتەرىن ئيمانان بەخودا هەبوو. گەر ئەركەكانى خۆى بە جوانى پاپەراندىبايە، بۆ هەميشە لە شوڤنەكەى خۆى دەمايەو، بە حوكمى پلە زانستىەكەيشى كە بەرزتەرىن پلە بوو، رېزىلىگرتنىشى جوداترىو. لە كۆنىشدا موفتىەكان بېجگە لەوەى سەرچاوەى زانست بوون، بەهېچ جۆرىك راستىيەكانيان لە سولتانەكان نەدەشاردەو، بېيسانەوە ئامۆزگارىشيان پېشكەش دەكرد و بۆ چاكەى ئاين و دەولەتىش تىدەكۆشان. لە نىو پياوانى شەرىعەتدا نىشانەكانى خۆشگوزەرانى نەدەبىنرا وەك ئەوەى لەمپۇدا دەبىنرىت. هەركاتىكىش يەكىيان لەكاربخرايە، ئەوا خۆى بۆ زانست و نووسىنى چەند كتېبىك تەرخان دەكرد.

بەلام ئەمپۇ زانست نەماو و ياساكانىش هەلگەراونەتەو، ئەگەر كەسىك حەزى لە فېرىبوون بوايە، لای زانايەكى شەرىعەت دەچوو بەر خوڤىندن، پىووستبوو لەسەرى ماوئەك بخوڤنىت، پاش ئەو پلەيەكى رېنگەپىدانى پىدەبەخشرا و دواترىش دەچوو لای زانايەكى ترو يەكىكىتر، بەو چەشنە پلەيەكى پىدەدرا و لە پۆزنامەى سولتانىدا ناوى تۆماردەكرا. بەم جۆرە لە نىو ئەوانەدا كەسىكى نەزان و نامۆ نەدەبىنرا. بەلام ئەم سىستەمە لە دواى سالى (١٠٠٣/١٥٩٤ز)دا هەلگەرايەو، عەلا ئەفەندى بىى هېچ هۆيەك لە فەتوادان لايندا، هەمان شت بەسەر قازى عەسكەردا هات. لىزەو بۆ پاراستنى پلەوپايەكانيان و نزىكبوونەو لە وەزىرەكان ئىدى ناچاربوون راستىيەكان لە سولتان بشارنەو. بەم دواييانەش پلەى

موفتی و قازی عهسکەر درانه خه لکانیکی نهزان و بیتوانا، پیچهوانه ئه و یاساو نهریتانهی که پیشتر په پیره و ده کران، په تایی پله و پایه فرۆشتن گواسترایه وه بو نووسهره نهزانهکان و ئهوانه ی بههوی پاره وه ده بوون به مامۆستا و قازی. ئه م سه ریچیینه بلا و بوونه وهی نهزانی ئاسانکرد که له ئه مپۆدا بالادهسته و ناشتوانین باش له خراپ جیا بکهینه وه، ئیدی سته مکاری و زه و تکرندی سامان و مولکی گشتی لیروه سه رچا و ده گرن.

له کۆندا فهقی ئایینییهکان شه ریعه تیان ئه زه ربوو، خه ونیشیان په کسان بوو، چونکه له خوداترس بوون، خه لکیش خوشیده و یستن، له مال دهر نه ده چون گهر بو سهردانی مه کته ب و مزگه و ته کان نه بوایه یان بو سهردانی پیا و چاکان، به بهرده و امیی سه رقائی و هرگرتنی زانست بوون. ئه وهی که ئه مپۆ بزان له نهزان جیا ده کهینه وه، ئه وهیه جاری ئومیدی ریفۆرمکردنمان ههیه. چونکه نا کریت پله و پایه ی زاناکان به فرت و فیل و بهزهیی بدریته نهزانهکان.

له کۆتایی نامه کهیدا قوچی بهگ هۆکارهکانی داته پینی دام و دهزگاکانی دهولهت کورته کاته وه:

وهزیره مهز نهکان تا سالی (۱۵۷۱/۹۸۲ز) دهسه لاتیکی په هیان هه بوو، له مان زیاتر که سیت له سه رای یا دهره وهیدا دهستی نه ده خسته کاروبارهکانی دهولهته وه. له سولتان زیاتر پایه خیان به که سیت نه ئه دا، به لام له وکاته وه یا وهره نزیکهکانی سولتان ریگه یان بو خوشبووه دهس تبخه نه ناو کاروبارهکانی دهولهت و داواکاری نابه جی له وهزیره مهز نهکان بکهن، ئه وهشی به گوئی نه کردنایه، ههزار قسه یان له باره وه دههینایه بهر گوئی سولتان. ئه وانه زۆر جار هۆکاری بینه وایی وهزیرهکان بوون، ههندی له وهزیرهکان بینه وهی



تاوانباربن حوكمى مردنيان بهسهردا سهپيئندراوه، ههنديكى تريان لهكارخران يان دورخرانهوهو مولكەكانيان دەستى بهسهرداگيرا.

له سايهى حوكمپرانى سولتان موراد و سولتان موحه ممه ددا، سوپايى كه به هاوكارى ههندي له وهزيرهكان راپهپين، بوونه سهرچاوهى چهندين ستهم و زولم له دژى پياوچاكان، بهچهشنيك وهك نيمچه مهحاليك دهردهكهوت ئهو ناشارامى و پشيوويه كوئايى پى بيت. بهلام حهسهن پاشا، كه پياويكى ليزان و دلسوز بوو، ئينكيشاريهكانى بولاي خوئى راکيشاو له پريكددا دهرگاكانى ئهسته مبولى داخست و ملئ پياو خراپانى بپرى و دوخهكهى ئارام و هيمن كردهوه. بهلام لاي سولتان ههزار تومهتيان بو دروستكرد، كه ئاكام به كوشتنى كوئايى هات. نهسوح پاشاو دهرويش پاشا ههمان چاره نووسيان توشبوو، كه ههر دووكيان له وهزيره بهئهموون و ئهمينهكان بوون، ههر دووكيان تومهتباركران بهوهى گوايه بهنيازبوون سولتان بكوژن، ئهم تومهتهش بو كوشتنيان بهسبوو، له كوئاييدا ئهم نموونانه وهزيرهكانى ناچاركرد كه سهرحهم داواكارى ياوهره نزيكهكانى سولتان جيبه جيبهكن و داواكانيان پهتنهكهنهوه. خودى ياوهره نزيكهكانى سولتان خوئيان بوون، كه دهستياندهخسته ناو كاروبارهكانى دهولت و بهناوى "بهشمهليك" و "ئهر بهليك" وه دهبوونه خاوهنى چهندين گوندو زهوى و زارو چهندين زهعامهت و تيماريان زهوتكردو دهيانبهخشييه خولام و خزمهتكارهكانى خوئيان، ئهمهش بووه هوكارى داپوخان و سپينهوهى ژمارهيهكى زورى زهعامهت و تيمار، بهتايبهت ئهوانهى خزمهتى مهزنيان پيشكەش به دهولت كردهبوو، ئهم جوژه له خهلكى سهرچاوهى ناشارامى و پشيوين، كه وهك دهبينين بهبهردهوامى دوباره دهبيتهوه.

قوچى بەگ نامەكەى بە دەستنىشانكردنى ئەو پىنگەچارانە كۆتايى پىدىنىت كە پىيوايە بۇ بەرگرتن لە خراپىبونى دۆخەكە گونجاون: پىويستە ئەم ھىزانە لەگەل ھىزى تردا تىكەل بە سوپا بگرىن، ھەرچى خزمەتكارەكانن، پىويستە لەو كۆيلەكان بن كە بەگويزەى ياسا كۆن و نەرىتە پەپرەوكراوہكان سەندراون، چەندىن خەلكى قەرەج و جوو و خەلكانى ترى قىزەوہن كە بى بىروا بى شەرىعتن، ھاتونەتە نىو كۆشكى سولتان. ئەگەر ئەم پاشاگەردانىيانە چارەسەر نەكرىن و لە دابەشكردنى تىمارو زەعامەتەكاندا خەلكى شايستە پىشنەخرىن، ناتوانىن ھىرشى سەربازى شايستە بە دەولەت و ئايىن ئەنجام بەدەين.

بەشيوەيەكى گشتى ئەوە بىروپاكانى قوچى بەگ بوو، كە لە نامەكەيدا ھاتبوو، كە تىايدا جەختى لە پەخنەگرتن لە پەفتارە ھەلەكان كردۆتەوہ، ئىدى سەرچاوەكەى ھەر كەسىك بىت، سولتانەكان يان وەزىرەكان، ھەرۋەھا پەخنەى لە دام و دەزگا سەرەكەكانى دەولەت گرتووە، كە برىتىن لە دەزگاكانى حوكمرانى و كارگىرى و سوپاوانست.

بىروپاكانى قوچى بەگ لە راقەكردنىدا بۇ ھۆكارەكانى پاشەكشى و داتەپىن بەم شيوەى خواروہ كورتدەكرىنەوہ:

سانسۆرنەكردنى وەزىرەكان لە لاىەن سولتانەوہو پىنشكەشكردنى پلەوپايەو دەستكەوتەكان بە خولام و دارودەستەكەى و نادلسۆزى وەزىرەكان، بەجۆرىك بەرژەوہەندىەكانى خۆيان خستبووہ پىش بەرژەوہەندىەكانى دەولەتەوہ. وىرانىبونى كەرتە سەربازىەكان، كە سەرچاوەى دارايى و ھىزى جەنگاوەرى دەولەت بوون. لە كۆتايىشدا گەندەلبوونى پىاوانى ئايىنى و دەزگا فىركارىەكان.

## بیروباوه‌رکان له پینا و ریفورمدا

نامه‌که‌ی قوچی بهگ تهنه‌ی نامه نه‌بوو باسی ئه‌م مه‌سه‌لانه‌ی کردبیت، دوا‌ی چه‌ند سالیکی که‌م حاجی خلیفه که‌ ئه‌ویش به کاتب چه‌له‌بی (۱۶۰۸-۱۶۵۷) ناوی ده‌رکردبوو، له‌ دیارترین نووسه‌ره عوسمانییه‌کان بو<sup>(۱)</sup>، له‌ سالی (۱۶۵۳) دا نامه‌یه‌کی هاوشیوه‌ی به‌م ناو‌نیشانه‌: "ده‌ستوری کار بو‌ چاککردنی دۆخی ناله‌بار" بو‌ سو‌لتان موحه‌مه‌دی چواره‌م (۱۶۴۸-۱۶۸۷) ی به‌رزکردۆته‌وه. حاجی خلیفه نامه‌که‌ی له‌سه‌ر داخوازی خودی سو‌لتان نووسیوه، دوا‌ی ئه‌وه‌ی داوا‌ی له‌ یاریده‌ره‌کانی کردبوو له‌ هۆکاره‌کانی قه‌یرانی دارایی و که‌می داهاتی ده‌ولت و کورته‌پینانی خه‌رجیه‌کان بکو‌لنه‌وه، به‌م جو‌ره حاجی خلیفه راپو‌رته‌که‌ی به‌رزکرده‌وه. به‌هۆی ئه‌وه‌ی خو‌ی کارگی‌ری ده‌ولت بوو، ده‌ست‌نیشانکردنی بو‌ هۆکاره‌کانی داته‌پینی و پاشه‌گشیی دارایی و سه‌ریازی و کارگی‌ری له‌ ده‌ولته‌ی عوسمانیدا جیی بره‌ابوون<sup>(۲)</sup>.

نوسه‌ر سه‌ره‌تا هۆکاری نووسینه‌که‌ی پوونده‌کاته‌وه و دواتر به‌سووده‌رگرتن له‌ رافه‌کردنی خه‌لدونی بو‌ میژوو هه‌ندی بیروپا ده‌باره‌ی دروستبوونی ده‌ولته‌تان و داروخان و داته‌پینیان ده‌خاته‌ پوو. حاجی خلیفه ئاماره‌ بو‌ ئه‌وه‌ده‌کات هاوشیوه‌ی تاکه‌کان ده‌ولته‌تانی‌ش به‌سی قوناغی جیا‌وا‌زدا تیپه‌رده‌بن: گه‌شه‌کردن، وه‌ستان و دواتر داروخان و داته‌پین، پینا‌ویه ده‌ولته‌ی عوسمانی ماوه‌یه‌کی دریز ژیاوه‌ و قوناغی وه‌ستانی به‌ ئارامی تیپه‌راندوووه‌ له‌ میانه‌ی چه‌ند ده‌رکه‌وته‌یه‌که‌وه سیماکانی قوناغی سییه‌م

<sup>1</sup> Gokyas, O, S:art Katib gelebi Ei2 Vol 4. pp. 791-792

<sup>2</sup> Lewis, B. ottoman obsers of ottoman decline J. C.I. I. R. vol.1 1962. pp.71-77

دەركەوتتون، بۇيە پىيوستە پىنگەچارە بۇ قەيرانەكان بدۇزىنەو، بۇ پالپشتكردىنى بىرورپاكانىشى لە سى بەشدا باس لە بواریه كانى كشتوكال و سەربازى و خەزىنە دەكات.

حاجى خەلىفە بۇچوونى وابووه كه لە ماوهى رابوردودا سولتانەكان هەولیانداوه جوتیارەكان لە ستمە و گوشارەكان پپارین، بۇيە هیچ كام لە گوندەكان كاول و ویران نەدەبوون، بەلام لە قۇناغەكانى دواتردا هەندىك لە جوتیارەكان دەستیان لە سەرچاوه كانى بژىوى خویمان هەنگرت و كۆچیان كرد بۇ شار، لە ئىستاشدا ئەستەمبول پپره لە زۇرىك لەوانە، لە سالى (۱۶۲۲ز) تا سالى (۱۶۳۴ز) زۇرىك لە گوندەكان ویرانبوون، هۆكارى ئەووش روون و دیاره، ویرانبوونى گوند لە دەولەتى عوسمانیدا هۆكارەكهى باجه زۆره ملیكانە و سەربازەكان بۇ خویمان باجه قورسەكان دەسەپپینن و جوتیارەكان ناچار بەپیدانى دەكەن، ئەگەر ئەم دۇخە چارەسەر نەكریت، ئەوا بىنگومان لەعنەتى یاخىبوون و سەرىپچىكردىنى یاسا و لات بەره و ویرانبوون دەبن.

پاشان حاجى خەلىفە باس لە كاروباره سەربازىه كان دەكات و جهخت لە بەرزبوونەوهى خەرجیه كانى دەكاتەوه، كه بەراورد لەگەل پۇژگارى سوله یمان قانونیدا زۆر زیادىكردوه. دواتریش دیتەسەر باسى خەزىنە كه دەیشوبهینىت بە گەدە لە جهستەى مرۆفدا، بە جۆرىك بەشئووهیهكى راستەوخۇ بییت یا ناراستەوخۇ سەرجهم بەشەكانى پىوه گریندراوه. بەهوى ئەوهى كشتوكال و ویرانكراوه، خەزىنەش بەتال بووه، ئىدى ئەوه كارى كردۆتە سەر تىكپرای جهستەى كۆمەلگە. لە نیشانەكانى پپرىش تەمبەلىی و هەرس نەكردنە، حالى دەولەتانیس وایه، هەرچۆن لە پپربووندا مرۆف قزى سبى دەبییت، هەمان شت سەبارەت بە دەولەتانیس راستە، پاش

تىنپەربون بە قۇناغى داتەپىندا بەفېرۇدان و مەزنىي پەردەستىنى،  
نازناوھەكان زۇردەبن، تەننەت خۇشوبھاندنى خەلكى لە جل و بەرگ  
و كەرەستەكانى ناو مالىاندا بە پاشا زۇردەبىت، لەوئىشەوھ سامان  
بەفېرۇدان و بەدمەسەرفى بەرزەدەبىتەوھ.

ناوبراو چوار رېفۇرم بە چارەسەرى گونجاو دەزانىت: يان لە  
ميانەى خاوەن شمشىرەوھ، رايۇزكارانى دەولەت، گەرە ئەفسەران،  
برىكارەكانى دەولەت. بەلام سى رىگەى كۆتايى بەدوردەزانىت و  
چاوەرپى دەكات خاوەن شمشىر ھەلسىت بە ئەنجامدانى رېفۇرم.  
بەگوئىرەى نووسەر يەكەمىن ئەركەكان برىتین لە: دۆزىنەوھى  
رىگە چارەيەك بۇ كورتهئىنانى خەزىنە، كەمكردنەوھى قەبارەى سوپا،  
سنوردانان بۇ زىادەرپۇيى لە خەرچكردندا و چارەسەركردنى دۇخى  
ھەزاريى لاي جوتيارەكان، لەگەل ئەمانەشدا نووسەر گەشپىن نەبوو  
بە ئەنجامدانى رېفۇرم.

لەم چوارچىوھەدا ھەولەكانى حسىن ھەزار فەن (۱۶۰۱-۱۶۷۹) لە  
كتىبەكەيدا "كورتەى بەيان لە ياساكانى بنەمالەى عوسمان" دا  
دەردەكەوئىت، ئەمىش جەخت لەو مەسەلانە دەكاتەوھ، كە پىش  
خۇي ھەريەك لە قوچى بەگ و حاجى خەلىفە ناماژەيانپىداوھ، بەلام  
زۇر پەقتەر پەخنەى خۇي ئاراستەى بەرپىرسانى داتەپىن دەكات،  
پەخنەكانى سولتانهكانى عوسمانىش لە دوا قۇناغەكانى  
دەولەتەكەدا دەگرىتەوھ، ھەروھە ناماژە بۇ گەندەلىي وەزىرە  
مەزنەكان و خراپى ھەلس و كەوتى ئەفسەرهكان كردووەو جەختى  
لەوھ كردۇتەوھ كە پىويستە پلەو پايەكان لە ويلايەتەكاندا بدرىت بە  
كەسانى شايستە. بەگوئىرەى حسىن ھەزار فەن پىويستە سولتان  
پشت بېستىت بە دەستەيەك لە پياوان كە وەك يەك چاودىرى  
رەعيەت و دوژمن بكات، ھەروھە دەبوو لە بەكارھىنانى ئەو

ياسايانەدا كە دەبنە پالپشتى ھەميشە بۇ دەسلەتەكەي، دوودل نەبن. ھەروەھا پيويستە سولتانهكان ملكەچى شەريعت بن، بى گەرانەوەش بۇ شەريعت ھيچ كەس نەكوژن، ھەروەھا پيويستە ئەو ئەفسەرو كاربەدەست و زانايانە سزابدرين، كە بيگوى و كەمتەرخەمبوون. نرخيكي گەورەش بۇ ئەو بەرپرسياريتيە پوحيە داينريت كە خراوەتە ئەستوي "شەيخولئيسلام" و عولەما يان زانايان، بەھوي ئەو خوڭگوزەرانىەي بۇ دەولەت و پەعەيتى دايندەكەن<sup>(١)</sup>.

حسين ھەزار فەن ئەم كتيبەي لە سالى (١٦٩٩ن)دا داناو، سارى موحەمەد پاشايش وەك دريژەدانى نووسىنى عوسمانى سەبارەت بە داتەپين لە سالى (١٧٠٣ن)دا لەسەر ھەمان بابەت كتيبەي "ناموزگار يکردنى وەزىرو ميرهكان"ى نووسىو، شاىەنى ھيما بۆکردنە ناوبراو شتيكى نووى لەم چوارچيۆدەدا زيادنەکردووە<sup>(٢)</sup>. بەلام كتيبەكەي لە كاتيكدان نووسىو دەولەتى عوسمانى لە قوناغى پاشەكشى و داتەپىنى ناوەكپەوہ گواستبوويەوہ بۇ شكستى سەربازىي لە ئاست دوژمنەكانيدا\*.

<sup>١</sup> ھەمان سەرچاو، ل ٨١.

<sup>٢</sup> ھەمان سەرچاو، ل ٨٢.

\* دواى زنجيرەيەك شەرو ناكوكي لە نيوان عوسمانىيەكان و نەمسا، لەسەر ولاتى مەجرەكە لە زۆريەياندا عوسمانىيەكان دەدۆپان، ھەروەھا پاش دەرکەوتنى پروسيا لە گوپەپانى شانوى نيۆدەولەتيدا، كە ويستى وابوو لەسەر حيسابى عوسمانىيەكان ھەژموني خوى بگەيەنيته پوژھەلات و دەروازەيەكى دەريايى بەدەسبينيت (پروسەكان لە سەردەمى پيتەرى گەورەوہ قەلاى ئازۇفيان گرت). ئاكام لە كاتونى دووەمى سالى (١٦٩٩ن)دا، بەنيوانكارى برىتانىا و ھولەندا "پەيماننامەي كارلوفيتز" لە نيوان عوسمانىيەكان لە لاىك و ھەريەك لە نەمساو پروسياو بووندوقبيەو پۆلندە لە لاىەكى تر، مۇكررا. تيايدا عوسمانىيەكان دەستيان لە تەواوى ولاتى مەجرە و ترانسلفانىا بۇ نەمسا ھەلگرت، ھەروەھا لە تەواوى بۆدوليا و ئۇكرانىا بۇ پۆلندە، شارى

## لە داڕوخان و داتەپینەووە بۆ شکست

شکستی کارلوڤتسز (١٦٩٩ز) بوو بەهۆی ئەوێ دەولەتی عوسمانی خاکیکی پان و بەرین لەوانە ترانسلفانیا و مەجەرو سلۆڤانیا و کرواتیا بدۆزینیت<sup>(١)</sup>، ئەم شکستە کە بێتوانایی سوپای ئینکیشاری ئاشکراکرد، راستی و دروستی پێشبینیەکانی بیرمەندانی عوسمانی، ئەوانەى جەختیان لە پێویستی ئاوردانەووە لە پاشەکشى و داتەپین دەکردووە، سەلماند.

ئاکامی جەنگ و شکست لە کۆتایدا یەخەى سولتان ئەحمەدی سییەم (١٧٠٣-١٧٣٠)ی گرت، کە بۆخۆی بە سروشت مەیلی بەلای ئاشتەوایدا دەڕۆیشت، ئەو بە باشترین شتیک بوو دەولەت لە دۆخی لاوازبووندا پنیبگات، بۆیە لەگەڵ وەرگرتنی دەسەلاتدا هەولەکانی بۆ بەدیھینانی ئاشتەوایی لەگەڵ ولاتە دراوسێکانیدا خستەگەر، بەلام پرۆژەکەى بۆ بەدیھینانی ئاشتەوایی نەهاتەدی تا دواى شکستیکی تر، کە بە "پەیماننامەى بازاریتز" کۆتایهات و تیايدا عوسمانییەکان دەستیان هەلگرت لە بەلگراو و چەند مۆلك و زەوىوزاریکی دەورووبەرى دانوب بۆ نەمسا<sup>(٢)</sup>.

ئەو دوو شکستە لە ماوەى بیست سالددا ئەوێ سەلماند، کە ھیزیکی نوێ لەسەر شانۆی پوداوەکان دەرکەوتوووە سەنگى خۆی ھەیه، ئەویش ھیزی ڕوسیا. چینی ھوکمرانیش لە ئەستەمبول

---

"ئازۆف"یش درایە ڕوسیا، ھەروەھا دەستیان لە نیمیچە دورگەى مۆرە تا پویاری ھکسامیلۆن و ھەرمی دەلماسیا لەسەر دەریای ئەدریاتیکی بۆ بووندوقیە ھەلگرت. (وەرگێڕ).

<sup>1</sup> SHAW, S. J :History of ottoman empire, volume 1 p. 224

<sup>2</sup> Bowen, H :art ahmed III. Ei2, Vol.1 pp. 276-279

دا دهرکیان کردبوو پووسیا، که پیشتر مهسهلهیهک بوو  
پشتگوئخرابوون، توانیان بهسوودوهرگرتن له چاکسازیهکانی  
پیتهری گهوره(۱۶۷۲-۱۷۲۵) له بوارهکانی سهربازی و دام و  
دهزگاکانی دهولهتدا هیزو توانا دهستهبهربگن. عوسمانییهکان  
ههروهها ههستیانکرد دهتوانریت نهو هؤکارو ئامرازانه وهریگریت  
که پووسهکان بؤ بههیزکردنی خویان سوودیان لیوهرگرتووه. نهگر  
پیتهری گهوره له کردنهوهی دهرگاگاندا بهپوی کاریگهریه نویکانی  
ئهوروپا نهجامی ههستپیکراوی ودهستهئیناوه، نهوا لهو کاتهوه  
کرانهوه بهپوی پیشکوهتنی ئهوروپا لای پؤشنگهرو ههندی له  
سولتان و وهزیرهکانی عوسمانی بوو به چهمنکی سهقامگیر.

نهگر شکستی عوسمانییهکان له کؤتاییهکانی سهدهی  
حهفدههم و سهرهتاکانی سهدهی ههژدههمدا نهوهی سهلماند که  
کرانهوه بهپوی ئهوروپادا کاریکه پشتگوی ناخریت، نهوا پیش نهو  
میژووه بهماوهیهک، که کم نهبو کاریگهریهکانی ئهوروپا خویان  
خزاندهبووه نیو دهولهتی عوسمانییهوه، بهجوریک ههمو  
عوسمانییهکان له پیشکوهتنهکانی ئهوروپا له بوارهکانی سهربازی و  
دهریاوانی و بازرگانی و بیناسازیدا بیناگانهبوون.



**بەشى سېيەم**  
**دۆزىنەۋەى ئەورۇپا**



له كاتیکدا هندی له عوسمانییهکان سهرقالی چاره سهرکردنی  
 مهسه لهکانی پاشه کشی و داته پینی دهولهوت و دام و دهزگاکانی  
 بوون، کهسانیکی ترهه بوون چاودیتری هندی له سیماکانی  
 پیشکوتنی نهورویان دهکرد. جیی سهرنجه عوسمانییهک له سالی  
 (۱۶۵۲ز)، نهوهی تیبینیکردوه که پیشکوتنی نهورویا له  
 بوارهکانی دهریاوانی و بازگانیدا کاریگه ریی نه رینی بو سهر  
 بازگانی موسلماننهکان ده بیئت، نه عوسمانییه روشنگره هر زور  
 زور نهوهی ههستی کردبوو نه گهر بیئتو نهورویا له سهر نه  
 چونه پیشه وه بهرده و امبیت و موسلماننهکانیش پالی لیبدنه وه و لیتی  
 بیئاگابن، نهوا بیگومان له ماوهیهکی که مدا عوسمانییهکان  
 بوورده دن. عومهر تالیب ده لیت: "نه مرؤ نهوروییهکان تیکرا جیهان  
 ده ناسن، که شتییهکانی خویمان رهوانه ی سهرجه م شوینهکان ده کهن،  
 ده گهنه به ندره گرنگهکانی جیهان، پیشتر بازگانهکانی هیندستان و  
 سیندو چین وهک عاده تیک هه میشه ده هاتن بو سویس،  
 شمه کهکانیشیان له ریگه ی موسلماننهکانه وه به سهرجه جیهاندا  
 بلاوه پییده کرا. به لام نه مرؤ نه شمه کانه به که شتییه پورتوگالی و  
 هولهندی و نینگلیزیهکان ده گوازینه وه بو فهره نساو له ویشه وه به  
 سهرجه جیهاندا بلاوه کریته وه. نهوهی له پیویستی خوینیش  
 زیاده، دهیهینن بو نهسته مبول و شوینانی تر و به پینچ هینده ی  
 نرخ ی راسته قینه ی خو ی و زیاتر ده یفروشنه وه. به و چه شنه  
 پارهیهکی باش وه ده ستدینن، هر نه مهش بوته هو ی نهوه ی ئالتون و  
 زیو له ولاته ئیسلامیهکاندا بن به مادهیهکی ده گهنه و ناوازه.

پيوسته دوله‌تى عوسمانى دەست بەسەر كەنارەكانى يەمەن و ئەو بازىرگانىيەدا بگىرىت، كە بەويدا دەرۋن، ئەگرنا زۆرى پىناچىت ئەوروپىيەكان ولاتانى ئىسلام داگىردەكەن"<sup>(۱)</sup>.

### وينەى جيهان

پيش ئەوئى عومەر تاليب تىيىنىيە قولەكانى خۇى بنوسىتەو، دۆزىنەو جوجرافىيەكان سەرنجى عوسمانىيەكانى پاكىشاپوو، پىدەچىت ئامانجە سەربازىيەكانى دەرياوانى عوسمانى لە پشت ئەم گىرنگىيىدانەو بىت"<sup>(۲)</sup>. بەھەر حال دۆزىنەوئى ئەمىرىكا جورىك لە ھەز بە زانىن و فزولى وروژاند، يەككە لە دەرياوانە عوسمانىيەكان، كە ناوى كەمال رىس بو، زانىارى سەبارت بە دۆزىنەوئى كانى ئىسپانىياو پورتوگال بۇ دورگەكانى پوژئاواى ھىند كۆكردۆتەو، ناوبراو لە رىگەى دەرياوانىكەو لە گالىبولۇ لە سالى (۱۵۱۳ز)دا تىوانى كۆپىيەكى ئەو نەخشە بەدەستبەيىت، كە كرىستوفەر كۆلۇمبس لە گەشتەكەيدا بۇ ئەمىرىكا بەكارىھىناپوو، لە سالى (۱۵۱۷ز)دا، واتە لەو سالىدا كە سولتان سەلىم لە قاھىرە بوو، پيشكەشى كراو"<sup>(۳)</sup>.

ھەمان ئەو دەرياوانە عوسمانىيە كىتەبىكى بە ناونىشانى "بحرىت" نووسىو، كۆمەلىك زانىارى تىادا بەكارھىناو، كە سەرچاوەكانى ئەوروپىن. بەلام كارىكى گىرنگ كە حاجى خەلىفە لە سالى (۱۶۵۴ز)دا ئەنجامىداو وەرگىرانى كىتەبىكى ئەتلەسى بچوك بوو بە ناونىشانى "شەوقەكانى نور لە تارىكى ئەتلەسى

<sup>1</sup> Lewis, B: the Emergence of modern Turkey, London 1961. P.34

<sup>۲</sup> بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية، ل. ۴۸۳.

<sup>3</sup> Adnan, A: La Science chez les turcs ottomans, Paris 1939, P.60

مىنور"دا<sup>(۱)</sup> بۇ زىمانى تۈركى، بە ھاۋكارى فەرەنسىيەك، كە بۈيۈۈ بە مۇسۇلمان بەناۋى "ئىخلاسى شىخ مۇھەممەد ئەفەندى"، ئەم ئەتلەسە ۋىنەيەكى نۇيى لەسەر جىھانى ھاۋچەرخ بەخىشىيە تۈركەكان. داۋى حاجى خەلىفە ئەبو بەكرى كۆپى بەھرام دىمەشقى (لە سالى ۱۶۹۱ مردوۋە)، "ئەتلەسى گەرەي" ۋەرگىپرايە سەر زىمانى تۈركى، ئەم ۋەرگىپرايە دە سالى خاياندوۋ، لە نىۋان سالىنى (۱۶۷۵ بۇ ۱۶۸۵) ۋە لە كۆتايدا ئەم ناۋنىشانەي بۇ داناوۋ " جوگرافىاي گەرە يان سەرختىنى ئىسلام ۋ شادى لە نووسىنى ئەتلەسى مىنور" دا ۋەرگىپرايەكەي تيۋرىا گەردوۋنىە نۇيەكانى لەخۇگرتبۈۈ، لەۋانە تيۋرىاكەي كۆپەرنىك، كە يەكەم جاربۈۈ بەشىۋەيەكى كورت بەلام بە تۈركى بخرىتەپرو<sup>(۲)</sup>.

بىجگە لە گرنگيدان بەدۆزىنەۋە جوگرافىيەكان، لە ئەستەمبول دا مەيلى ئاراستەيەك بۇ زانىنى ميژۋۋى ئەۋروپا ۋەدەرەكەۋت. لەم پروۋە دەستنوسىك ھەيە كە ميژۋۋىيەك لە سەرەتاۋە تا سالى (۱۵۶۰ز) لەخۇدەگرىت، ھەرۋەھا ئىبراھىم مەلھەمى (سالى ۱۶۵۰ز. مردوۋە) كىتەبىكى بەناۋنىشانى "ميژۋۋى پاشاكانى پۇم ۋ فەرەنگ" نووسىۋە، بەلام ئىبراھىم پاشا زۆر گرنكى نەداۋە بە ميژۋۋى جىھانى، بەلام داۋاي ناسىنى ميژۋۋى نەيارودوژمىنانى كىردوۋە ۋ ئەۋەي بە كاريكى پىۋىست زانىۋە<sup>(۳)</sup>.

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۱۲۲.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۱۲۲.

<sup>۳</sup> Lewis, B: the use by muslim historians of non-muslim sources. Asia-Africa series of modern histories. London. 1962, Vol. 4. PP.180-191

به لام حسين ههزار فەن كه خاوهن كتيبي "كورتكردهوى بهيان له ياساكانى بنه مالهى عوسمان"، گرنگيهكى زور تايبهتى به ئهروپا داوه، پهيوهندى هاوپييهتى له گهه ههنديك له ئهروپييهكانى ئهسته مبول دا پيكهيتاوه له وانه "ئهنتوان گالان"ى پوژه لاتناسى فهره نسى. ههزار فەن ميژوويهكى گهوره شى نووسيوه ئه ويش "جامع التواريخ" 5، كه تيايدا سه رچاوهى يوئانى و لاتينى به كارهيئاوه، به هوى نه زانينى زمانيشه وه پشتى به و ره گيرازانه به ستووه كه له بايعاليدا بوون<sup>(1)</sup>.

له نيوى دووه مى سه دهى هه فده هه مدا كتيبيكى گرنگ به زمانى عه ره بى ده رچوو، ئه ويش "جامع الدول"ى ميژوونوسى تورك "مونه جيم باشى"يه، كه له سالى (1702ز) دا مردووه، تيايدا چه ند به شيكى بو ميژووى و لاتانى ئهروپا ته رخانكر دووه له نووسينيدا پشتى به سه رچاوه ئهروپييه كان به ستووه<sup>(2)</sup>. ناوبراو سه باره ت به تيكرائى گه لانى فه رهنگ و له سه ر پاشاكانى فه رهنساو ئه لمانياو ئيسپانياو تا سه رده مى لويسى سيانزهى پاشاى فه رهنساو ليپولدى پاشاى ئه لمانياو شارلى پاشاى ئينگلته را قسه يكر دووه. هه ندى سه رچاوهى ترى له باره ي هه ندى روداوى ئهروپى به ده سه ته يتاوه له وانه جهنگى ناوخو له ئينگلته راو له سيداره دانى پاشا<sup>(3)</sup>.

كه له كه به وونى ئه م زانياريانه ي له ميانه ي سه رچاوه جورا و جو ره كانه وه لاي عوسمانيينه كان سه باره ت به بارودوخي ئهروپا، وي نه يهكى لاي چيني حوكمرانى عوسمانى پيكه يتا. ئه م

<sup>1</sup> Menage, V. L: art. Husayn Hezarfenn, Ei2, Vol 3.P. 644.

<sup>2</sup> Lewis, B: the use by muslim: P: 187.

<sup>3</sup> هه مان سه رچاوه، 187.

گرنگيدانه، كه عوسمانىيەكان لەسەر ئاۋچەكانى دەوروبەريان و مېژوۋى ولاتانى ئەوروپا پېشانىياندا، وپراي ئەۋەدى سىنورداربوو، بەلام بۇ مۇسلمانەكان بەگشتى نوي بوو. ئەم زانىارانە پلە بە پلە زەمىنەى بۇ قبۇلكردنى بېرۆكەى بالادەستى ئەوروپى خۇشكرد، كاتىكىش لە كۇتايىەكانى سەدەى حەقدەھەمدا شكست پروويدا، ئىدى بۇ كرانەۋە بەپروۋى ئەوروپادا ئاقارەكان دەرگەۋتن و زۆرى پېنەچو ئاكامى ھەستېنكرراۋيان ئاشكرابوو.

### ئەوروپا وئىنەى پېشكەۋتن

كارىكى سەرەكىي كە سۇلتان ئەحمەدى سىيەم و ۋەزىرەكەى ئىبراھىم داماد پاشا (۱۷۱۸-۱۷۳۰) ھەۋلىيان دا بۇ بەدىھىنانى، ئاشتەۋايى و ھاندانى شاعىران و ئەدەب دۇستان و پىكھىنانى پەيوەندى بوو لەگەل پايتهختەكانى ئەوروپا، ھەرۋەھا شۇينكەۋتن و لاساىكردنەۋەى ژيانى كۆمەلەيتى و بىناسازيان بوو<sup>(۱)</sup>.

سۇلتان و ۋەزىرى ئاۋبراۋ لەو بېروايەدابوون، كە پىۋىستە سوود لە سىماكانى پېشكەۋتنى ئەوروپى ۋەربگىرئىت، بەتايىبەتى لە بوارى سەربازى دا، لەو سۇنگەۋە لە پۇزگارى حوكمرانى ئەۋاندا ھان و دنەى بزاقى ۋەربگىرپان لە زمانە ئەوروپىەكانەۋە دەدرا، ئىدى

<sup>۱</sup> ئەم قۇناغە بە سەردەمى تەۋلىپ ناسراۋە، چۈنكە پۈاندى ئەم جۆرە گۈلە گەشەيكردبوو، لەھەمان كاتدا ھىماى گەشەكردنى شىعەر و ئەدەب بوو. ( لە راستىدا شۇيىنى راستەقىنەى تەۋلىپ دەگەپتەۋە بۇ پۇژمەلەتى تۈركىيا واتە كوردستانى باشور و دەشتايىەكانى ئاسىيا، عوسمانىيەكان گواستيانەۋە بۇ ئەستەمبولى پايتهختى ئىمپىراتۇرىياكەيان، كۆشكى سۇلتانەكان و باخچەكانىيانى پى دەرازىندرايەۋە، وشەى "تەۋلىپ" ىش لە وشەى "تولبنت" ۋە ۋەربگىراۋە، كە ئامازەيە بۇ كلاًۋمەكى سۇلتان، كە لەم گۈلە دەچىت، شاينى ھىما بۇكردنە تەۋلىپ بايەخىكى بازىرگانىشى ھەيە، بەزۆرى لەپېشەسازى بۇن و دەرماندا بەكاردەھىنرئىت. — ۋەربگىر —)

ناوهكاني وهك "ئهلبيرتي گهره و سكوت ئيرجيناو توما ئيكويني" له ئهسته مبول، ئهگهرچي له چوارچيوهيهكي بهرتهسكيشدا بوو، ناسراو بوون<sup>(1)</sup>. ئيدي بيروكه ي ناماده كردني پرژههكاني ريفورمي سهريزي كارئك بوو قبول دهكرا، بۆ نمونه ئهو پرژهه ي كه ئهفسهريكي فهره نسي به ناوي دو روشفور De Rochefort له سالي (1718ز) دا، بۆ ريفورم كردن له بواري سهريزي به ناو نيشاني: "پرژهه يهك له پيناو پيكهينياني گروپيكي ئه ندازياري بۆ رازه كردني بايعالي" پيشكه شيكرد<sup>(2)</sup>. ئهگهرچي هه ل و مهرجهكان بواري جيبه جيكردي پرژهه كهيان نه دا، به لام ئيبراهيم دامادي وهزير ويستي وابوو له نزيكه وه سيماكاني پيشكه وتني ئه وروپا ببيني ت. هه ر بۆيه له سالي (1719ز) دا نيردراويكي به ناوي موحه ممه د ئه فهندى نارد بۆ پاريس و داواي ليكرد، پاش گه رانه وه ي، له راپورتيكدا به وردى نامازه بۆ هه ر دام و ده زگايه كي نوئ يا سيمايه كي بيناسازيي بكات كه شياون بۆ ئه وه ي له ولاتي عوسمانيدا سووديان ليوه ر بگيريت<sup>(3)</sup>.

نيردراو داواي گه رانه وه ي له سالي دو اتردا، سه باره ت به بينينه كاني له پاريس كتيبيكي به ناوي "سه فاره تنامه ي فهره نسا" تۆمار كردوه<sup>(4)</sup>، به هۆي ئه وه ي له فورمي كتيبيكي گه شتنامه دا بابه ته كه ي دارشتۆته وه، هه ر له ده رچونيه وه له ئه سته مبول تا

<sup>1</sup> -Adnan, A: La science chez les turcs.P.127

<sup>2</sup> Berkes. N: the development of secularism in Turkey. Montreal. McGill Univ press. 1964. P.31

<sup>3</sup> هه مان سه رچاوه، ل 40.

<sup>4</sup> له پيشانداني ئه م بابه ته دا پشتمان به م وه رگيرانه فهره نسيه كه وتوه:

- Relation de L'ambassade de Mehemed Efendi á la cour de France en 1720 á paris chez Ganeau 1757.



گەيشتىنى بۇ پاريس و مانەۋەى تيايداو سەرلەنۇى گەرانەۋەى بۇ دەرگای بەختەۋەرى، لە دریزدادپرى بەدورنىيە.

هەرۋەها لە كتيبەكەيدا پيش گەيشتىنى بۇ پاريس ۋەسفيكى شارەكانى فەرەنساى كردوۋ: تۇلۇزى زۇر گەرەۋە ناسراۋ، بۇردۇى پىر لەدانىشتوان كە لە نيو شارەكاندا وئەى نىيە، بواتىى بە قەلا وئرانەكەيەۋە، ئۇرليان كە جواترين شوئنهكانى فەرەنساىە.

هەرۋەها موخەممەد ئەفەندى سەفیر سەرنجى نەرىت و پەيوەندیەكانى نيوان ژن و پياۋى داۋە: "لە فەرەنسادا پياۋان ريزىكى زۇر لە ژنان دەگرن... بەجۇرىك ژنان چىيان بویت دەيكەن... لە ھەموو جىگەيەك ريز بۇ فەرمانەكانيان دادەنرىت، تراۋە كە فەرەنسا بەھەشتى ئەوانە، چونكە بى ھىچ ماندوبوونىك دەژئىن، ئەگەر ئارەزۋوۋى ھەرچىش بكەن، بە ئاسانى بەدەستى دىئىن".

لە پاريسدا نمايشى سەربازى و تىپە رىكخراۋەكان سەرنجى رادەكىشىت "پيويستە ئەۋە بلىم كە تىپگەلىكى زۇر جوان و زۇر رەۋنەقدار و زۇر بەھىزم بينيوە".

لە نيوان ئەۋ مەسلانەى لە ۋەسفكردىدا قولبۇتەۋە كۇشكەكانى پاشايەتییە، ۋەك قىرساى ۋمارلى و سان كلۇ و ئەۋانیتىر، لە راپۇرتەكەيدا ۋەسفيكى سەردانەكانى كردوۋە بۇ ھەندى لە مانىفكتۇرەكان، لەۋانە مانىفكتۇرەيەك بۇ دروستكردىن قوماش، كە (۵۵۰) كرىكار كاريان تياكردوۋە، يەكىكىتر بۇ دروستكردىن شوشە (۱۰۰۰) كرىكار كاريان تياكردوۋە. ھەرۋەها باس لە سەردانى ئەۋ بنكە فەلەكەۋانئە دەكات كە لويىسى چۋاردە فەرمانى دامەزناندىنى دەركردوۋە ئەستىرەناسىكى ئىتالى بەناۋى كاسىنى Cassini سەرپەرشتىكردوۋە، موخەممەد ئەفەندى دەلىت: "بورجىكى گەرەى لە بەرد دروستكراۋ ھەيە بەبەرزى سى نھۆم، لە ھەر

يەككىياندا ژمارەيەك ژورى پەر لە ئامير هەيه، كە لە ژمارە نايەن، يەككىيان تايبەتە بە گەردوون و دەستنيشانکردنى ئەستيرەكان و هەنديكى تريان بۆ ئاسانکردنى كارەكان و ناسيني مانگى نوئ و بەرزکردنەوى ئاو لە خوارووە بۆ سەرەو، هەندى شتى سەيرو سەمەرى تر، هەرەها زۆر كەرەستەى ئەندازياريم بينى... هەرەها ئاميرنىكى تازە داھينراوم بينى بۆ ئاگاداربوون لە خۆرو مانگ گيران... هەرەها سەفیر لە راپۆرتەكەيدا دەلييت: "كاسيني ئەو ئەستيرەناسە مەزنە پيش ئەوى دۆزینەوكانى تەواويكات مرد، بەلام لە پيشەكەيدا كۆرەكەى شويني گرتۆتەو... ئەو مەسەلانەشى پيشاندام كە باوكى لە بارەى پەخنەگرتن لە تابلوكانى بەتليمؤس ئامادەيكرەبوو. لە راستيشدا ئەم تابلويانە لە كتيبخانەكەى سولتاندا تا سالى (١٧٧١ز) بى وەرگيران مايەو، لەو سالدەدا وەرگيردرا بۆ زمانى توركى.

لە ئاو ئەو شوينانەى ئاوبراو سەردانىكرەوون، كەنيسەى نۆتردامە كە لە ئاوەراستى پاريسدا بوو، هەرەها ئۆپيرايە كە ديمەنە جوانەكانى تيدا نمايشدەكرا و ژمارەيەكى زورى خەلك بە بەردەوامى بۆ بينيني دەهاتن.

موحەممەد ئەفەندى بە گشتى سەرنجەكانى خۆى لەسەر پاريس خستۆتەپوو، كە پيپويايە لە دواى ئەستەمبول بى وينەيه، هەردوو شاريشى بەراوردكرەوو و ئەوى تيبينيكردوو كە: "بەھيچ جۆريك ئەو راست نيبە گوايە پاريس لە ئەستەمبول گەورەترە... تەنھا ئەويە لە دەشت و دەردا ژمارەيەكى زۆرتري خەلك دەبينريت، چونكە ئافرەتان بەھيچ چەشنك لە مايدا خويان ناگرن... ئەم تيكەلبونەى پياو و ژن لە شارەكەدا پەر دانيشتوانتر پيشانيدەدات كە لە واقعدا وانيە".

گەشتەكەى موخەمەد ئەفەندى بۇ پارىس لە گەياندىنى ديمەنى  
 پيشكەوتنەكانى ئەوروپا بۇ ئەستەمبول پۇلى گەورەى گىرا.  
 گرنگيدانى موخەمەد ئەفەندى و چىنى حوكمپرانى عوسمانيش كە  
 بەقسەيان دەكرد، ئاراستەى دوو مەسەلە كران: رىكخستنى  
 سەربازى و پەرەسەندنى چەك و تفاقى جەنگى لە لايەك و  
 پيشكەوتنى بيناسازى لە لايەكى تر. لە حەقىقەتدا راپۇرتەكەى  
 ناوبراو ديمەنىكى وردى لەسەر بيناسازى لە پارىسدا بە گشتى  
 پيشانداو، بەتايبەت ئەوندەى پەيوەندى بە بيناكردىنى كۆشكەو  
 ھەيە ئەوا چالاكىي سولتان و ھەزىرەكەى بۇ لاساىكردەو  
 بيناكردىنى كۆشكە فەرەنسىەكان لە دەرەوھى ئەستەمبول و نارەزوو  
 بۇ ژيانى خۆشگوزەرانى و بەرخۆرى دەستپيىكرد، ئەو بو لە سالى  
 (۱۷۲۰ز)دا كۆتايى سەردەمەكەى لەگەل خۆى ھىنا، پاش  
 راپەرىنىكى نارەزايى كە چىنى گشتى لە پايتەختدا ئەنجامياندا.

### تېگەشتن لە تەكنيك

يەككە لە ئاكامەكانى گەشتەكەى موخەمەد ئەفەندى بۇ پارىس  
 ھىنانى چاپخانە بوو بۇ ئەستەمبول، كە بوو بە يەكەم چاپخانەى  
 ئىسلامى لە جىھانى ئىسلاميدا. كرددەوھى چاپخانەكە مەسەلەيەكى  
 ئاسان نەبوو، زنجىرەيەك ئامادەكارى دەويست، بۇ قايلكردىنى  
 بەرپرسان، لەوانە "شەيخولئىسلام" و پىياوانى ئاينى، دەر بارەى  
 سوودەكانى دانانى چاپخانە لە ولاتە ئىسلاميەكاندا، ئەو بوو  
 ئىبراھىم موتەفەرىقە لە سالى (۱۷۲۶ز)دا سەبارەت بە گرنگى  
 ھىنانى ئەم ھونەرە بۇ ولاتى عوسمانى لەژىر ناونيشانى  
 "كەرەستەى چاپمەنى" نامەيەكى بۇ سەدرولئەززەم و  
 شەيخولئىسلام بەرزكردەو، تا شەيخولئىسلام پەزەمەندى پيشان

نەدا، فەرمان بۇ كۈندە دەردى چاچىغانى كە دەردنە چو، مەرجىشى ئو بو، نابىت كىتەبە ئايىنىە كان بە ھەموقە كانىو ھە پى چاپىكرىت، بۇ سانسۆر كۈردى بىلۆ كراوھ كانى چاپىغانە كەش دوو كەس دانران. ئو كەسەش بۇ بەرپو ھەردى كارە كانى چاپىغانە كە دانرا، ئىبراھىم موئە فەرىقە خۇى بو، كە كەسايە تىەكى لىھاتوو فرە بە ھەربو، لە نىوھى يەكەمى سەدەى ھەژدە ھەمدا رۆلىكى گىرنگى گىراوھ بە تايىبەت لە بواری بانگەھىشت كۈردى بۇ نۆبىو نەو ھە كرانەو بەرپو رۆژئاوادا<sup>(۱)</sup>.

ئىبراھىم موئە فەرىقە لە كلوژ (Cluj) كە ناوچە يەكە لە ترانسىلفانىا لە دايكبوو، ناوى راستە قىنەى خۇى و خىزانە كەى ناديارە، بە لام پىدە چىت سالى لە دايكبوونى بكویتە نىوان سالانى (۱۶۷۰-۱۶۷۴). ھەرچى سالە بەرپو كانى ھەرزە كارىيەتى، پىدە چىت بەم جۆرە بىت: لە يەككە لە شەپرە كاندا بە دىلى كەوتۆتە دەست سوپاى عوسمانى و ھەك كۆيلە يەك فرۆشراوھ، بە تەواوى و وردى نەزانراوھ كەى موسلمان بووھ يان بە چى چەشنىك پۇشپىرىيە ئىسلامىيە بەرپو كانى ھەركتووھ، بە لام لە كاتىك لە كاتە كاندا لە حكومەتى عوسمانىدا پارزەى كردووھ و دواتر قۇناغ دواى قۇناغ گەشىتۆتە پلەى موئە فەرىقە. پىدە چىت ئىبراھىم لە خىزانىكى ھەنگارى سەر بە ئاينزاي يەكتاپەرسىتى (Unitarianisme) بوو بىت، كە لە زىدى خۇيدا بەرپو بوو<sup>(۲)</sup>.

<sup>۱</sup> بۇ زانىارى تىر و تەسەل لەسەر چاپىغانە بگەرتوھ بۇ ئەم سەرچاوانە:

Brekes. N: The Development of secularism ....

Lewis. B. the emergence of modern Turkey.

Toderini: de la litterature des turkey.

<sup>۲</sup> Berkes. N: art, Ibrahim Muteferqa Ei2 Vol. 3. P1021

یەكەمەین نووسینەكانی ئیبراهیم (نامە ئیسلامیەكان) بوو، كە تیایدا باس لە گواستەوهی خۆی دەكات لە ئایینی مەسیحییەوه بۆ سەر ئایینی ئیسلام، لە چوارچێوهی باسەكەیدا پەخنەى خۆى ئاراستەى كاتۆلىك و پاپا كردووه، هەروەها بېرواكانى بە سەرکەوتنى ئیسلام بەسەر كاتۆلىكیدا لە ئەوروپا پیشانداوه، ئەم نامەیه كە پێدەچێت لە سالى (١٧١٠ز)دا نوسرابێت، هیچ بېرۆكەیهكى تايبەتى سەبارەت بە ریفۆرمكردنى دام و دەزگاكانى عوسمانى تيا نيينه<sup>(١)</sup>.

ئىبراهيم دواى نووسىنى ئەم نامە بەچەند سالىك ئەرك و بەرپرسىارىتیه كارگيرىيهكانى دەستپيكرد، چەندىن ئەركى ديپلوماتى پىسپىردراوه، لەوانە لە سالى (١٧١٦ز)دا بۆ گەفتوگۆو سازش لەگەڵ میر ئۆجىن پەوانەى ئەمسا كراوه، هەروەها لە سالى (١٧٢٠ز) دا نىردراوه بۆ بەلگراڤ، لە سالى (١٧٣٧)دا بۆ كىيف و لە سالى (١٧٤٣ز)يشدا بۆ داغستان<sup>(٢)</sup>.

بەلام ناوونابانگى ئىبراهيم مۆتەفەرىقە ناگەرێتەوه بۆ پۆلە ديپلوماتكارانەكەى، ئەوەندەى پەيوەندى بە دامەزراندن و بەرپۆهبردنى يەكەم چاپخانەوه هەيه لە جيهانى ئىسلاميدا، كە وەك بلاوكەرەوهو پۆلىنكارو وەرگىرو نووسەر كارى تياكردووه، شايەنى وتنە شارەزايى لە چەند زمانىكى ئەوروپيدا لەوانە فەرەنسىي و ئىتالى و هەنگارى، يارمەتيدەرى بوون بۆ بينىنى ئەو هەمو پۆلە.

كارى چاپخانەكە لە دامەزراندنيەوه لە سالى (١٧٢٨ز)دا تا مردنى ئىبراهيم مۆتەفەرىقە لە سالى (١٧٤٥ز) بەردەوام بوو، لەو ماوهدا چەندىن كتيبى زانستى و زمانەوانى و ميژوويى بلاوكردەوه لەوانە: كتيبىكى زمانەكان، فەرەنگىكى عەرەبى-توركى بوو، لە

<sup>١</sup> هەمان سەرچاوه، ل ١٠٢٢

<sup>٢</sup> هەمان سەرچاوه، ل ١٠٢٢

دوو بهش و (۱۴۲۲) لاپهړه پیکهاتبوو، له سالی (۱۷۲۸ز) دا،  
 ناوازه‌ی گه‌وره‌کان، که تایبته بوو به جه‌نگه دهریاییه‌کان، له‌گه‌ل  
 نه‌خشه‌کانی حاجی خلیفه‌دا، له سالی (۱۷۲۸ز) دا. میژووی  
 داگیرکاری نا‌غاخانه‌کان که له زمانی لاتینییه‌وه کرابووه تورکی، له  
 سالی (۱۷۲۹ز) دا. کتیبی میژووی دورگه‌کانی هیندی پوژناوا یان  
 نه‌مه‌ریکا، پیکهاتبوو له (۹۱) لاپهړه، له سالی (۱۷۳۱ز) دا.  
 سووده‌کانی قیبله‌نما له ۲۳ لاپهړه پیکهاتبوو، له سالی (۱۷۳۱ز) دا.  
 کتیبی ثاوینه‌کانی جیهان له نووسینی حاجی خلیفه (۶۹۸) لاپهړه  
 بوو، له سالی (۱۷۳۲ز) دا. میژووی په‌شید نه‌فندی له سالی  
 (۱۷۴۰ز) دا. فره‌نگی تورکی فارسی، له سالی (۱۷۴۲ز) دا<sup>(۱)</sup>.

نه‌مه‌گرنگترین کتیبه چاپکراوه‌کان بوو له یه‌که‌م چاپخانه‌ی  
 نه‌سته‌مبولدا، که ده‌توانین به‌گویره‌ی بابه‌ته‌کانیان بو س‌ی به‌ش  
 پولینیان بکه‌ین: کتیبه میژووییه‌کان که له پووی ژماره‌وه به‌پله‌ی  
 یه‌که‌م دین، پاشان کتیبه جوگرافییه‌ی زانستیه‌کان، که په‌یوه‌ندیان به  
 هونه‌ری سهربازیوه‌ه‌بوو، ئینجا فره‌نگه‌ی زمانه‌واښه‌کان له‌وانه‌ش  
 به‌شیوه‌یه‌کی تایبته فره‌نگی تورکی-فهره‌نسی که بلاوکردنه‌وه‌ی  
 ثاره‌زووی راسته‌قینه‌ی بو کرانه‌وه‌ به‌پووی نه‌ورویا و زانسته  
 نویکاندا پیشانده‌دا.

له دیارترین کتیبه‌کانی چاپخانه‌که کتیبیک بو پیکهاتبوو له  
 (۹۶) لاپهړه که له نووسینی خودی ئیبراهیم موته‌فهریقه بوو،  
 کتیبه‌که به‌م ناوه‌وه بوو "بنه‌ماکانی حوکمرانی له سیستمی  
 گه‌لاندا" که له سالی (۱۷۳۱ز) دا بلاویکردوته‌وه<sup>(۲)</sup>، ده‌توانین نه‌م

<sup>۱</sup> ناوی سهرجه‌م کتیب و راه‌کردنه‌کانی له‌م سهرچاوه‌دا هه‌نه:

TÖderini: de la littérature des turcs tome 3.

<sup>۲</sup> پشت به‌م وهرگیزانه فره‌نسییه به‌ستراوه:

کتیبه به يهكهم ههولى تيؤرىي دابنئین كه لهه بوارهدا نوسراوه،  
تيايدا نووسهر داوادهكات سوود له زانست و تهكنيکه نوئیکانی  
ئهوروپا وهربگریئه، ههروهه داواي ئهوهدهكات سوپای عوسمانی  
به گویرهی شیوازه تازهکان ریکبخریتتهوه.

نووسهر کتیبهکهی بۆ چوار بهش دابهشکردووه، که بریتین له:  
بهشی يهكهم باس له پئویستی نهزم و دیسپلین و سوودهکانی  
دهكات، بهشی دووهم به کورتی باس له سوودهکانی لیکۆلینهرهی  
جوگرافیایی دهكات، بهشی سێیهمیش باس له فورم و شیوازهکانی  
سوپای مهسیحی و ریساکانی سیستمی چاودیریان دهكات و  
ههروهه سیستیمی سهربازی تومارکراوو جیبهجیکراو له  
جهنگهکانیاندا دهخاتهرو.

سهههتا باس له رهوشی دانانی کتیبهکهی دهكات، پئدهچئیت  
نووسهر وهك له پئشهکیهکهیدا ئاماژهی پئداوه "بنهماکانی  
حوکمپانی" له قوئاغی خۆداپرینئیکی کاتیدا نوسیئیت. زیاتریش  
پئدهچئیت دانانی هاوکات بیئت لهگهه ئهه راپهپینهی کۆتایی به  
حوکمی سولتان ئهحمهدی سێیهم هئناو و مهحمودی يهکهمی هئنايه  
سهه تهخت. دهلیت: "بهوجۆره چومه خهلهوتهوه و له تاریکی  
تهنیايدا خۆم دایهدهست بیروخهیالهوه و تامی ئاسوودهیی دهروون  
و بهمهشتی ژبانی تایبهتم کرد. تا دههکهوتنی خۆری سولتانی  
بنهمالهی عوسمانی له سالی (١١٤٣هـ/١٧٣٠ز)دا، ئیدی زهینی  
خۆم بینیهوه پۆشناو پر له بیرو ئاوهز، چهشنی دلی پر له ژان  
بههوی بینینی ئهه تاوانانهوه بهدریژی ئهه ساله و بههوی ئهه  
کارهساتانهی له پرئکدا يهخهی دهولهتی عوسمانیان گرت."

ئەو سولتانەنى كە نووسەر ھىماي بۆكردوۋە سولتان مەحمودى يەكەم (۱۷۳۰-۱۷۵۴) بۇ، كە دواي راپەرىنىك بەرپىبەرايەتى ئىنكىشارىيەكان، كە تىايدا سولتان ئەحمەدى سىيەم و ۋەزىرەكەى ئىبراھىم داماد كوژران، ھاتە سەر عەرش<sup>(۱)</sup>.

ئەگەر ئەۋە ئەو دۇخە يىت كىتەبەكەى تىا نووسىۋە، ئەۋا ھۆكارەكانى نووسىنەكەى بەم شىۋە باس دەكات: "لەۋ ماۋەدا بىرم چوۋ بۇ ھۆكارەكانى ئەم شوپشە و كەۋتمە لىكۆلىنەۋە لە بناغەى خراپىيەكان.. بەھەلەدا نەچووم گەر ئەم ئاكامانە لە خراپ بەكارھىنانى دام و دەزگاكانى دەۋلەت و كەمتەرخەمى ۋەزىرو گەرە بەرپىرسان و رانەپەراندى ئەرک و بەرپىرسيارىتەكانياندا كورتبەكەمەۋە.. جىي خۆيەتى بگەينە ئەۋ بېروايەى كە نىشانەكانى بېھىزىي لە جەستەى دەۋلەتدا و سىماكانى لاۋازى لە ھىماكانى داتەپىن و ھەلۋەشانەۋە زىاتر ھىچى تر نىن".

بىگومان ئىبراھىم مۇتەفەرىقە لە كىتەبەكەيدا بۇ لىكۆلىنەۋە لە ھۆكارەكانى داتەپىنى دەۋلەتەكەيان ھەمان رېيازى بىرمەندە عوسمانىيەكان دەگىرتەبەر، بەلام شتىكى نوئى زىادەكات، كە لاي ئەۋانەى پىش خۆى ديار نەبوو، دەلىت: "بەھىزترىن پالنىرم بۇ ئەنجامدانى ئەم كارە، كە لە تواناو و سنوورى عەقلى مندانا نەبوو ئەۋەيە، ئەگەر ئەم گەلە مەسىحىيە قىزەۋنە (مەبەست ئورۇپىيەكانە)، لە پىۋى ژمارەۋ سىروشتى جەستە و عەقلەۋە بەررورد بە مۇسلمانەكان خاۋەن پەگەزىكى كەساس بن، بەلام ئەۋەتانى چەند سالىكە بە تەۋاۋى جىھاندا بلاۋبوۋنەتەۋە، تەنھا چەند

---

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۳۷.



ھەرىمىكىشىيان كۆتۈرۈل نە كىردۈھ، بەلكو چەندىن جار بەسەر  
عوسمانىيەكاندا سەرگەتوون ". .

دەرگەوتنى مىكانىزمى ئەورۇپى لاي ئىبراھىم مۇتەفەرىقە  
خالىكى نوئى بوو بۇ ئەوھى ھۆكارەكانى داتەپىنى عوسمانىيى پى  
راقەبكات. لەم سۆنگەوھ رېبازى چارەسەر كىردنى قەيرانەكەى بە  
جۆرىكى تر دارشتەر، ئەم مەسەلەيە لە بەشەكانى كىتەبەكەدا  
ھەرۇھا لە ميانەى سەرچاوه و بابەتەكانىدا كە نووسەر بۇ  
نووسىنى كىتەبەكەو تەواو كىردنى كارەكەى بەكارىھىناون،  
ھەستىيەكەين، دەلىت: " زمانى لاتىنى كە لاي من نامۇ نىيە، لەم  
ھەولەدا زۆر يارمەتىدام، چونكە لە ميانەى ئەو زمانەوھ تۈانىم  
زانبارى ناو ئەو كىتەبەنە كۆبەكەمەوھ كە مېژووى ئەو گەلانەى  
لەخۇگرتووه، ھەرۇھا بگەرېمەوھ سەر ئەو كىتەبەنەى دەربارەى  
ھونەرى جەنگن، ھەرۇھا گەرامەوھ سەر ژمارەيەك نامەى پەيوەنددار  
بە تەكتىك و دامەزراوه سەربازىيەكان و فۆرمى نەزم و دىسپلېنىيان لە  
شەرەكاندا. . ھەر لە ميانەى زمانى لاتىنىيەوھ تۈانىم بە ئەزمونى  
تىكرای گەلان ئاشنايم. . "

مۇتەفەرىقە كىتەبەكەى بەوھ دەستىيەكەت، كە دەسەلات بۇ  
كۆمەلگەكان پىويستىن "گىرنگى بوونى فەرمانرەوا لەناو خەلگاندا"  
دەلىت: " دەبوو ئادەمىزاد بۇ فرىادەرەسىكى ھاوبەش بگەرېت،  
لېرەوھ ئارەزووى بۇ كۆبوونەوھ و ھارىكارى پەيدا بوو، بەھۆى  
بىتواناىيان لە خۇبەرپۆھ بىردندا تاوېك پەيامبەر و تاوېك مۇژدەبەرىيان  
بۇ رەواندەكرا تا ئەو ياسانەيان بۇ دابىت كە لە شارەزابوونىانەوھ  
بۇ جىبەجىكردى دادوھرى سەرچاوهى گرتبوو. " ھەرۇھا دەلىت: "  
بەگوپرەى ئەم رېكخستەن دەبىنن گەلان لە فۆرمى عەشىرەت و  
نەتەوھكاندا بەسەر زەويدا بلاو بوونەوھ. ھەر گروپىنكىيان سەرۇكىكى

ھەلدەبىژارد، ئىدى لەۋيۈ دەۋلەتە زۆر و زەۋەندەكان لەسەر زەۋى  
پىكھىنران و خەلىفە و ئىمپىراتور و سولتان و سىزارەكانىش  
دەركەوتن..."

نوسەر مەبەستى بوۋ لە باسکردنى ئەم مەسەلەدا ھىما بۇ  
جىاوازييەكانى فۇرمى حوكمرانى لە جىھاندا بىكات. بەلام كاتىك  
دېتە سەر باسى فۇرمەكانى دەسلەت، ئەۋا لە سى جۇردا  
كورتىدەكاتەۋە. بەگوپىرەي بۇچوونى سى لە دىيارترىن فەيلەسوفە  
دىرىنەكان: فۇرمى ئەفلاتۇنى كە بۇچوونى وايە پىۋىستە پاشايەكى  
دادپەرۋەر و ژىر دەۋلەت بەرپۈەبىبات. ئەم جۇرە لە دەۋلەت لە زمانە  
لاتىنىيەكاندا يان يۇنانىدا پىئىدەوترىت "مونارشى" يان پاشايەتى و  
زۆرىيە و لاتانى جىهان بەم رىبازە بەرپۈەدەبىرىن. فۇرمى ئەرسىۋى  
بە گوپىرەي ئەم فۇرمە پىۋىستە دەسلەت بدرىتە دەست گەرە  
پىاۋانى دەۋلەت، بەزمانى فەيلەسوفەكان بەم جۇرە دەوترىت  
(ئۇرسىۋىكراتى)، لە پۇژگارى ئەمپۇماندا كۆمارى بووندوقىيە ئەم  
فۇرمە لە دەسلەت پەپرەدەكات. لە كۇتايشىدا فۇرمى دىموكراسى  
دېت، لەم فۇرمەدا دەسلەت لاي گەلە بۇ ئەۋەي زولم و ستەم  
بىسپرىتەۋە، ئەم جۇرە لە دەسلەت لە ئەمپۇدا لە ھۇلەنداۋ ئىنگلترە  
پىادەۋ جىبەجىدەكرىت.

ۋەك بلىي خولىيى سەربازىيى تاكە بابەتە ھەول و تەقەللاي بۇ  
دەدات، لە سەرجم لاپەرەكانى كىتەبەكەيدا جەخت لەم بۋارە و ئەۋ  
لقانەي پابەندن يان لىقىنن لەم بۋارە، دەكاتەۋە. لەژىر ناۋنىشانى:  
ئاشىكرادىنى پىداۋىستى دەۋلەتان لە ئاشىكرادىنى ئەكامەكانى  
دەۋلەتەكەياندا و مانەۋەي نەزم و دىسپلىنى دۇخيان تا رىكخستنى  
لەشكرەكەيان، دەلىت: "سوپايەك پابەندىيەت بە راژەكردىنى مىرو  
دەۋلەتەۋە، ئامادەي فەرمان بىت و بەئامرازى باش و ھونەرى جەنگ

تەياركرايىت، سەرجم چەكەكانى بەرگرىكردن و ھېرشىردنى بۇ دايىنكرايىت، ئەمە ئامرازى سەرھى بەھىزى دەولەت و ھەموو پېشكەوتنىك و پاراستنى ولاتەكەشە.

ھەروھە دەلئىت: "موسلمانەكانىش ھىزى خۇيان ھەبوو، لەگەل دەرگەوتنى بنەمالەى عوسمانىدا بازوويان پتەوبوو، پۇجى سەربازىشيان بەرزبووھە و تىكپراى زەويان داپوشى.. بەلام لە دواى پاشەكشىيكردى زىرەككيان، ئەم ھىزە بە شىوھەكى بەرچا و لاوازبوو. ئەركى تىكپراى پەغىتە گەورە و خەلكە عوامەكەيشە لە ھۆكارەكانى ئەم گۆرپانە خراپە بگۆلنەوھە و بنچىنەكانى ئەم لاوازيە دەستنىشانبەكن و بچنە سەر ئەم مەسەلە گرنگە.... بۇ دۆزىنەوھى رىگەچارە بۇ ئەم بابەتە ئالۆزە پىويستە بەوردى شىوازي نوپى جەنگى دوزمەن دەستنىشانبەكرىت و بەقولى ليكۆلنەوھى لەسەربكرىت، ئەوكات بنەماى ھەلەكە و سەرچاوھى ناتەواويەكان لە بىكە سەربازىەكانماندا بۇ ھەمووان ئاشكرادەبىت... پىويستە شارەزايى لە پرنسىپ و رىسا تازە داھىنراوھەكان پەيدا بگەين و پەريانپىدەين، ئەوانەى لە لاين سوپاى پاشاكان و نەتەوھە مەسىحىيەكانەوھە بەكاردەھىنرەين و پلە بە پلەو بەئاگايىەوھە پەريانپىدراوھە و بەدۆزىنەوھى ئامرازو چەكى نوپى تەواو جياواز لەوھى لە كۆندا ھەبوو سازو ئامادەكراوھە، لەم پووھە پىويستە مەشق بە خەلكى ژىر بگەين".

يەككە لەو زانستانەى كە بايەخىكى تايبەتى پىداوھە زانستى جوگرافىيە، بەگوپرەى مۇتەفەرىقە بەبى شارەزايى لە جوگرافىا جەنگەكان نابرىنەوھە، دەلئىت: "لە ھەقىقەتدا جوگرافىا ئاوينەيەكى پوونە، تيايدا بە يەك نىگا و بەروونى ھەموو گەل و نەتەوھەكانى گۆى زەوى دەبىنەين.. گەلانى ئىماندارى يەكتاپەرسەت، و پەرش و بلاو بە

شوینه جیوازهکاندا، له میانی ئەم نامرازهوه (جوگرافیا) ئاگاداری یهك دەبن و سەرلهنوی خۆیان کۆدهکهنهوهو تواناکانیان یهكدهخهنهوهو بۆ بهگژاچونهوهی زۆلم و ستهمی بپرواکان (ئهوروپیهکان) یهکیتیهك پیکدینن."

له گهورهترین بهشی کتیبهکهیدا مۆتهفهریقه بهدریژی باس له فۆرمهکانی ریکخستنی سوپای مهسیحی له شهپهکان و جۆری چهکه بهکارهاتوهکان و جۆری سهنگهسازی و سهراوهکانی پریارو فهلمان دهکات.. هتد، تا دهگاته کۆتایی کتیبهکهی لهویادا پرووسیا دهکاته نمونه، که چۆن چهند سالیك لهوهوبهر له شهپهکی یهکلایکهروهدا بهسهر عوسمانییهکاندا سهرکهوتون، تیپیتنی ئەوهش دهکەین نووسەر بابەتیانه ئەزمونی "مۆسکۆ" یان پروسهکانی ههلسهنگاندووه، دهلیت: "بهسووده تیپیتنی ئەوه بکهین، مۆسکۆ پێشتر له گهلیکی کهساس زیاتر هیچی تر نهبوون.. توانای بهگژاچونهویان لهگهڵ هیچ سوپایهکدا نهبوو.. بۆیه پاشهکشییان کرد بۆ شوینیکی دوری گۆشهیهکی زهوی له ئاووهوایهکی سههۆلبهنداندا... له ههه و مهرحهه بوون کاتیك قهیسهریکی بههرهههه و شارهههه له کاروبارهکانی حوکمهپانی و دهولهتانی تر له نیویاندا ههلهکهوت، ئەوهبوو له فۆرمی سیستیمی سهربازی و پرنسیپی حومهتهکانیان و بهرپوهبردنی کاروباره مهدهنی و سیاسییهکانی کۆلیهوه، دواي ئەوهی سوپای پیاوهی لهسهه شتیوازی دهولهته ئهوروپیهکان ریکخست.. بینیی هیچ لایهك دهستی بهسهه دهریاچهی قهزويندا نهگرتوه، پلانی دانا بۆ دهستی بهسههراگرتنی و له بهندهرهکانیدا کهشتی و پاپۆری بوونیاندا، به پروبیانوی ئەوهی گوايه بازرگانی لهگهڵ ولاتی فارسدا دهکات، ئەندازیاری له ولاتانی جیاجیاوه بانگهیشتهکرد، نهخشهی وردیان

لەسەر ولاتە دراوسیڤکان بۆ دانا، بۆ ئهوهی له جهنگهکانیدا دژ به فارس و داغستان و ههریمه دراوسیڤکانی پینمایمی بگن<sup>۱</sup> .

ئیبراهیم مۆتەفەرپقه له چوارچۆیهی باسکردنیدا بۆ یاساگانی ئهروپا سهرنجی ئهوهی داوه: "گهلانی مهسیحی له پۆژگاری ئهپروماندا یاسای پیروزیان نییه، که پهیوهندی به بهپۆهبردنی کاروبارهکانی حکومهتوه ههییّت، واته یاسایهکی خوداییان نیه له پرووی ئایینیوه پیوهی پهیوهستن، چی له کاروبارهکانی یاسادانان و چی له بپیاره ئالۆزهکاندا بۆ بهپۆهبردنی دهولت، ئهوان تهنیا به یاسا مۆییهکانهوه پابهندن که دهراویشتهی پۆشنایی عهقله به تهنیا"<sup>(۱)</sup> .

ئیبراهیم مۆتەفەرپقه یهکه م موسلمانه له فیکری ئهروپی به ناگابیت و فیکری ئهروپی ئهزمونکردیّت و کاریگهروبیت پیتی . به بهردهوامی سهرسامی خوێ سهارهت به جهسارهت و چالاکی ئهروپییهکان پیشانداهوه: "ئهم گهله ههیشه سوودمندانه له تهمهلیی موسلمانهکان و گرنگینهدانیان به ناسینی دوژمنهکانیان، زیاتر و زیاتر له سنورهکانمان نزیکهبنهوه"

دهوله مهندبوونی کتیبهکهی مۆتەفەرپقه له پرووی فیکریهوه، ئهوهی تپهپراندوه به تهنها نمایشکردنیک بیت بۆ زانستهکانی ئهروپا و پیشکوتنهکانی، بهلکو ههولیکه بۆ دورکوتنهوه له شتوازه سونهتیه باوهکانی بپکردنهوهی عوسمانیی و نزیکبوونهوه له بپکردنهوهی ئهروپی له مەر مهسهلهکانی دهولت و حوکمرانی و زانستهکان. ههولیداوه جیاوازی له نیوان گهنینی ئاینی ئهروپییهکان و له نیوان باشی و شایستهیی ئهوانهوه

---

<sup>۱</sup> ههمان سهرچاوه، ج ۱۵۰.

دین و بهره‌می ئەزمونە نوێیەکانیانە، بکات، لەوەش زیاتر  
بەگوێزە ئیبراھیم مۆتەفەرێقە (بێپرۆیسی) ئەوروپییەکان بەر بەرست  
نەبوو لە بەردەمیاندا بۆ گەیشتن بە پلەیهکی بالاتری هینز  
پیشکەوتن.

دەتوانین بڵێین کتیبی "بەماکانی حوکمرانی لە سیستمی  
گەلاندا" یەکەم هەولێ تیۆرییە لەم بوارەدا مەسەلەی سوودوهرگرتنی  
لە زانستە سەربازیی و کارگێڕیەکانی ئەوروپا و پیۆیستی  
وهرگرتنی تەکنیکە تازە داھینراوەکان وروژاندییت.

**بەشى چوارەم**  
**هەول و تەقە ئلاكانى رېفۆرم**

بەھۆى خواست و ئارەزوى بۇ بىناكردنى كۆشك و فيرودانى سامان، سەردەمى ئەحمەدى سىيەم بە جۆرىك لە پاپەرىن تەواوبو<sup>(۱)</sup>، لەراستىشدا پابەندبوونى ئەحمەدى سىيەم بە سىماكانى پىشكەوتنى ئەوروپاوە نۆز زياتر بوو لە دركردنى بە مەغزاو بنچىنەكانى ئەم پىشكەوتنە، جەودەتى ميژوونوس لەم پووەوە دەليّت: " لەو پۆزگارەدا خواستى دەولەت بۇ چوونە سەر پىيازى مەدەنىيەت و ئارەزوى بۇ ئامادەكردنى سوپايەكى پىكخراو سەريەلدا، بەلام ئەوان سەرەكانيان جيەيشت و كلكەكانيان گرت، بەلكو بيئەوى تەماشاي بنچىنە بكن، دەستياندايە رازاندنەوى بيناكان. چونكە ئەو لە برى هەول و كۆشش بۇ تاقىكردنەوى بازارەكانى پيشەو هونەر كە لە ئەوروپادا بلاوبووەوە بە گەمژەكان هەلخەلەتاو پىيازى بەدمەسەرفى بەرنەدا... ئاكام لە پۆزگارى سەدارەتى (سەدرولئەزەم) ئىبراهيم پاشادا پىگاكانى مەدەنىيەت كرانەو، لە "دارلسەعادەدا" پيشەسازى چاپەمەنى دامەزراند، بەلام گەورە بەرپىرسان نوقمى گەمژەيى بوون تا خەلك دورى ليگرتن، ئەو بوو ئازاوە مەزنەكە سەريەلدا... پيشەسازى چاپەمەنى نەبيّت لە ئەستانەدا هيچ نەمايەو<sup>(۲)</sup>.

سەربارى ئەووى هيژە كۆنە پارىژەكان توانييان كۆتايى بە سەردەمى ئەحمەدى سىيەم بەيىنن، بەلام جيگەرەكەى مەحمودى يەكەم (۱۷۳۰-۱۷۵۴) پىرۆژەكانى ريفورمى نەوستاند، لە دەستپىكى سەردەمەكەيدا لە بوارى كرانەو بەرووى زانستەكانى ئەوروپادا بۇ يەكەم جار هەندى پەرەسەندن پوياندا.



## دام ودهزنگای نوی

دو بوونقال (۱۶۷۵-۱۷۴۷)ی فەرهنسیی پرۆژهیهکی بو دامهزاندنی قوتابخانهیهکی ئەندازیاری پیشکەشکرد، پرۆژهیهکی تریش بو دروستکردنی بۆدییهکی نوی بۆ توپ، هەردوو پرۆژهکەش خزانە بواری جیبەجی کردنەوه، کۆنت دو بوونقال دوای ئەوهی بو بە موسلمان ناوی ئەحمەد پاشای لێنرا، دواتریش بو بە یەکەم بەرپرس لەسەر یەکەم بۆدی توپی نوی عوسمانیی، هەروەها لە هینانی بۆدییهکی تایبەت بە پزیشکیی لە سوپای عوسمانیدا بەشداری کردوه<sup>(۱)</sup>.

دو بوونقال، کە پیش سەقامگیربوونی لە ئەستەمبول وەک ئەفسەریک لە سوپای فەرهنسی و لە سوپای ئەمسادا خزمەتی پیشکەشکردوه، پۆلیکی سیاسی لە نزیک چینی حوکمرانی عوسمانیدا گیراوه، دەولەتی عوسمانی لە پێویستی پیکهینانی هاوپهیمانیتیهکی تورکی - فەرهنسی ئاگادارکردۆتەوه، بو بەگژاچوونەوهی مەترسیی پروسەکان کە لەسەر حیسابی زهوی و زاری عوسمانییهکان خاکی خۆیان بەرفراوان دەکرد. برۆاشی وابوو بەبی بشتبەستن بە هاوکاری ئەوروپا عوسمانییهکان ناتوانن لەگەڵ نوینگەریی پروسیدا پوبهپرووبینەوه، ئەم هاوکاریەش دەبوو لە لایەن فەرهنساوه بی، بە بۆچوونی ئەو دەبوو پەرەپێدانهکان لە دەولەتی عوسمانیدا بەتەنها بواری سەربازی نەگرتەوه، بەلکو بواریهکانی ئابووریش بگرتەوه<sup>(۲)</sup>.

<sup>۱</sup> جب و بوون المجتمع الاسلامی والقرب، دار المعارف بمصر. ۱۹۷۱، ج ۱ ص ۵۷.

<sup>۲</sup> تاریخ جودت، ت. عبدالقادر الدنا، مجلد ۱، بیروت ۱۳۰۸ هـ ص ۷۵.

ههروهها دو بوونقال چهندين پۆلى ترى گيپراوه لهوانه كاريگهري راستهوخويى لهسهر ههندي له كهسايهتبييهكان له چيني فهزمانپهواي عوسمانى له ميانهه پۆشنبيركردنيان به مهسهله سهريازى و سياسيهيهكان. دهريارهه سوودهكانى تهكتيكي نوئي سهريازى له گوڤهپانى شهردا وانهى بهپياوانى دهولهت دهوتهوه، لهو ريگهوه پيويستى تيگهيشتن له نهريته ديبلوماتيهكانى ئهروپاي بو دوياتدهكردنهوه. لهه بوارهدا راپورتىكي لهژيژ ناوينيشانى "ههندي" دۆخى ميژووى دهولهتانى ئهروپا<sup>(1)</sup> نووسيوه، ميژووهكهه دهگهريتهوه بو سالى (1733ز).

ئهحمهد پاشا بوونقال له سهرهتاي سالى (1734ز) وه تا مردنى له سالى (1747ز) له كارهكهه كه سهريهرشتى بودى توپى دهكرد بهردهوام بوو، ويپراي دورخستنهوهه بو ماوهه سالىك (1738-1739) له سهردهمى يهكن موحهمهده پاشاي وهزيردا،<sup>(2)</sup> دواي خويشى سليمان ئاغاي كورپى به سهريهرشتى لهگهله فهپهنسيهكهه تردا بهناوى "لاتور" شوينيان گرتهوه.

لهگهله ئهوه دهستكهوته سنووردارانهى كه بوونقال بهدهستهيهينا، دهولهتى عوسمانى يهكهمين ههنگاوهكانى بهرهو نوپكردنهوهه دام ودهزگا سهريازيهيهكانى هاويشت، ئهمش ماناي شكاندنى بهربهستى گوشهگيرى و كرانهوهه دهگهياند بهپرووى ئهويديدا، لهو كاتهدا سيماي چينيكي نوپ له پۆشنگهرانى عوسمانى، كه شارهزاييان له زمانه ئهروپيهكاندا ههبوو و خهونيان به نوپكردنهوهه ولاتهكهيانهوه دهبينى، گهلالهدهبوو.

<sup>1</sup> B owen, H: art. Ahmed Pasha bonneval. Ei2 Vol 1, PP 300-301

Berkes, N: The Development of Secularism. pp.47-48

<sup>2</sup> ههمان سهراچوه، 48.

يەككە لەو پۇشنگەرەنەي كە بېروايان بەكرانەوۋە ھەبوو بەپرووي  
ئەوروپادا، راغيب پاشاي<sup>(۱)</sup> ۋەزىر بوو، لە سەردەمى سولتان  
عوسمانى سىيەم (۱۷۵۴-۱۷۵۷) دا، كە كەسايەتى ئەو لەناو  
ئەستەمبول دا سەرنجى ميوان و شارەزايانى ئەوروپى پاكىشابو.

راغيب پاشا كە فەرمانى ۋەرگىرانى چەندىن كىتئىبى لە زمانە  
ئەوروپىيەكانەوۋە دەرکردبوو، لەوانە كىتئىبىكى قۇلتىر سەبارەت بە  
فەلسەفەي نيوتن<sup>(۲)</sup>، كىتئىبخانەيەكى گىشتى و گەرەشى لە  
ئەستەمبول دامەزاند، كە كىتئىبگەلىكى زۆرى تىدابوو، لەوانە  
كىتئىبەكانى پزىشكى ئىنگىلىزى سىدنهام Sidenham، كە بۇ زمانى  
عەرەبى ۋەرگىردرابوون<sup>(۳)</sup>، راغيب پاشا بۇ خۆى نووسەرى چەندىن  
كىتئىب بوو، يەككە لە كىتئىبەكانى بەزمانى عەرەبى نووسىبو، ناوبراو  
كەسايەتەكى سەرنجپراكىش و سىروشتىكى توندى ھەبوو، ھەرۋەھا  
كەسىكى بەھرەدار بوو، لە پالپشتكردىنى كرانەوۋە بەپرووي ئەوروپادا  
كارىگەرى ئەو دياربوو.

ھەول ۋەتەنلەكانى رىفۆرم لە سەردەمى موستەفای سىيەم  
(۱۷۵۷-۱۷۷۳) دا كە سولتانىكى چالاك بوو و مەيلى بەلای زانستە  
گەردوونىەكاندا دەرپۇيشت، بەردەوامبوو، ھەندى نىردراوى بۇ  
پايتەختەكانى ئەوروپا ھەنارد، لە نىو ئەوانەدا نىردراوۋەكەي ئەحمەد  
رەسمى بوو، بۇلای فردرىكى دووم، و بەتايبەت بۇ پىرسىياركردىنى  
نەينى سەركەوتنە سىياسىيەكانى سەردانىكردبوو، پاشاي پروسىيا  
لەم پوۋە ۋەلامەكەي بەم جۆرە كورتكردبووۋە: بە لىكۆلىنەوۋە لە  
مىژوو و سوودوۋەرگرتن لە ئەزمونەكان و خاۋەندارىتى بۇ سوپايەكى

<sup>1</sup> Lewis, B: The use by muslim of non — muslim sources P.187

<sup>2</sup> Bowen, H: art Ahmad Pasha, Bonneval. P. 301

<sup>3</sup> Grohamann, A: art Raghieb pasha Eil suppl. PP. 194-195

به‌هیزو راهینراو له پۆژگاری ناشتی و جهنگدا، پاراستنی پیری خه‌زینه<sup>(1)</sup>.

موسته‌فای سییه‌م نه‌وه‌نده‌ی ئاو له شوین بیلی هاتبیت، کاری به‌م نامۆزگاریانه کردوه، بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ش بارون دو توت Le Baron de Tott ی نه‌فسه‌ری فه‌ره‌نسی به‌کاره‌ینا، که حکومه‌تی ولاته‌که‌ی به‌ئه‌رکیکی تایبته‌ ناردبوویان بۆ نه‌سته‌مبول، به‌ مه‌به‌ستی لیکۆلینه‌وه له دۆخی سه‌ریازی عوسمانی له کاتی جهنگ له‌گه‌ل پروس‌سیادا، دو توت که ریبه‌رایه‌تی ژماره‌یه‌ک نه‌فسه‌ری فه‌ره‌نسی ده‌کرد، هه‌لسا به‌ دروستکردنی ته‌نیکی نوێ بۆ هیزه‌کانی توپخانه‌و سه‌ره‌له‌نوێ توپخانه‌و گه‌نجینه‌ی تفاق‌ی جه‌نگی ریک‌خسته‌وه، هاوکاری دامه‌زراندنی قوتابخانه‌ی ده‌ریاوانی کرد، دو توت خۆی یه‌که‌م که‌سیش بوو که کانه‌کانی خه‌لۆزی له تورکیادا دۆزییه‌وه<sup>(2)</sup>.

له یاداشته‌کانیدا دو‌توت باس له نه‌زمونی خۆی ده‌کات له نه‌سته‌مبول دا و باس له‌و په‌وشه‌ ده‌کات تیایدا قوتابخانه‌یه‌کی نوێ بۆ نه‌ندازیاری کراوه‌ته‌وه، کاتیک سولتان موسته‌فای سییه‌م له لایه‌نگه‌رکانی ریفۆرم بووه‌و نه‌یاره‌کانیشی دژایه‌تی دامه‌زراندنی هه‌ر دام و ده‌زگایه‌کی نوێیان ده‌کرد، له‌و میانه‌دا باس له‌وه‌ده‌کات چۆن بۆ دامه‌زراندنی قوتابخانه‌ی ناوبراو ته‌نها نه‌میان هه‌لبژاردوه<sup>(3)</sup>.

---

<sup>1</sup> Berkes. N: The Development of secularism P.50

<sup>2</sup> Todeini: de la literature des tures, T 2. 109

<sup>3</sup> Kral, E. Z: La transfarmaion de la turquie d"un empire Oriental en un etat moderne. J. W. H. (1958). P. 430

ههروهه دوتوت باس له دۆخی زانستهکانی ئهو پوژگار ههکات له ئهسته مبول و باس له ئاره زووی قوتابیهکانی دهکات، که بۆ زانینی زانسته نوێیهکان پيشانیا نداوه، دهئیت: "خاکیانه داوام له فهرا مانده کرد پیم بلیت کۆی گو شهکان له سیگۆ شهدا چهنده؟ زیره کترینی قوتابیهکان به سهرامه تهوه پیی وتم: ئهوه په یوه ندی به سیگۆ شه که وه ههیه... به لام پیویسته راستگۆیم و بلیم دلگهرمی و کهف و کولیان بۆ زانستهکان گهره بوو، تیگپریان داوایان کرد بینه قوتابی خویندنگه تازه که"<sup>(۱)</sup>. سه بارهت بهو پيشکه وتنانه ی له ماوه ی خویندندا به ده ستیا نهیناوه دهئیت: "له ماوه ی سی مانگدا گه شته ئاستیک تیايدا هه چوار حاله تی سیگۆ شه ی راسته هیلیان دهزانی"<sup>(۲)</sup>.

له راستیدا به کارهینانی دو توت ده رگایه کی فراوانی کرده وه بۆ هاتنه ناوه وه ی کاریگه ریتی ئه وروپا بۆ ناو ئهسته مبول. ته نها به کارهینانی له گه ل ئه فسه ره یاریده رهکانیدا به لگه بوون له سه ره گۆرانی تیروانین بۆ مه سیحیهکانی ئه وروپا. بارون دو توت یه کهم مه سیحی بوو، به بی ئه وه ی بیته ناو ئیسلام، له بواریکی هه ستیادا به کار بهینریت، خو ی تیبینی ئه وه ی کرد بوو: "له گه ل ئه وه شدا سولتان موسته فا له ئاست جیبه جیکردنی یاسادا زۆر توند بوو، یان بپرا رهکانی په ها بوون، ریگه ی به ئیمانداران نه ئه دا پراژه ی مه سیحیهکان قبول بکهن."<sup>(۳)</sup>

<sup>1</sup> DE TOTT; Memoires sur les turcs et les tartars. 4 Parties, Amsterdam 1785.

<sup>۲</sup> هه مان سه رچاوه، ج ۱، ل ۹۲.

<sup>۳</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۱۱۶.

له سەردەمی سولتان عەبدولحەمیدی یەكەم (۱۷۷۳-۱۷۸۹) دا  
 كرانه‌وه‌یه‌كی بەرفراوان پوویدا، سەردەمە‌كه‌ی چەندین هەول و  
 تەقەللای كارای بەخۆوه‌دیت بۆ چاكسازیکردن له دام و دەزگا  
 سەربازی و زانستییه‌كاندا<sup>(۱)</sup>. بە تایبەتیش له ماوه‌ی وه‌زاره‌تی  
 خەلیل حەمید پاشا (۱۷۸۲-۱۷۸۵) دا، ناوبراو پالپشت  
 بەهاوکارییە‌كانی بالۆیزی فەرەنسی توانی ریفۆرمی سەربازی  
 ئەنجام‌دات، ئەوه‌بوو پراهنه‌رو ئەندازیاری هینا و ئەركی سەرله‌نووی  
 ریکخستنه‌وه‌ی قەباره‌و قالبی تۆپە‌كان گەنجینه‌ی دەریاوانی  
 پێسپاردن، هەر بەهاوکاری ئەم فەرەنسییانه‌ خویندنگه‌یه‌كی بۆ  
 ئەندازیاری دامه‌زراند، تیایدا مه‌عریفه‌ نوویه‌كان ئەوانه‌ی په‌یوه‌ندیان  
 به‌ هونەرە سەربازییه‌كانه‌وه‌ هەبوو، دەخویندران. سەبارەت به‌  
 هونەرە سەربازییه‌كان له‌ ماوه‌ی ئەو قۆناغه‌دا چەندین كتیبی  
 فەرەنسی كراونه‌ته‌ تورکی و له‌ چاپخانه‌ی بالۆیزخانه‌ی فەرەنسیدا  
 له‌ ئەسته‌مبول چاپكراون<sup>(۲)</sup>.

ئەو بالۆیزه‌ی فەرەنسا كه‌ حەمیدی وه‌زیر له‌ راپه‌راندنی  
 ریفۆرمه‌كانیدا پشتی به‌تواناكانی به‌ستبوو، شوازل گۆفیه‌  
 (Choiseul Gouffier) ی جینشینی دالامیر بوو، له‌ ئەكادیمیای  
 فەرەنسی<sup>(۳)</sup>، گۆفیه‌ له‌ سالی (۱۷۹۴ن) دا وه‌ك بالۆیزی فەرەنسا لای  
 بابیعالی دامه‌زراوه‌، به‌ یاوه‌ری نێردراویکی گه‌وره‌ له‌ كه‌سی شاره‌زاو  
 ئەفسه‌رو و شیوه‌كارو تۆبۆگرافناس و شاعیرو كریكار هاتوه‌ بۆ  
 ئەسته‌مبول، ئەمه‌ ئەو نێردراوه‌ وه‌بیردینیته‌وه‌ كه‌ له‌ پاش چوار سال  
 له‌و میژوه‌ له‌ هه‌لمه‌ته‌كه‌یدا بۆ سەر میسر یاوه‌ری ناپلیۆن كردوه‌،

<sup>۱</sup> هەمان سەرچاوه، ل ۱۱۹.

<sup>۲</sup> هەمان سەرچاوه، ل ۱۱۹.

<sup>3</sup> Cavid baysun M.art abd al.hamid, Ei2, Vol. pp.64-65

ئەمانە لەو رېفۆرمانەدا كە حەمىدى ۋەزىر ئەنجامىدان، پۇلىكى سەرەكياڭ گىپرا<sup>(۱)</sup>.

لەو پرۇژانەى كە لە نىوان بالۆيىزى فەپەنسى و ۋەزىر حەمىدا گىفتوگۆى لەبارەۋە كرا، پرۇژەى ھەناردنى خويىندكارى تورك بوو بۇ پارىس بۇ فيرېوونى زانستە مۇدىرنەكان، ھەرۋەھا گىفتوگۆ سەبارەت بە وردەكارىەكانى كرا، ۋەك سەرەتايەكىش برىاردرا سى (۳۰) خويىندكار پەوانە بكرىن، بەلام پرۇژەكە سەرکەوتو نەبوو، چونكە حەمىدى ۋەزىر كە ھەول و تەقەللاكان و ھەلپەكەى خۇپارىزى كۆنەپارىزەكانى وروژاند، لەو ماۋەشدا كارى بۇ لادانى سولتانى پىر عەبدولحەمىد و دانانى سەلىمى برازاي كوردبوو، ئەم كەف و كول و دلگەرمىە لە گۆشەنىگاي كۆنەپارىزەكاندا جۇرىك بوو لە كوفرو ناسزايى، ئەۋەبوو بە يەكىك لە پىلانە زۇرو زەۋەندەكانيان لە سالى (۱۷۸۵)دا كوشتيان.

زۇرى پىنەچوو دۇخەكە پەرەيسەند، جەنگ لە نژى روسيا، كە ھاۋپەيمانى نەمسا بوو راگەيەندرا، فەرەنسا بىلايەنى خۇى لەم جەنگەدا پاراست، بۇ سەلماندى ئەم بىلايەنىيە شارەزايانى ولاتەكەى لە ئەستەمبول پاكىشايەۋە. بەلام قۇناغى جەنگ كە بە "پەيماننامەى جاسى Jassy"<sup>(۲)</sup> كۇتايەت، بۇ سولتانى داھاتوو، كە دواتر يەكەم پرۇژەى سەراپاگىر بۇ چاكسازى دام و دەزگا سەربازى و كارگىپرى و دارايىسى و فيركارىەكانى دەولەتى عوسمانى رادەگەيەنىت، بە تەنھا قۇناغى چاۋەروانى بوو.

<sup>1</sup> Karal ,E.Z.la tanasformation de la turquie p.429

<sup>2</sup> Pingaud ,L:Choiseul gouffier , LA France en orient , paris 1887. p.95

### نيزامى نوئى (نيزامى جهديد)

پيش ئهوهى سەلىمى سەئىم بچىتە سەر تەخت<sup>(۱)</sup> لە سالى (۱۷۸۹ز)دا، كارىگەرى فيكرى ئهروپى بە شىئويهكى گشتى و فەرەنسى بە شىئويهكى تايبەت لە ئەستەمبول كارى خۆى دەكرد، ئەم كارىگەريانە لە پىنگەى بالۆيز و شارەزاكانەوه كە بەشى زۆريان فەرەنسى بوون، دەهاتە نيو پايتەختى عوسمانىيەوه، گفتوگۆ وانەكانيان لەگەل پياوانى دەولەت و فيرخوزانى زانستى عوسمانى بەشدريان لە پيشكەشكردنى پرنسيپگەليك لە يىروباوهره باوهكاني ئهروپاي نيوهى دووهى سەدهى نۆزدههەم دەكرد. هەر وهه كارىگەرىتى ئهروپا لە پىنگەى خۆدى نيردراوه عوسمانىيەكانەوه ئەوانەى رهوانەى پايتەختەكاني ئهروپا دەكران و لە نزيكەوه ناشادەبوون بە سيماكاني پيشكەوتنى ئهروپى بۆ نيو ولاتى عوسمانى، دەپهرييهوه.

سولتان سەلىمى سەئىم، كە بە كەش و هەواى ريفۆرم و بە پيشكەوتنى ئهروپا كارىگەرو سەرسامبو، پيش ئهوهى لە سالى (۱۷۸۶ز)دا، بچىتە سەر تەخت، نيردراويكى بۆ لاي لويىسى شانزەهەم رهوانەكردبوو<sup>(۲)</sup>، نيردراوهكە كە ئيسحاق بەگ بو، و فەرەنسىهكى باشى دەزاني، نامەيهكى سولتاني داها تووى بۆ پاشاي فەرەنسا پييو، كە خۆدى گۆفیی بالۆيز لە دارشتنەوهيدا هاوکارىكردبوو. ئامانجى سەلىم جەختكردنەوه بو لەسەر پهيوەنديى دۆستانەى نيوان هەردوو ولاتى عوسمانى و فەرەنسى و داواى هاوکارى سەربازيشى كردوو لە دۆخىكدا ئەگەر پيويستبوو.

<sup>۱</sup> هەمان سەرچاوه، ل ۸۴.

<sup>۲</sup> بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية. ص ۴۸۳.



له زهینی سولتانا به تهنه نهوستان لهسه پيشوازيکردن له شارمزيان، پهوانهکردنی نيردراوهکان، پيوستې نهجامدانی بهرنامهیهکی چاکسازی سهراپاگیر بو دام و دهزگاکانی دهولت، بيړوکهیهک بوو جیگیر. بوچوونیکي تریی ههبوو تهواوکهري نهوهی یهکه، نهویش نهوهبوو پيوسته ريفورم بهماوکاری فهره نسا نهجام بدریت. له راستیشدا بهرپابوونی جهنگ لهگهله پروسیا و کشانهوهی شارهزا فهره نسیهکان و گورانی سیستمی سیاسی له ولاتی فهره نسا له سالی چوونه سهر عهرشیدا، هیچی له بهرنامهکانی نه سولتانه نهگوری.

یهکه م کاری سولتان له دواي موركردنی پهیماننامهی ناشتبوونهوه لهگهله روسیا له سالی (۱۷۹۲) دا، بانگهښتکردن بوو بو نهجمه نیکی راویژگاری "مجلس مشورت" که پله پلهو پاش ماوهیهک په ره یسه ندو بوو به دهسته یهکی حکومی و سه رجه م یاریده رهکانی سولتان و دیارترین پیاوهکانی دهولتی له خوده گرت. شتیکی نوی که سولتان له کاتی پیکهینانی نه م نهجمه نه دا دایهینا، به شدارپییکردنی دوو که سایه تی ناموسلمان بوو تیایدا، یهکه میان فهره نسیهک بوو به ناوی (Bertrand) و نهوهی تریان نه رمه نیهک بو به ناوی (Mouradgea d Ohsson)، که یه کیك بوو له گه وره وهرگیړهکانی بالویزی نه مسا له نهسته مبول. نه مانه له میانهی گفتوگوو پيشکه شکردنی پيشنیا ره وه به شداریان ده کرد، نه مهی دوايیان له و بریارانه دا که تایبهت بوون به گریندانی هاوپه یمانیتی لهگهله ولاته نه وروپیهکان، پزلی خوی گپراوه<sup>(۱)</sup>.

<sup>۱</sup> سهارهت به قوناهي سهلیمی سنیهم دهتوانن بگهرینه وه بو نه م سهراوانه: تاریخ جودت، تاریخ الدولة العثمانية له هامر Hammer و بو میژووی عاصی، نه مهی دوايیان

ئەم ھەنگاۋەي سەلىمى سىيەم زىياد لە مەغزايەكى ھەبوو، بە پويە كدا بەلگەبوو لەسەر تىپەپراندىنى ئەو ياسايانەي كە بەربەستبوون لە بەردەم بەكارھيئاننى ناموسلمانەكان لە كاروبارى سياسىي ھەستياردا، ھەرۋەھا خواستى پتەوكردنى كرانەرەو و بانگھيشتكردن بۇ دزەكردنى يىروباۋەرەكانى ئەوروپا بۇ ناوہەي دەولەتى عوسمانى ھەبوو، مەبەستى لەم كارە پىدەچىت وىستىبىتى متمانەي ولاتانى ئەوروپا بە تايبەتى فەرەنسا بە رىفورمەكانى رابكىشىت.

لە نىۋو ئەنجومەندا يىرۆكەو راپۇرتگەلىكى زۇر خراونەتەرەو، كە ئەندامەكان بەشداريان سەبارەت بە گفتوگۆكردنى دەكرد، لە گفتوگۆكاندا جەخت لەو مەسەلانە كراوہتەرەو كە پەيوەندييان بە داتەپىن و گلۇرپوونەوہي دەولەت و گەندەلى كارگىرپىيەكەي و ئىفلاسكردنى دارايەكەيەو ھەبوو، كە راپۇرتى عوسمانىيەكانى سەدەي حەقدەھەم ۋەيىردىننەوہ، چونكە مەسەلەكان كە دەخرانەرەو، ھاوشىۋەبوون: سوپا، زانايان، دارايى، كارگىرى. بەلام پەرەسەندنى نوئى لەم راپۇرتانەدا كە دەخرانە بەردەم سەلىمى سىيەم، برىتتىبوو لە پىشنىيازكردنى رىنگەچارە، بەتايبەتىش كە پشتبەستن بە ھاوكارىەكانى ئەوروپا لاي ھەندىك زەمىنەبوون بۇ راپەراندنى چاكسازىەكان<sup>(۱)</sup>.

مىژۋويەكى بۇ دەولەت نووسىۋەتەرەو لە نىۋان سالانى ۱۷۹۱-۱۸۰۸. واتە تەۋاۋى قۇناغى سەلىمى سىيەم بەتايبەتىش نامازە بۇ ئەم لىكۆلىنەو نوئىيە دەكەين.

SHAW, S. J : Between old new, the ottoman Empire under Selim III 1789- 1807 , Harvard univ , press. 1971

<sup>۱</sup> سەبارەت بەم ئەرکەي ئىسحاق بەگ و نامە گۆرىنەرەكانى نىۋان سەلىمى سىيەم و لويى شانزە بىوانە: munir pacha, S: Louis XVI et le Sultan salim R.H.D. 26, 1912 PP.

516-548

گفتوگوزکان راگه یانددنی "نیزامی جەدیدی" Nizam i-cedid ی  
لیکەوتەو (له ساڵی ۱۷۹۳.و.)، که بریتیبو له کۆمەڵیک تەنزیما،  
ئامانج لێی ئەنجامدانی چەندین ریفۆرم و چاکسازی بوو له هەردوو  
بواری سەربازی و دارایدا<sup>(۱)</sup>.

پێدەچیت خودی تیرمەکه "نیزام جەدیدی" بۆ پیشاندانی  
ئارەزووی دابەران له گەڵ سیستمە کۆنەکه، که دام و دەزگاکانی  
ئینکیشاری و زانایاندا نوێنەرایەتیان دەکرد، پەڕپە و کرابیت. چونکه  
ئاره که له بازنی عوسمانیدا نوێ بوو، دورنیه هەلبژاردنی له ژێر  
کارتیکردنی ئەو گوزارشتهدا بویت، که له شۆرشی فەرەنسیدا  
به کارهاتوو و تیايدا سیستمی پاشایهتی به سیتیمیکی کۆن  
وه سفکراوه، بهرامبەر سیستمی نوێ که شۆرش نوێنەرایەتی  
دەکرد. له وهش زیاتر، یه که له یاریده ره کانی سولتان ریفۆرمه کان و  
چوونه سه ره عهرشی سه لیم به "شۆرشی شادی" وه سفکردوه، له گەڵ  
ئەوهی که گوزارشتی شۆرش تا ئەوکاته مانای ئازاوه و فیتنه ی  
له خوگر تیبوو.

نیزامی نوێ جهختی له سه ره ئەنجامدانی ریفۆرم کردۆته وه له  
بواری سەربازیدا، ئەوه بوو له دەرەوهی بازنی سوپای ئینکیشاریدا،  
سوپای نیزامییان پیکهینا، که بریتیبو له (۱۲۰۰) سەرباز، بۆ ئەم  
مه به سه ته سەربازگه ی نوێیان بۆ سوپای نوێ بوونیا دنا، به تاییهت له  
(Secutari)، له دەرەوهی ئەسته مبول که تیايدا شاریکیان به  
خویندنگه و مزگه وت و شۆرگه کانیه وه بهرزکردوه<sup>(۲)</sup>، ئامانجی  
سولتان له م کاره دورخستنه وهی سوپاکه ی بو له گوشاری

<sup>1</sup> SHAW, S. J :Between old and new pp 86 - 120

<sup>2</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۹۳.

ئىنكىشارىيەكان. ھەرۈھا بەپىيى "نيزامى جەدىد" چەندىن پىفۇرمى  
تر ئەنجامدان، كە ئەم بوارانەى خوارەھەى دەگرتهوه:

سىستىمى نازوقە لە سوپاداۋ سەرلەنوى داپشتنەھەى بۆدى تۆپ  
ۋ پتەۋكردنى سەنگەرسازى ۋ بەرگرىيەكانى لە دەروازەى تەنگەى  
بۆسقۇرو دەرووبەرى پايتەختدا.

لەو سىستمانەى پەپرەۋكران، بەكاربردنى سىستىمىكى دارايى  
نوى بو، كە پىيى دەوترا "ايرادى جەدىد" Iradi-I- Cedid<sup>(۱)</sup>، بۆ  
دايىنكردنى خەرجىي دام ۋ دەزگا نويگان. لە پىرکردنەھەى دارايى  
دەولەتیشدا بەتايبەت كەرتەكانى سوپا، پشت بە داھاتەكانى زەوى  
بەسترا، ھەرۈھا باجى نوييان لەسەر بەروبومە كشتوكالىيەكان  
دانا.

سولتان گرنگى بە دامەزاندنى خويندنگەۋ پەيمانگا  
فېركارىيەكان دا، ئەھەبو جارىكىتر خويندنگەى ئەندازەى بە  
كارگىپىيەكى نويى فەرەنسى ۋ ئىنگلىزى پىكخستەھە، خويندن  
تيايدا بۆ چوار سال بو، لەو ماۋەدا بابەتە زانستىيەكانى ۋەك  
حىساب ۋ ئەندازەۋ جوگرافىياۋ جەبرو حىسابى سىگۆشەكان  
دەخوينزان، ھەرۈھا تيايدا بابەتەكانى مېژوو ۋ زمانەكان  
دەوترايەھە، لە سالى يەكەم ۋ دووھەى خويندندا لەگەل زمانى  
عەرەبىدا زمانى فەرەنسىش دەخوينترا<sup>(۲)</sup>.

لە ھەمان كاتدا چاپەمەنى جولەى ھاتەۋەبەر، چاپخانە كۆنەكەى  
موتەفەرپىقە خرايەۋەگەر ۋ كارگىپىيەكى نويى بۆ دانرا، ھەرۈھا لە  
خويندنگەى ئەندازىاريدا بە سەرپەرشتى عەبدولپەرھمان ئەفەندى

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۱۱۲ ۋ دواتر.

<sup>۲</sup> سەبارەت بە پىكخستە سەريازىيەكانى سەلىمى سىيەم بىوانە:

Raif, M. : Tableau des nouveaux reglements de L'empire ottoman Constantinople 1798

چاپخانه‌یه‌کی نوی کرایه‌وه که له نیوان سالانی (۱۷۹۳-۱۸۰۰)دا  
نزیکه‌ی په‌نجا (۵۰) کتیبی چاپ‌کردوه، له نیویاندا چەندین کتیب  
هەبوون به زمانی فەرەنسی<sup>(۱)</sup>.

سەرباری ئەمانە سولتان لەگەڵ دەولەتانی ئەوروپادا شیوازیکێ  
نوویی مامەلە‌کردنی گرتەبەر، بۆ یەكەم جار له میژووی دەولەتی  
عوسمانیدا بالوێزخانە‌ی هەمیشە‌یی له پایتەختەکانی ئەوروپادا  
دانران. لەم چوارچێوە‌دا "حکوومەتی بەرپۆه‌بردن" له پاریس  
داوایکرد له پایتەختی ولاتە‌که‌یدا بالوێزخانە‌یه‌کی هەمیشە‌یی  
عوسمانی بکریته‌وه، که له ئاست بالوێزخانە‌ی فەرەنسیدا بیت له  
ئەستە‌مبول، له بازنی پرنسیپی مامەلە‌ی هاوشیۆه‌دا، سەلیمی  
سینیه‌م به‌ تەنها بالوێزی خۆی رهوانە‌ی پاریس نەکرد، بە‌لکو  
بالوێزە‌کانی خۆی هەنارد بۆ لە‌ندن و پترسبۆرگ و بە‌رلین و  
قیه‌ننا<sup>(۲)</sup>. ئەم نیۆ‌دراوانە نزیکایە‌تی له نیوان ولاتانی ئەوروپا و  
دەولەتی عوسمانیدا هێنایه ئاراوه‌و بای گۆرانی گواستە‌وه بۆ  
ناوه‌وه‌ی عوسمانی و بوون به‌ دەروازە‌یه‌ک بۆ کرانە‌وه که لە‌گەڵ  
پۆزگادا بە‌رین و فراوتەر دەبوو.

پروژه‌کانی سەلیمی سینیه‌م له میژووی عوسمانیدا یە‌که‌مین  
هەنگاوی ریفۆرمخاویان پیکه‌ینا، بۆ یە‌که‌م جاریش بە‌رنامە‌یه‌کی  
ریفۆرمخاوی سەراپاگیر دام و دەزگا سەربازی و دارایی و کارگیرێ  
و فیکارییه‌کان بکاته ئامانجی خۆی، ئەو بە‌رنامە‌ی که له نوێ‌کاریدا  
به‌ شیۆه‌یه‌کی یە‌کجاره‌کی پشتی به‌ نموونه‌ی ئەوروپی بە‌ستبوو.

<sup>۱</sup> هەمان سەرچاوه.

<sup>۲</sup> Berkes, N: The development of secularism pp. 75

له دهوله تيڭدا كه ميژووه كه ي ده گه پرايه وه بو سه ده كاني ناوه ند،  
 شه م ريفورمانه جورنك بو له كوده تا . يه كيك له ئه فسره فهره نسيه كان  
 پروداوه كاني ئه سته مبولي سه رده مي سه ليمي سنيه مي به چه شننك  
 وه سفكردوه، كه گوزارشته له م كوده تا يه به و چه شنه ي دهوله تي  
 عوسماني له گه ل سه رده مي نويدا گرنداوه ته وه، ده لئيت: " له  
 سه ره تا ي سه ده ي پانزه سولتان سه ليم پرؤژه يه كي ناماده كرد بو  
 هه لوه شان دنه وه ي سوپاي ئينكيشاري و ويرانكردني ئاواته كاني  
 زانايان و نه هيشتنى ده سه لاتي مو فتى، كه هاوشاني ده سه لاتي  
 ته شريعي سولتان بوو. سولتان خواستى وابو ميلله ته كه ي نوئ  
 بكا ته وه به به شداري بيكرديان له دؤزينه وه ئه وروپيه كان له  
 بواره كاني هونه رو زانست و پيشكه وتنى كشتوكال و بازرگاني و  
 شارستانيه تا"<sup>(1)</sup>.

### رؤي فهره نسا له ريفورمدا

فهره نسيه كان له سه رخستني پرؤژه كاني ريفورمدا پؤليكي  
 ئه كتيق و بنچينه بيان هه بوو، له وانه واهينان و به رخصتني دام و  
 ده زگا سه ربازييه كاندا ئه فسره ته كنيكارو شاره زاياني ئه وان  
 هاوكارو ياريده ربوون، ژماره يه كي كه م له ئه وروپيه كاني تر له وانه  
 نيتالي و نه مساييه كان به شداريان تيدا كردوه<sup>(2)</sup>. سه باره ت به  
 سولتان شه م كؤمه ك و هاريكارييه جؤراوجؤره ي فهره نسيه كان  
 مه سه له يه ك بوو هه لاتني بو نه بوو، ته نانته ئه گه ر له سه ر حيسابي  
 هه ره شه ي روه سيا و ئينگليزيش بو ايه وه ك چؤن له دوا ساله كاني  
 سه رده مه كه يدا له نيوان سالاني (1806-1807) شه مه پويدا.

<sup>1</sup> Shaw, S.J: Between old and anew pp. 184

<sup>2</sup> هه مان سه رچاوه، ل 188.

سەبارەت بە فەرەنسىيەكانىش، لەھىدىو ئەم كۆمەك و ھاوکارىيانەوہ ئامانجى جۇراوجۇريان ھەبوو، بەرپوويەكدا مەبەست لىي بەگژداچونەوہى مەترسى و ھەرەشەكانى پووس و ئىنگلىز بوو، بەرپوويەكى تىرىشدا خواستى گەيشتن بوو بە ئاسيا، لەوئىشەوہ بەگژاچونى دەسەلاتى ئىنگلىزى لە ھىندستان. پئويستە ئەوہ بلىين كە كەف و كولى پياوانى سەردەمى شۆرش لە فەرەنسا پالئەرىك بوو بۇ بلاوكردنەوہى بىروباوہرە شۆرشگىرپەكانيان چ لە ولاتانى ئەورپا يان لە درەوہى بازنەى ئەورپيدا<sup>(١)</sup>.

لە واقەيشدا ئەو كاتى سولتان ئامادەكارى بۇ پرۆژەى نىزامى نوئ دەگرد، كۆمەك و ھاوکارىيە پىشەبىنيكراوہكانى فەرەنساى لەپىشچاو دەگرت، راستەوخۆ دواى راگەياندننى نىزامى نوئ، لە پايزى سالى (١٧٩٣ز)دا بابىعالى بە مەبەستى جىبەجىگردنى راھىنان و مەشقە پئويستەكان و بەرپوہبردنى پەيمانگە نوئكان و وانەوتنەوہ بە خوئندكارەكان لە پەيمانگەكان و راھىنانيان بە ھونەرەكانى جەنگ و زانستەكان و ميژوو و زمانى فەرەنسى، كە لە ھەندىك لە پەيمانگەكاندا بە ناچارى دەخوئندرا، لىستىكى بە پىداوئىستىكانى دەولەت بۇ ئەفسەرو تەكنىكار ھەناردبوو<sup>(٢)</sup>. ئەوہبوو حكوەتى فەرەنسى داواكارىيەكانى دەولەتى عوسمانى جىبەجىگرد، ناپليون لە سالى (١٧٩٤ز)دا بىرى لەوہ كردۆتەوہ وەك سەرپەرشتىارى سوپاى تۆپخانە لە خزمەت سولتاندا رازەبكات<sup>(٣)</sup>. راتب ئەفەندى، كە لە سالى (١٧٩٥ز)دا پۇستى سەرۆكى نووسەران

<sup>1</sup> Saint-denys, J:Revolutions de Constantinople, paris 1819, tome I pp.VII-VIII

<sup>2</sup> Lewies , B:The impact of French Revolution of Turkey.Journal of world history.I. 1953 p.109

<sup>٣</sup> ھەمان سەرچاوہ، ل ١١٧.

يا وهزيرى دهره وهى به دهستبوو، ليستىكى هاوشيوه، به لام چرترو قه باره گه وره ترى له وهى يه كه بؤ ليژنهى پرگار كردنى گشتى Salut Public بهر زكردو ته وه، نه وه بوو ولاتى فهره نسا له سالى (۱۷۹۶ز) دا Du bayet ي بالويزى به يا وه رى تپيكي فراوان و به رين له شاره زايان و نه فسه ران ره وانه كرد بؤ نهسته مبول<sup>(۱)</sup>.

به لام به هوى داگير كردنى ناپليون بؤ ميسر، په يوه نديه كانى فهره نسا و ده وله تى عوسمانى له نيوان سالانى (۱۷۹۸ و ۱۸۰۲) دا، پچران، نه وه ش شوينه وارى خراپى له سر به رپوه چونى ريفورمه كان به جي هيشت، چونكه سولتان سه ليمى سنيهم جهنگى دژ به كومارى فهره نسا راگه ياند و بالويزى فهره نساى له نهسته مبول دا دهستبه سر كرد<sup>(۲)</sup>. سه ربارى نه وهى ناپليون گهنگه شهى بؤ نه وه ده كرد، گوايه نه وه به ناوى سولتانه وه ها تووه بؤ ميسرو دوژمنى مه ماليكه، نه كه عوسمانيه كان، به لام نه وه توپه بونى سولتانى كه منه كرده وه، كه به رپرسيارى تى خوئى له ناست ولا تىكى ئيسلامى، كه ويلايه تيكيش بوو له ويلايه ته كانى ده وله تى عوسمانى، هه ستيپ كرد بوو.

فهره نسا گؤرا بؤ ولا تىكى دوژمن، بالويزى پروسيا له نهسته مبول نه م سه له ي هان و دنه داوه، هه روه ها هيژه كو نه پاريزه كانيش، نه م سه له يان كرده به هانه يه كه بؤ ليدانى ريفورمه كان. له گه ل نه وه شدا په يوه نديه دوستانه كه ي عوسمانى - فهره نساى به رپكه وتنى ناشتى سالى ۱۸۰۲ز (رپكه وتنى ئامينس. و.) گه پرايه وه دوخى جاران، نيژدرا وه كانى فهره نسا به شاره زا و نه فسه ره كانيانه وه جاريكى تر گه رانه وه بؤ نهسته مبول، به لام

<sup>1</sup> Saint- denys, J: revolutions de Constantinople. tome 2, pp. 12

<sup>2</sup> Berkes, the development pp. 76



سولتان خۇي لە دۇخىكى شپرزەدا بينىيەوہ پاش ئەوہى ناپليون داواى لە بابىعالى كرد وەك ئىمپراتورىك دانىپىياىتت، ئەم كارە بەھوى گوشارەكانى پروسىيا و ئىنگلىزەوہ راستەوخو پويىنەدا، بۇ نەرمكردنى ھەلويستى سەلىمى سىيەم نامەكەى ناپليون سوويدىكى نەبوو، بەلام ھەول تەقەللاكانى فەرماندە سباستىانى Sebastiani لە كۇتايدا بەروبوومى خۇي ھەبوو، كە بووہ مايەى پراگەياندىنى جەنگ دژ بە پروسىيا و ھەرەشەكردنى كەشتىگەلى ئىنگلىزى لە خودى ئەستەمبول<sup>(۱)</sup>.

پۇلى فەرەنسا لەگەل سباستىانىدا كە لە سانى (۱۸۰۶ز)دا گەيشتە ئەستەمبول، گەيشتە ترۇپكى خۇي، داواى زنجىرەيەك پەرەسەندى سىياسى و سەربازىي كە بوونە ھوى بەرپابوونەوہى جەنگى پروسى-عوسمانى و ھەرەشەكردنى برىتانىا بە تۇپبارانكردنى ئەستەمبول ئەگەر بالويىزى فەرەنسا دورنەخاتەوہ. سولتان و يارىدەرەكانى تووشى شوك بوون كە دىتيان كەشتىگەلى ئىنگلىزى ھاتۇتە سەر ئەستەمبول، بەلام سباستىانى زانى چۇن دۇخەكە لە بەرژەوہەندى ولاتەكەى قۇرخدەكات، بەرھەلستىەكى جەماوہرى پىكخست و پروسەى سەنگەرسازىەكانى ئەستەمبولى خستە سەر ئەستوى خۇي، ئاكام ئىنگلىز ناچار بوو كەشتىگەلەكەى بكشىنىتەوہ<sup>(۲)</sup>.

---

<sup>1</sup> Lewis, B :The impact of French p.110

<sup>۲</sup> بۇ وىنە پروانە:

Kabrda , J:Quelques firmans concernant les relatione franco-turques lors de L'expedition de Bonaparte en Egypte 1798-1799 : publications de La societe Asiatique paris 1946

پۆلى فەرەنسا بەھوكمى دۇخەكە سىفەتتىكى سەربازانەى ھەبوو، لەگەل ئەوئەشدا بەتەنھا بەم بوارەو نەوئەستەن، بەھۆى پەيوەندىەكانى نىوان خویندكارو سەربازو پىاوو ھوكمپرانەكانى عوسمانىيە لە لایەك و ئەفسەرو شارەزا فەرەنسىيەكان لەلایەكى تر، جۇرىك لە سۆزى عوسمانى بەرامبەر ئەو رىكخەر و ئالىكارانەدا دروستبوو، ئەم سۆزە لە ھەناوى گفتوگۆ درىژخايەنەكانەو سەرچاوەيان دەگرت، كە لە بازنەى بەرنامەى وانەو پراھىنانەكان لايدەداو تا ئاسۆگەلىكى بىسنور دەپۇيشتن.

بە پويەكى تردا سەپاندنى خویندن بە زمانى فەرەنسى ژمارەيەك عوسمانى ھىنايە بوون، كە بەم زمانە گفتوگۆ و خویندنيان بە باشى ئەنجام دەدا، ئىدى ئەستەمبول ژمارەيەك لە كوپانى نەوئەى نوپى كراوئەى بە پويى مەعريفەى نوپدا ناسىي، ئەم پۇشنگەرانە لە نەوئەى نوپى توانىيان لەو كىتەبخانانەدا كە پاشكۆى خویندنگەى ئەندازيارى و پەيمانگەكانى تريبوون، كىتەبى ھەمەپرەنگ بە زمانى فەرەنسى بخویننەو، كىتەبخانەى خویندنگەى ئەندازيارى نرىكەى (۵۰۰) كىتەبى تىدادبوو، كە زۆرەيان بە زمانى فەرەنسى نوسرابوون، لە نىو ئەوانەدا ئەنىسكلۆپىدىيەى فەرەنسى و ھەندى لە كىتەبەكانى فۇلتىرو چەندىن بىرمەندو زانائى تر ھەبوون.<sup>(۱)</sup>

### پروپاگەندەى فەرەنسى

بىروباوەرە فەرەنسىيە شۇرشگىرىيەكان بۇ دزەكردنى رىكەوتنكارىيى (تسەرب اتفاقى) يان بۇ دۇخ و رىكەوتەكان جىنەھىلرابوون، سەبارەت بە پىاوانى ھوكمى شۇرشگىرىش لە

<sup>1</sup> Shaw, S.J :Between old and new pp.328-340

پرنسا، دزه کردنی بیروباوهره شوپرشگپریهکان و دروشمه تازهکان س نه بوون، که له میانهای بهریهککهوتنی تاکهکهسییهوه پوبدهن، وپرسی فهرنسی له گهل بهریابوونیدا رپبازیکى فره جه مسهرى رتهبر به نامانجى دزه کردنى بیروباوهرهکانى به سهرجهم وچهکانى دونیادا، دهولهتى عوسمانى به هریم و ویلايهته زورو هوندهکانیهوه له یهکهمین ناوچهکان بوو، که له دهرهوهى ئهروپا غرابیتنه بازنهى گرنگیپیدانى پیاوانى سیستیمى نویوه له پاریس، م پوهوه چهندين پلان و بهرنامه بۇ بلاوکردنهوهى بیروباوهرهکانى شوپرش و دروشمهکانى و بۇ سیستى حوکمرانى له فهرنسا، اپرژان.

له ئەسته مبول دا، بالوئزى فهرنسى له میانهای چاپخانهکيهوه ه چاپدانى کتیبه زانستیهکاندا به ههر دو زمانى فهرنسى و تورکى به شداریکردوه، له سالى (۱۷۹۵ز)دا Louis Allier ی بهریوه بهرى چاپخانهى نیشتمانى له پاریس، بۇ پشتگيریکردنى گهنگه شهى فهرنسى له بازنهى پلان و بهرنامه پهیرهکراوهکانى حکومتهتى فهرنسىدا، چاپخانهیهکى هه نارد بۇ بالوئزخانهى ولاتهکى له ئەسته مبول<sup>(۱)</sup>، ئەوه بوو له ژیر ناونیشانى "گوڤارى فهرنسى له ئەسته مبول"<sup>(۲)</sup> بلاوکرارهیهکى مانگانهى چاپکرد، ههروهه بلاوکرارهیهکى ترى به ناونیشانى "بلاوکرارهى لیژنهى کومارى فهرنسا لای بابیعالی"<sup>(۳)</sup> دهرکرد. بیجگه له وهش ئه و چاپخانهى که سهر به بالوئزى فهرنسى بو له ئەسته مبول، چهندين مانیفیست و

<sup>۱</sup> هه مان سهرچاوه، ل ۳۳۴-۳۳۹.

<sup>۲</sup> Lewis, B: The impact of French pp. 109

<sup>۳</sup> shaw, S. J. : between old and new pp.195

ديكۆمىنتى ۋەك "دەستورى كۆمارى" ۋە راگە ياندنى مافەكانى مرقۇۋا<sup>1</sup> ۋە چەندىن ديكۆمىنتى شوپشگىرئەنى تىرى فەرەنسى بلۆكردەۋە<sup>(۱)</sup>. ئەم چالاكىيە گەنگەشەكارىيە بۇ دوو مەبەست ئەنجام دران، بەپروپەكدا بۇ ھېشئەنەۋەى پەيوەندى لەگەل كاربەدەست ۋە نېشئەنېيە فەرەنسىيەكان لە دەۋلەتى عوسمانىدا، بەپروپەكى تردا بۇ بلۆكردەنەۋەى گەنگەشە لە نېۋ خودى عوسمانىيەكاندا، يەككە لە پياۋانى ئىدارە لە پارىس بەم شېۋە گوزارشتى لە ئامانجەكانى دانانى چاپخانە لە ئەستەمبول دا كرەۋە، دەلىت: "پېۋىستە چاپخانە خزمەت بە دوو ئامانچ بكات، كە لە پرى بايەخەۋە ۋەك يەكن. يەكەمىيان ورياكردنەۋەى ئەۋ ھاۋولاتيانەى نېشئەجىنى رۇژھەلاتن سەبارەت بە پىرس ۋە كېشەكانى كۆمارى، دوۋەمېشيان بەخشىنى ھەلەك بە توركەكان بۇ ناسىنەۋەى كىتەبە گشتىيەكان، ئەۋانەى تامى ئەۋ زانستانەيان پېدەبەخشن كە گرنكى ھەيە بۆيان"<sup>(۲)</sup>.

بەلام ۋەرگىرئانى ئەۋ ديكۆمىنتانە بۇ زمانى توركى ئاسان نەبوۋ، بەتايبەت لە پرى گواستەۋەى زارۋە ۋە تېرمە نوپىيەكانەۋە بۇ زمانى توركى، لەگەل ئەۋەشدا ھەندى لە توركەكان ۋە ئەۋانەى لە كارگىرپى عوسمانىدا كاربەدەستبۋون، كۆمەكىان بە چالاكىيەكانى بالۋىزى فەرەنسى كرە، لەۋانە Mouradgea ى ئەرمەنى كە ئەكتىفانە بەشدارى لە ۋەرگىرئانى بلۆكرۋە فەرەنسىيەكاندا كرەۋە.

شايەنى ۋتنە ئەۋ فەرەنسىيەنەى نېشئەجىنى ئەستەمبول بوون لە ميانەى پېكھىئاننى ئەۋ يانەۋ كۆمەلانەى لەنېۋ خودى ئەستەمبول دا دايانمەزاندبو، لە بلۆكردەنەۋەى بېروباۋەرەكانى فەرەنسادا رۇلى

<sup>1</sup> LA Gazette francaise de Constantinople

<sup>2</sup> Le Bulletin de la legation de la republique francaise pres de la porte

خۇيان گىپراۋە، لە گىرنگىزىن ئەو كۆمەلەنە ئەۋەدىن بۇرۇن كورس Des corches لە سالى (۱۷۹۳ن) دا بە ناۋى "كۆمەلەنى كۆمىرى بۇ دۆستەكانى ئازادى و يەكسانى" دايمەز ئاندوبو. دوابەدۋاى ئەۋىش لە ھەمان سالدا "كۆمەلەنى جەماۋەرى كۆمىرى" لە لايەن ھىنن Hinin ۋە دامەزرا، لەمە زىاتر، ياقۇبىيە فەرەنسىيەكان لە ئەستەمبول دا بانگەيشتىيان بۇ سازدانى ئاھەنگى گىشتى دەكرد و سەبارەت بە مافەكانى مروژ و خراپەكانى سىستىمى كۆن دەدوان و ماناكانى ئازادى و يەكسانى و براپەتيان پوندىكردەۋە<sup>(۱)</sup>.

بىجگە لە كىتب و پۇژنامە، كە بالۆيزى فەرەنسا ۋەك پىروپاگەندە بلاۋىدەكردنەۋە و بىجگە لە چالاكىي فەرەنسىيەكان لە ئەستەمبول دا، كارگىپى فەرەنسى فۇرمىكى تىرى پىروپاگەندەنى بۇ پىروپاۋەر و سىياسەتەكانى بەكاردەھىنا.

دىكۆمىنتە شۇرەشگىپىيەكان لە پارىسدا بۇ زمانى جىاجىيى ۋەك يۇنانى و عەرەبى و ئەرمەنى و توركى ۋەردەگىپردان، بۇ ئەۋەدى لە وىلايەتەكانى دەۋلەتى عوسمانىدا دابەش و بلاۋىكرىنەۋە، بۇ سەرپەرشتىكردنى ۋەرگىپرانى ئەم بلاۋىكرانەش بە سەرۋاكيەتى لويس لانگلىس Louis Langlies ئۇفيسىكى تايبەت لە پارىس كرابوۋە<sup>(۲)</sup>. بۇ نمونە مانىفېستى كۆنگرەنى نىشتىمانى سالى (۱۷۹۴)، كە ئاراستەنى گەل فەرەنسا كرابو بۇ سەر زمانى عەرەبى ۋەرگىپردان لە گەل دەقە فەرەنسىيەكەيدا لە نامىلكەيەكدا لە وىلايەتەكانى پۇژھەلاتدا بەسەر خەلكدا دابەشكران<sup>(۳)</sup>.

<sup>1</sup> shaw S.J. Between old and new p. 196

<sup>2</sup> Lewis B. : the impact.....p117

<sup>3</sup> Lewis B. : the impact.....p117

پروپاگەندە بەش-يۈەيەكى تايىبەت ئاراستەي پەرىيەتە مەسىيەيەكانى دەولەتى عوسمانى لە يۇنان و ئەوروپاي پۇژھەلات بەگشتى كران، ئەوانە يېروباوېرە نوئيەكانيان زياتر وەرەدەگرت، بەرادەيەك مەترسى و تورپىيە ھەندى لە كاربەدەستە عوسمانىيەكانى وروژاند. لەم پوۋە خالە ئەفەندى بالويز لە پاریس داوايکرد سنووریک دابنریت بۇ گەنگەشەي فەرەنسى لە دورگەكانى پۇژھەلات و يۇنان. تا ئەو ئاستەي داوايکرد لە لایەن كلئىساي يۇنانىيەو ليكۆلینەو بەكریت، بۇ قەدەغەکردنى خويئەندەوى ئەو مانيفېستانەش ئەگەر ھەبوون يان دەرگەوتن، فەرمانیک دەر بەكریت.

بەدیویكى تریشدا فەرەنسىيەكان بۇ ئەوى سۆزى موسلمانەكان رابكیشن خۇيان وەك دورژمنى كاتۆليك و پاپا پيشاندا، و ھەولیاندا لە میانەي ئەم سیاسەتەو ھاسۆزىيەكى ئىسلامى بەرامبەر فەرەنسا بخولقینن. لەم پوۋە يەككە لە راپۇرتەكان دەلئیت: "ئىردراوەكانى حكومەتى شوپشگېرى توانىيان ھاسۆزىيەك تەنەت لە نىو دیوانیشدا بخولقینن، بۇ نمونە جەختیان لەم خالەي خوارەو کردۆتەو: "فەرەنسا دواي پەپەرەوکردنى ئاینى عەقلى ئەوى تىپەراند كە لەگەل موسلمانەكاندا بکەوئتە ناکۆکیەو، ئىردراوەكانیش لە ئەستەمبول دا ھاورپىيان پەيدا کردو" (۱).

پاشتریش لە سەرۆبەندى سەردەمى كۆماریدا لە فەرەنسا لە سالى (۱۸۰۷) دا راگەياندنیک بە ھەردوو زمانى عەرەبى و توركى بلۆكرایەو كە حەقیقەتەكەي ئەشاردرايەو، وەك بلیى لایەنیکى فەرمى عوسمانى بلۆيکردیئەو (۲)، بانگەيشتى موسلمانەكان ببنە پالپشت بۇ سیاسەتەكەي ناپلیون دژ بە پروسيا، راگەياندنەكە

<sup>1</sup> Lewis B.:the impact p..117

<sup>2</sup> ھەمان سەرچاوە، ل ۱۱۰.

دەلّیت: "ئەو بزانن كە ھاوړی دیرینی موسلمانەكان، دەرگای خۆشه‌ویستی بۆیان كردۆتەوه، ولاتی فەرهنساش دۆستایه‌تی و خۆشه‌ویستی دیرزەمانه‌ی خۆی له‌گه‌لمان بیرنه‌چۆتەوه. ئەم دۆستایه‌تیه‌ له‌سەر بناغه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی ھاوبه‌ش درووستبووه، هەر باشه و خراپه‌یه‌ك پوو له‌ ئیسلام بکات، پرویش له‌ فەرهنسییه‌كان ده‌كات.. "هه‌روه‌ها راگه‌یاندنه‌ ده‌لّیت: "برایان شاراوه‌ نییه‌ لاتان ولاتی فەرهنسا به‌هۆی ئەو به‌لأو مه‌ینه‌تیانه‌ی كه‌ به‌ سه‌ریدا هاتن، په‌ریشان و ماندوو بوو، سه‌رجه‌م ولاتانی ئەوروپا به‌ره‌یه‌کیان له‌ دژی پیکه‌ینا، سه‌رباری ئەمه‌یش خه‌لكه‌كه‌ی له‌گه‌ل یه‌كتر ناته‌با بوون، ئەوه‌بوو کاری خۆیان دایه‌ده‌ست ناپلیۆن، كه‌ هه‌لبه‌ژاردە‌ی خۆی گه‌وره‌بوو، ئەویش له‌ هه‌موو خراپه‌یه‌ك دهر‌بازیکردن..."

له‌ واقیعدا فەرهنسییه‌كان له‌ ئەسته‌مبول دا ھاوړی و دۆستیان هه‌بوو، کرانه‌وه‌ به‌سه‌ر ئەوروپا و فەرهنسادا جیده‌ستی ئاشکرای خۆی له‌سه‌ر ئەوه‌یه‌کی عوسمانی جیه‌یشتبوو. ده‌سته‌یه‌ك ئەفسه‌رو کارگیرو گه‌نجی به‌ئاگا له‌ بیروباوه‌رو دروشمه‌کانی فەرهنسا هاتنه‌بوون، ئەو گه‌نجانە به‌ سیفه‌تیک ته‌ماشای فەرهنسییه‌کانیان ده‌کرد وه‌ك بلیی به‌ ئاقاریکی باشتردا ده‌پۆن، ئەوه‌بو به‌لای پۆژئاوادا دایان‌شکانده‌وه‌و ده‌ستیان دایه‌ دژایه‌تیکردنی کۆنه‌خو‌ازان. ئەم ده‌سته‌ نوێیه‌ پهبوون له‌ كه‌ف و کولی ساده‌ به‌رامبه‌ر پۆژئاوا، ئەوانه‌ هه‌ستیان‌کردبوو پۆژئاوا له‌ ماتماتیک و ئەندازه‌ زیاتریان هه‌یه<sup>(١)</sup>

<sup>١</sup> هه‌مان سه‌رچاوه‌، ل ٢٢٢.





**به شی پینجه م**  
**گۆرانی شیوازه کانی نووسین و بیرکردنه وه**



پەيوەندىيى نىۋان عوسمانىيەكان و ئەوروپىيەكان لە ماوەى سەدەى ھەژدەھەمدا شوئەوارى راستەوخۆو ناراستەخۆى لەسەر ھەندىك لە ھوازەكانى بىرکردنەوہى ئىسلاميانەى عوسمانى، ھەرۋەھا لەسەر ھەندىك لە شىۋازەكانى نووسىنىش جىھىشت.

ھەندى ئالوگۇرمان بىنى كە بەسەر بىرکردنەوہى عوسمانىدا ھات لە سەرەتاكانى سەدەى ھەژدەھەمدا و لە ماوەى ھوكمپرانى ئەحمەدى سىيەھدا، كە سەردەمەكەى ھەرۋەھا بە "سەردەمى تەولىب"<sup>(۱)</sup> ناودەبرىت. سەرەتاي بزاڧى بابەتگەرايى بە ھەولەكانى ئىبراھىم موتەفەرپىقە دەستىپىكىرد، كە لە كىتەپكەيدا "بئەماكانى ھوكمپرانى لە پزىمى گەلان" دا يەكەم ھەول بۆ لەبەرچاۋگرتنى پىشكەوتنى ئەورۇپا و سوودوەرگرتن لەو پىشكەوتنانە دەبىنىنەوہ. ئەم بزاڧە لاي ھەندىك لەو سىياسى و دىپلۇماتكارانەى كە ئارەزووى خۇيان بەشىۋەيەك لە شىۋەكان بۆ كرانەوہ بە پەروى ئەورۇپادا سەلماندبوو، ھىدى ھىدى پتەوتربو، لەوانە راغىب پاشا يان ئەحمەد پەرمى يان خەلىل ھەمىد، كە لە ناوہراستەكانى سەدەى ھەژدەھەمدا ئەوہيان پىشاندا كە كارىگەرەكانى ئەورۇپا جىدەستى خۆى لەسەر بىرۋاۋەرو زەينى خەلك بەجىھىشتوہ.

ئەمە پىش سالى (۱۷۸۹ز) بوو، ھەرۋەھا پىش ئەوہى سەلىمى سىيەم بچىتە سەر عەرش. بەلام راگەياندىنى نىزامى نوئى و

---

<sup>1</sup> Bombaci: A: Histoire de la literature torque. Paris 1968. P. 321

داخوازىيەكانى، بواری فراوانتری له بەردەم دزەکردنى کاریگەرییە  
فیکریەکانى ئەوروپاوە بەشیوہیەکی تایبەتیش فەرہنسا کردوہ.  
ئەو بوارانەى کاریگەریتیان بەرکەوت دۇخیان چۆن بوو؟

### ئە نەریتەوہ بۇ ھاوچەرخبوون:

کاریگەریە فیکریەکانى ئەوروپا ھاتنەنیو دۇخیکی پۆشنییریى  
خاوەن چەندین خەسلەتى تایبەت. بەدیویکدا پۆشنییریى ئیسلامى  
لاى عوسمانىیەکان پەگداکو تاوو چەسپیوو فرە سەرچاوە دیارپوو،  
لەگەل ئەوہشدا دۇخی پۆشنییریى عوسمانىیە بە دۇگمایى و توانای  
سنووردار بۇ نوئیوونەوہ ناسرابوو. ژىارى عوسمانى بەوہ  
وہسفرکراوہ، مۆرکیکی سەربازى ھەيە، زیاتر لەوہى ژىاریکی خاوەن  
فیکرو تیرامان بیئت. پیدەچىت ئەم وەسفە لەجىی خۆیدا بیئت، لە  
باریکدا ئەگەر بەراورد لە نیوان بەخششى سنووردارى تورکی -  
عوسمانى و لە نیوان بەریلأوى کولتورى ئیسلامى سونەتیدا بگەین.  
دواى ئەوہى عەشیرەتە تورکمانەکان لە سەرەتای سەدەى  
ھەشتەمى زاینیدا بوون بە موسلمان، ئىدى ھاتنە نیو بازنەى  
پۆشنییریى و کەلتورى ئیسلامى - عەرەبیەوہ، کە خاوەن خەسلەتیکی  
سەراپاگىرپو و پەچەلەگەلیکی ئەتنىی جیاواز لە عەرەب و فارس و  
تورک و ئاسیایى و ئەفریقایى پالپشتى بوون. ئەم گروھانە  
بەشداریان لە پیکھیتاننى شوناسیکی پۆشنییریى یەگگرتودا کرد،  
ویپرای بەرفراوانبوونىشى پرائسپى ئیسلام بەسەرىدا بالادەستبو و  
زمانى عەرەبىشیان وەك ئامرازى گوزارشتىکی یەگگرتوو  
بەکار دەھینا. ئەوہى ئەمەرق عەرەب بە کەلتورى تایبەتى خۆى  
دەزانىت، چەندین پەگەز فارس و تورک بەتایبەتى بەشداربوون لە

دروستکردنیدا، له فارسدا ته بهری و ئیبن سینا و له تورکیشدا غزالی و فارابی.

ئهگەر فارس بههۆی پهگ و پیشهی قول و کهلتوری دیزه مانه ی خویانه وه که دهگه پرته وه بو میژووی پیش ئیسلام توانیبیتیان زمانه که ی خویان بگپرنه وه، ئهوا تورکهکان، که پاش هاتنه ناو ئیسلام قهواره یه کی سیاسی تازه گه شه کردویان ناسی و په یوه ندی توکمهی خویان له گه ل کهلتوری ئیسلامیدا هیشته وه که خاوه ن گوزارشتیکی عه ره بی بو، دوا ی ئه وه ش کاریگه ری پو شنبیری فارسی وه که کاریگه رییه کی تر و که له پوریک ی تر له گه ل کومه لیک هؤکاری تر دا بوونه پیکهینه ری پو شنبیری و زمانی تورکهکان.

سه بارت به عوسمانییهکانیش ئهوا توانییان نه ریتی پو شنبیری سونه تی تورکهکان پپاریژن، هه ردوو زمانی عه ره بی و فارسیش زمانی گوزارشت بوون. له کاتیکیدا زمانی تورکی که وازی نه هیئنا بوو له تیکه له کیش کردنی وشه و زاراوه ی نوی، وه که زمانیک ی به کارهینانی پوژانه ش توانی مانه وه ی خوی پپاریژیت. ئه مه به و مانایه نه بوو که به خششی تورکان له ئه ده بیاتدا هیچبووه. به تایبته به خششی له شیعردا ده رکه وت، شیعر ی تورکی عوسمانی له سه رده مانیک ی زوودا ده رکه وت<sup>(۱)</sup>، به لام له پوی زمانه وه کاریگه ی فارسی به پوونی پیوه دیار بوو.

هه رچی زمانی عه ره بی بوو لای عوسمانییهکان به تایبته له هه ندی بواردا، پیگه یه کی دیاری هه بوو. عه ره بی زمانیک بوو بو تیکرای ئه و زانستانه ی په یوه ندییان به ئایینه وه هه بوو له (فیقه و حدیث و ته فسیر)دا. هه روه ها میژوونوسه عوسمانییهکان به

<sup>۱</sup> غرایبه: العرب والاتراك. دمشق ۱۹۶۱، ص ۲۴-۲۵.

عەرەبى سوودىيان لە نوسراوه كۆنهكان دەبينى، لەوێش دوورتر هەندى ميژوونوس پييا باشتربوو ريگاكه كورتبكه نهوه و راستهوخو به زمانى عەرەبى بنووسن، لەوانه مهنجهم باشى (له سالى ۱۷۰۳ دا مردوه)، كه له ژيژر ناو نيشانى (جامع التواريخ) دا، ميژوويهكى گرنگى به زمانى عەرەبى نووسيوه.

يهكيك لهو بواره ئه ده بيانهى كه به تايبهت عوسمانيهكان ليها توويان تيايدا پيشانداوه، نووسينى فەرهنگه كه نيشانهى نهفەس دريژى و كه م داھينانيش بوو. لەم جوړه نووسينه دا زمانى عەرەبى كاريگهري خوئى هه بوو، هەندى لهو نووسينه به زمانى عەرەبى پوليئىنكرابوون و دواتریش بۆ زمانى توركى وهرگيژدان، وهك كتيبي "الشقائق النعمانية" تاش كوېرا زاده<sup>(۱)</sup>. يان "كشف الظنون عن اسامى الكتب والفنون" لى حاجى خليفه<sup>(۲)</sup>. ليژهدا چالاكى عوسمانيهكان له بوارى نووسينى پهراويزدا جيئى نامازه پيكردنه، وهك نووسينى راقه يهك بۆ راقه كردنيكى تر، يان نووسينى راقه يهك بۆ قه سیده يهكى كۆن، ئەم جوړه نووسينه نيشانهى لاوازيه يهكى مەزن بوون له داھيناندا، زۆرينه ي دهقه راقه كراوه كانيش دهقى عەرەبى بوون، كه سيفه تيكي ئايينى يا فيركاريى يان شتيكى لهو بابته يان هه بو، عوسمانيهكان گرنگيان به فەلسەفە نە دەدا، لەگەڵ ئەوەشدا گرنگيان به هەندى بواری بێرکردنەوهى سياسى دەدا، كه په يوهنديان به پرسه كاني حوكمرانى و كارگيژى و پاشايه تيبه وه هه بوو، لەم كارهدا سه رچاوه كانيان

<sup>۱</sup> طاش كبرى زاده: الشقائق النعمانية فى علماء الدولة العثمانية. دار الكتاب العربى بيروت ۱۹۷۵.

<sup>۲</sup> حاجى خليفة: كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون، جزءان، مكتبة المتنبى، بيروت، بدون تاريخ.

فارسی و عەرەبی بوو. ئەوەبو نووسینیکی تایبەتیان گەشەپیدا که پەیوەندیان لەگەڵ پەرسەکانی حوکمرانی و پینماییی پاشاکان و گۆشکردنیان بە هونەرەکانی پاشایەتیکردندا هەبوو. لە کاتی جیا جیای قوناغەکانی دەولەتدا کتیبی ئامۆژگاریکردن دەکەوت، که ئاراستەیی سولتانهکان دەکران، که لە راستیدا بیرکردنەوهو دیدگایەکی تیزو قولیان تیا بەدی دەکرا<sup>(١)</sup>. لقیکی ئەم ئەدەبە تایبەتبو بە نووسینی راپۆرتەکان، لەوانە ئەو نامانەیی بو پەرسەکانی پاشەکشیی و داتەپین لە ماوهی هەردوو سەدهی حەفدەهەم و هەژدەهەم دا دەنووسران.

هەرچی زانسته عوسمانییهکان بوو، ئەوا پشتیان بەو بنەمایانە بەستبوو، که موسلمانن پۆزگارە زێرینهکان جیانهیشتبوو، لە نیو عوسمانییهکاندا هەندیک ناو دەرکەوتن شتگەلیکی که میان لە بواری جوگرافیا دا پیشکەشکردوه، وەک نموونەیهک باوکە تۆدرینی Todrini<sup>(٢)</sup> وەسفیکی دۆخی ئەدەبیات و زانستهکان لە ئەسته مبول دا دەکات لە نیوهی دووهمی سەدهی هەژدەهەمدا، لەو میانەشدا ئاماژە بو شاعیرو بیرمەندو زانا عوسمانییهکان دەکات، لەبەر ئەوهی پیوستبوو سەبارەت بەدۆخی ئەدەبیات راپۆرتیکی هەمەلایەن پیشکەشیکات، زانیاری درێژو تیرو تەسەلی ئاماژەپیداوه. ئەوهشی تیبینی کردوه کتیبخانەکان چەندین کتیبی (عەرەبی و فارسی)یان لە بواری جوگرافیاکاندا لەخوگرتبوو. لەسەر حەقبوو کاتیکی ئیبن سینا و خەوارزمی و رازی و ئەوانیتری وەک پیشەییانی عوسمانییهکانی ئەمرو دانا بوو.

<sup>١</sup> جب و بوون المجتمع الاسلامی والفرب، ج ١ ص ٤٥.

<sup>٢</sup> Todrini. De la litterature des turcs. Premiere Partie

سەبارەت بەزمانى توركى دەبىنن لە سەرەتاكانى سەدەى  
 ھەژدەھەمدا ھەندى پەرەسەندى بەخۆوھ بىنىوھ، نووسىنە ئەدەبىيە  
 پەخشانامىزەكان روويان لە جورىك لە سادەكردنەوھ كرد<sup>(۱)</sup>.  
 شىعيرىش لە ھەمان قۇئاغدا لەژىر كارتىكردنى ئاراستەى فەرمىدا لە  
 سەردەمى ئەحمەدى سىيەم و ھەزىرەكەى ئىبراھىم داماد جورىك لە  
 گەشەكردنى بەخۆوھدەيت، ئەمەى دوایيان داواى ھەرگىزى چەندىن  
 كتىبى كردوھ بۆ زمانى توركى، بۆ ئەو مەبەستەش چەندىن  
 دەستەو گروپى پىكھىناوھ<sup>(۲)</sup>.

ئەوھ تايبەتمەندىيە گەشتىيەكانى ئەدەبىياتى عوسمانى بوو،  
 شتىكى سروشتى بوو كاریگەرىيە نوپىكانى ئەوروپا لە سەرەتاكانى  
 سەدەى ھەژدەھەم دا لەگەل شىوازە باوو ناسراوھكانى نووسىنى  
 عوسمانىدا ئاويتەبن. ئەوھبوو بىروباوھرى نوپى تىكەل بە ناوھرۆكە  
 سونەتەكان بوون و قۇرمەكانىش كەوتنەژىر كارتىكردنى شىوازە  
 نوپىكانەوھ.

ھەرۇھا عوسمانىيەكان ئاشنايەتبان لەگەل زمانىكى نوپى  
 جىھانىدا پەيداكرىد، كە لە ھىنانە ناوھوھى چەمكە نوپىكاندا كە  
 پىشتەر بەكارنەھىنرابوون، پۆلى خۇيان ھەبوو. ئەم كاریگەرىتبانە  
 لەگەل خۇياندا نوپىگەرىبان بۆ بىركردنەوھى عوسمانى ھەلگرتبوو، لە  
 كاتىكدا ئەو نووسىن و پاپۇرتانەى كە لە ماوھى سەدەى ھەژدەھەمدا  
 دەرکەوتن دەستپىشخەرى پۆشنگەراكانى بۆ بزاقى رىفۇرم و  
 بانگەشەكەرانى نىشاندەدا. پاپۇرتى بالويزەكان "سفاترنامە"  
 بەشدارىبان لە ناساندنى ژبانى مەدەنى و كۆمەلايەتى ئىو

<sup>۱</sup> برونە لىكۆلىنەوھىكى گەشتى سەبارەت بە ئەدەبى توركى ئىسلامى، المصرى،  
 حسين: تاريخ الادب التركي، القاهرة ۱۹۵۱.

<sup>۲</sup> kopru lu. M. F: art la litterature torque Islamique. Eil, Vol. 4 P. 1004



پايتەختەكانى ئەوروپا بە عوسمانىيەكان كىردۈۈ. لە كاتىكدا نامەى گەرە پىاۋانى كارگىپرى چەند لايەنىكى بىر كىردنەۋەى سىياسىى ئەوروپىيان، ئەۋەى كە لەم رۈۋە بىرۈپاى بىرمەندە ئەۋرۈپىيەكانى پىشانىدەدا، دەگۈاستەۋە، ھەرۈەھا نۇوسىنە مېژۈۋىيەكان لە ناساندنى جىھانىكى نۇى و ھاۋچەرخدا بەشى خۇيان بەشداريانكرد.

### كتىبى گەشتنامە :

گەشتنامە لە چۈرچىۋەى ئەدەبىياتى ئىسلامىدا لە چاخەكانى ناۋەرەست ئەدەبىكى تايبەت بوو. ئەم ئەدەبە ۋەك سەرچاۋەىيەك بۇ حىكاىيەت و جوگرافىاۋ ھەرۈەھا ناسىنى داب و نەرىتى گەلان و مېژۈۋو پۇلى خۇى گىپراۋە. ئەو بازنەى گەشتەكانى تىا ئەنجام ئەدران جىھانى پان و بەرىنى ئىسلامى بوو بە ھەرئە جۇراۋجۇرەكانىيەۋە. زۇرچار گەشتەۋەرەكان دۋاى گەشىتىيان بە شارى مەككە گەشتەكانىان كۇتايپىدەھىنا، ئەو ئەركە ئايىنىيەى خراۋتە ئەستۈى كەسى مۇسلمان بۇ حەجكردن بۇ مەككە بەلايەن كەمەۋە ئەگەر تەنھا جارىكىش بوۋە لە ژياندا، ھۆكارىك بوو بۇ ھاندانى دروستبۈۋنى ئەدەبىكى تايبەت بە گەشتكردن.

بەلام ئەۋرۈپا، كە نەكەۋتۈۋە سەر ئەو ھىلە ئىمانىيەى دەرۋىشتەۋە سەر مەككە يا ئەو ھىلە بازگانىيەى كە دەرۋىشتەۋە سەر پۇژھەلات، مۇسلمانەكان كەمىان لەبارەۋە دەزانى، پىرۇسەى پەيۋەندى لەگەل ئەۋرۈپا تا سەدەى حەقدەھەم و كۇتايىيەكانى سەدەى ھەژدەھەمىش چىرنەبوۋەۋە. يەكەمىن گەشتى گىرنگ و كارىگەر، كە توركىك بۇ پايتەختىكى ئەۋرۈپى ئەنجامىدايىت،

گهشته‌کە‌ی کارا محە‌مە‌د پاشا<sup>(۱)</sup> بوو بۆ‌قیە‌ننا لە‌ سالی (۱۶۶۴ن)دا، ناوبراو لە‌ گهشته‌کە‌یدا تە‌نیا نە‌بوو، بە‌لکو شانديک، کە‌ پیکهاتبوو لە‌ سە‌دو پە‌نجا کە‌س، یاوهری بوون، ئە‌مە‌ش ئە‌و هە‌لە‌ی رە‌خساند تا دە‌ستە‌یه‌کی فراوان لە‌ پیاوانی حوکمران و کارگێ‌ر لە‌ نزیکه‌وه ژيان و گوزهران لە‌ پایتە‌ختیکی ئە‌وروپیدا ببینن، راپۆ‌رتە‌کە‌شی کە‌ وە‌سفی قیە‌ننای تیاکردوه، بە‌یه‌کە‌م کار داوە‌نریت پێشکە‌ش بە‌ بایعە‌لی کراییت و تیایدا وە‌سفی ژيانی لە‌ ئە‌ورویا لە‌خۆگرتبیت.

بە‌لام ئە‌و گهشته‌گرنگی کە‌ بوو بە‌ نمونە‌ بۆ‌ نووسینی راپۆ‌رتە‌ گە‌شت بۆ‌ پایتە‌ختیکی ئە‌روپی، گهشته‌کە‌ی موخە‌مە‌د ئە‌فە‌ندی بوو لە‌ سالی (۱۷۲۰ن)دا بۆ‌ پاريس، کە‌ دواتر لە‌ ماوه‌ی سە‌هە‌ی هە‌ژدە‌هە‌مدا لە‌ رووی شیاوزو فۆ‌رمه‌وه بوو بە‌ رینبازیک بۆ‌ نووسینی گهشتنامه<sup>(۲)</sup>.

لەرپووی فۆ‌رمه‌وه گهشتیان دە‌کرده‌ سی‌ بە‌شه‌وه: بە‌شی یە‌کە‌می تە‌رخان دە‌کرا بۆ‌ رۆ‌یشتنی بالوێ‌زو گواستنه‌وه‌ی لە‌ ناوچه‌یه‌کە‌وه بۆ‌ ناوچه‌یه‌کی تر، یان لە‌ بە‌ندەرێ‌کە‌وه بۆ‌ بە‌ندەرێ‌کی تر تا دە‌گه‌یشتە‌ پایتە‌ختی مە‌به‌ست. لە‌م بە‌شه‌دا وە‌سفە‌کە‌ پە‌یوه‌ندی بە‌و ریکە‌وت و ناهە‌مواری و ناره‌حه‌تیانه‌وه هە‌بوو، کە‌ لە‌ رینگە‌دا توشی بالوێ‌زو شانده‌کە‌ی دە‌هاتن. دووه‌میشیان، کە‌ بە‌شیکی درێ‌ژترو گرنگتربوو، تایبە‌ت بو بە‌و ئە‌رکە‌ی خرابووه ئە‌ستۆ‌ی بالوێ‌زو چاوپێ‌که‌وتنی پاشاو وە‌سفکردنی ناوه‌دانی و داب و نە‌ریت و مۆ‌رالی ئە‌و گە‌لە‌ی سە‌ردانی کردوه. بە‌شی سێ‌یه‌م، کە‌ وە‌ک بە‌شه‌کانی تر گرنگ و تێ‌رو تە‌سە‌ل نە‌بوو، باسی لە‌ رینگە‌کانی گە‌رانه‌وه و گهشتنه‌وه بە‌ ئە‌سته‌مبۆ‌لی دەرگای سە‌عاده‌ت دە‌کرد.

<sup>1</sup> SHAW. S. J: Between old and new.. P. 185

<sup>۲</sup> بروانه‌ بە‌شی سێ‌یه‌م.

بېنگومان بهشى دووم پىنگه يهكى گرنگى له راپورته كې سەفېردا هەبوو. زۆر جار تېرو تەسەلى له وه سەفداو شوپبوونەوه بۆ نيو وردەكارىه كان دەبوونە ماىهى دەوله مەنكردى زانيارىيه كان دەربارهى دۆخى ژيان له پايتەختەكانى ئەوروپادا. وه سفېش له دوو خالەوه سەرچاوهى دەرگرت: له پيشاندانى جياوازى له نيوان نهرىتى گەلانى ئەوروپى و نهرىتى عوسمانىيه كاندا، خالەكهى تىرىش له بېراى پيشووهختهوه به پيشكهوتنى ئەوروپا له بوارهكانى ئاوهدانى و هونەر و زانست و پيشه سازيدا. ئىدى نووسەر وه سفىكى تېرو تەسەلى بۆ پوالتە و دەرگهوتەكانى هەر لايه نيكى ئەم پيشكهوتنه دەرگد كه چاوى پىدەكهوت.

سەدهى هەژدەهەم زيادبوونىكى بەرچاوى له ژمارهى ئەو بانويزه عوسمانيانەدا به خۆوه بىنى، كه رهوانهى پايتەختەكانى ئەوروپا دەرگان. پاش موحه مەد ئەفەندى كورپه كەى سەعيد ئەفەندى له سالى (١٧٤١ز) دا سەردانى پارىسى كرد، له بەر ئەوهى پيشتر له گەشتهكهى سالى (١٧٢٠ز) دا ياوهرى باوكى كردبوو، سەردانى هاوپرئ دىرینهكانى له بنه مالهى كاسىنى له بنكه فهله كه وانیه كهى پارىس دا كردوه. سەعيد ئەفەندى شارەزای له زمانى فەرەنسىدا هەبوو، له راپورته كهيدا باس له وه دەرگات سەردانى فرانسىزى كۆمىدى كردوه و شانۆگه رىيه كهى فۆلتىرى له سەر موحه مەدى پىغه مەبر دیتووه<sup>(١)</sup>.

گەشتهكهى موحه مەد دەرۆش ئەفەندى بۆ پىترسبۆرگ له هەمان بازنەدا هاتووه، بۆ دەرشتنەوهى گەشتهكهشى هەمان رىبازى پەيرە و كراوى بۆ نووسىنى گەشتنامە گرتۆتە بەر. گەشتهكهى

<sup>1</sup> Berkes, N: The Development. .P. 51

موحه مەد دەرویش ئەفەندی<sup>(۱)</sup> لە سەرەتای سەر دەمی سولتان  
 عوسمانی سییەمدا لە ساڵی (۱۷۵۴) ئەجامدراوه، دەتوانین وا  
 گەشتەکەى هەلبەسەنگینین کە دوو ئامانجی لە پشت بوو:  
 ئاگادارکردنەوی خانمە ئیمپراتۆر بەچونە سەر تەختی سولتانیکى  
 نوێ و هەولدان بۆ باشتکردنى پەيوەندىەکان لەگەڵ پروسیا. بەلام لە  
 راپۆرتە کەیدا باس لەم مەسەلەنە ناکات، بەلکو تەنها بینینەکانى بە  
 تێرۆ تەسەلى باسکردوو. دەتوانین سەرئەنجامى لە سى مەسەلەدا  
 کورتبکەینەوه: ژيانى کۆمەلایەتى و ئاوەدانى و پیشکەوتنى  
 سەربازى.

سەبارەت بە ژيانى کۆمەلایەتى، ئەوهى سەرنجى راکیشاوه،  
 ئازادى تىکەلبوون لە نیوان ژنان و پیاوانداو ئاھەنگەکانى سەما، کە  
 لە کۆشكى خانى ئیمپراتۆردا سازدەدران. سەبارەت بە ئاوەدانیش  
 بۆ وینە ئەوهى تىبىنىکردوو کە: "ئەو شوینەى پیتەسبۆرگى لەسەر  
 بوونىادنراوه پیشتر دارستان و ئاو بوو. پیتەرى سىزار  
 گۆشەنىگای و ابو شوینەکەى زۆر گونجاوه، ئەو بوو شارەکەى لەسەر  
 بوونىادنا، دارستانەکان نەمان و زۆنگاوەکانیش وشکرانەوه، مالىان  
 لە تەنیشت پوبارە کەدا بەرزکردوو و بە قرمىد سەریانگرت،  
 جىگەیه کیش کە لە پوبارە کەوه دور نیه تەرخانکراوه بۆ بوونىادنانى  
 کەشتى بۆ خزمەتى ئیمپراتۆر و خەلکى بەگشتى. بەو ھۆیەوه کە  
 روبارى نىفا (Neva) دەچىتەوه سەر دەریای بەلتىک، ئەوا ھەرگىز  
 دیمەنى ھاتنى کەشتى و لاتانى دراوسى لىنەدەپرا"<sup>(۲)</sup> ھەرچى  
 بواری سەربازیشە، ئەوا لە ھەسەفکردنى جەبەخانەکاندا دەردەکەوت:

<sup>۱</sup> -Relation de L'ambassade du Dervich Mehemed Efendi a petersbourg. Extradite des  
 annals de L'empire ottoman. Journal Asiatique, VIII(1826) PP. 118-125.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاوه، ل ۱۲۲.

" له پوژى دواتردا بالويز سەردانى جبه‌خانه‌كه‌ى كرد، بىست و پىنچ كه‌شتى بينى، بالويز له‌و كه‌سانه‌ى پرسى كه‌ دەورىاندابو، ئەم كه‌شتيانه‌ له‌ كو‌ى به‌كارده‌هينرين؟ وتيان: يه‌كه‌م جار له‌ دەرياي بەلتىك، له‌و‌يشه‌وه‌ رىگه‌ى زه‌ريا ده‌گرنه‌به‌ر بۆ مه‌شقىيكردى سوپاكه‌مان له‌سه‌ر هونەرى دەرياوانى" (١)

راپۆرتكه‌ى موحه‌مه‌د دەرويش ئەفه‌ندى، كه‌ جارێكى تر له‌ سالى (١٧٦٤) دا دا سەردانى پيترسبۆرگ ده‌كاتوه‌، و‌ينه‌يه‌كى سه‌باره‌ت به‌ نو‌يكرده‌وه‌ى پروسيا له‌ سه‌رده‌مى كاترينى دووم و ئەو پيشكه‌وتنه‌ى له‌ ناوه‌پاستى سه‌ده‌ى هه‌ژده‌هه‌م دا پىنگه‌يشتوون، پيشكه‌شكردوه‌.

كه‌شته‌كان بۆ پايته‌خته‌كانى ئەوروپا يه‌كه‌ له‌ دواى يه‌كه‌ ده‌ستيانپيكرد، موسته‌فاى سيپه‌م له‌ سالى (١٧٥٧) دا شه‌هدى عوسمان ئەفه‌ندى بۆ لاى خانمه‌ ئيمپراتۆرى پروسيا په‌وانه‌كرد، بۆ ئاگاداركردنه‌وه‌ى له‌ چو‌نى سولتانيكى نو‌ى بۆ سه‌ر عەرشى عوسمانى. له‌ هه‌مان سالد‌او بۆ هه‌مان مه‌به‌ست، ئەحمه‌د په‌سمى (٢) جه‌مىل ئەفه‌ندى (١٧٠٠-١٧٨٣) هه‌نارد بۆ قيه‌ننا، كه‌ دواى گه‌رانه‌وه‌ى به‌ ناو‌نیشانى "ويانه‌ سفارتنامه‌ سى" راپۆرتيكي نووسى. ئەميش تيبينيه‌كانى سه‌باره‌ت به‌ پايته‌ختيكي ترى ئەوروپا نووسيوه‌ته‌وه‌ ده‌لێت: "پايله‌دار و سامانداره‌كان تا سه‌عات هه‌شت يان ده‌ى سه‌ر له‌ به‌يانى له‌خه‌و هه‌لناسن، بۆ نزيك نيوه‌رۆ به‌رچاى ده‌خۆن. دواى نيوه‌رۆ جارێكى تر خوارد ده‌خۆن، و به‌ گاليسكه‌كانيان هه‌نديك ده‌سوپينه‌وه‌ و پاشان ئاماده‌ى ئاهه‌نگيک يان ئۆپيترايه‌كه‌ ده‌بن، له‌و‌يشه‌وه‌ ده‌رۆن بۆ به‌شداريكردن له‌

١ هه‌مان سه‌رچاوه‌، ل١٢٤.

٢ Babinger. F. art. Ahmed Rasmi Ei2, Vol. 1, P. 304.

كۆبونەنەۋەيەك و بە خواردنى شىۋى ئىۋارەش پۇژەكەيان  
كۆتايپىدەھىنن...<sup>(۱)</sup>

ھەرۋەھا دوای ئەۋەى سولتان عەبدولھەمىد لە سالى  
(۱۷۷۴ز)دا، چوۋە سەر عەرش، ئەھمەد رەسمى بە سىفەتى ۋەزىر  
سەردانى بەرلىن-ى كرد. راپۇرتىكى تىرى لەسەر ئەم گەشتەى  
نوسىۋە، تىايدا وردەكارى نۇرى ئامازەپىكردوۋە. ئەم راپۇرتەى  
ھەر زوۋ سەرنجەكان بۇ خۇيان رادەكىشن، تەنانت لە پۇژئاۋاشدا،  
ھەلبەتتە بەھۇى بىرورپاكانىەۋە سەبارەت بە پۇلىسى پروسىاۋ  
ۋەسفىردنى بۇ بەرلىن و دانىشتوانەكەى و بەھۇى ھەموۋ تىبىنىيە  
وردەكانى تىرىيەۋە.

لىرەدا دەتوانىن ئەۋە بلىن كە ئەھمەد رەسمى كىتیبىكى گىرنگى  
بە ناۋنىشانى (خلاصة الاعتبار) نوسىۋە<sup>(۲)</sup>، تىايدا باسى لە جەنگى  
پروسى لە بەلقاندا كردوۋە. لەم كىتیبەدا كە لەۋە زىاترە بە تەنھا  
گىرآنەۋەيەك بىت بۇ پوداۋەكان، ناوبراۋ ھەول ئەدات ھۇكارەكانى  
ھەلكشانى پروس بۇ سەر شانۇى مىژوۋ و لە ھەمان كاتدا  
پاشەكشىى ھىزى عوسمانى و ونبوۋنى ئامادەگىيان راڧەبكات.

ئەھمەد رەسمى لە كىتیبەكەيدا، كە جۇرىكە لە راڧەكردن و  
شىكردنەۋەى مىژوۋى، رەخنە لە نەزانىن و لوتبەرزى كۆنەپارىژە  
عوسمانىيەكان دەگرىت و بە بەرپىرسى ھەلگىرسانى جەنگ و  
دۇرانىشىيان دەزانىت. ناوبراۋ يەكەم كەسە رەخنە لەۋ ئەفسانەى  
عوسمانىيە بگرىت، كە دەلىت: توركەكان دانراۋن بۇر  
بەمەسىحىيەكان بەدن، ئىدى بەچاۋپۇشىن لە ژمارەۋ ھىزو توانايان.

<sup>۱</sup> ھامەرى Hammerى مىژوۋونوس لە مىژوۋەكەيدا ب ۱۶، ص ۲۷-۲۸ ئامازەى بۇ  
دەقەكە كردوۋە.

<sup>۲</sup> دەستنوسىك لە كىتبخانەى نىشتمانى لە پارىس، ژمارە ۱۱۸۰.

ئەو ئاكامانەشى پېيگەيشتوۋە، بوار دەدەن لە دەروەى ھەژمونی ئايىنىدا بەدوای بەھای نویدا بگەرىن، كە دەبنە ھۆى تىگەيشتنى عەقلانىانەتر لە پوداۋەكان. ھىماى بۆ ئەوھش كردوۋە، كە ھىزى عوسمانى ئاۋابوۋە، ناشتوانىت پوبەپوى پروسىا بىتەو، كە خاۋەن سامانىكى مادی مەزنىو لە بواری سەربازىدا پىشكەوتوۋە. لە كۆتايىدا دەلىت پەپەروىكردنى سىياسەتى ئاشتەوايى و لىبوردەيى بەرامبەر نەتەو نە موسلمانەكان كاريكى پىويستە، برواشى و ابور دەبىت ھەلاۋىزە سىياسىيەكان دور لە كەف و كولى ئايىنى ئەنجام بدرىن، لىرەدا داۋادەكات ھەمان ئەو پىبازانە بگىرەتەبەر كە ولاتە ناموسلمانەكان پىيادەى دەكەن<sup>(۱)</sup>.

لەگەل ئەو پىروبوچوۋنانەدا كە ئەحمەد پەسى لە راپۆرتەكانىدا ئاشكرائىكردون، رادەى كاريگەرىيەكانى پەيوەندىكردن لەگەل ئەوروپا بۆ ئاشكرادەبىت، كە لە ميانەى گەشت و پەيوەندىيە راستەوخۆكانەو پەيوەندەدا. ئەمەش رادەو سنورى نەترسىي و چاوقايى بۆچوۋنى رۆشنگەرە عوسمانىيەكانمان بۆ دەخاتەپوو. لە چوارچىۋەى گەشت و پەيوەندىيەكاندا لەگەل پايتەختەكانى ئەوروپا، بايەخ و گرنكى ئەزمونەكەى سولتان سەلىمى سىيەممان بۆ دەردەكەويت، كە خۆى لە ھەناردنى نىردراوى بەردەوامدا بۆ پايتەختەكانى ئەوروپا دەبىنيەو، ناوبراو بالۆيزەكانى خۆى رەوانەى ھەر يەك لە لەندەن و پاریس و قىيەناۋ بەرلین و پىتەسبورگ كردوۋە.

<sup>1</sup> Berkes. N: The Development. PP. 57-58.

يەكەم بالويزەكانى سەلىمى سىيەم بۇ لەندەن، يوسف ئاغا <sup>(۱)</sup> بو، كە لە سالى (۱۷۹۳)دا گەيشتۆتە ئەو شارە، دواى ئەوئەش مەحمود رەئىف <sup>(۲)</sup> لە نيوان سالانى (۱۷۹۵ و ۱۷۹۷)دا پۇستى سىكرتېرى بالويزخانەى وەرگرتووه. ھەرۇھا سولتان لە سالى (۱۷۹۶)دا مورلى عەلى ئەفەندى <sup>(۳)</sup> ناردووه بۇ پارىس، ئەوئەبو تا سالى (۱۸۰۲) لە پۇستەكەى ماوئەتەو، دواى ئەوئەش لە نيوان سالى (۱۸۰۲ و ۱۸۰۵)دا خالىد ئەفەندى <sup>(۴)</sup>. پاشان لە نيوان سالانى (۱۸۰۶ بۇ ۱۸۱۱)دا، موحىب ئەفەندى و وھىيد ئەفەندى <sup>(۵)</sup>. بەلام بۇ ئىھەننا ئەوا سولتان لە سالى (۱۷۹۲)دا، راتب ئەفەندى ھەناردووه، دواى ئەوئەش لە نيوان سالى (۱۷۹۷ بۇ ۱۸۰۰)دا، ئىبراھىم عەفىف ئەفەندى. لە بەرلېن. يشدا ئەحمەد ئەفەندى لە نيوان سالانى (۱۷۹۰ بۇ ۱۷۹۴) ماوئەتەو، عەلى عەزىز ئەفەندى لە نيوان سالانى (۱۷۹۷ بۇ ۱۷۹۸)دا، پۇستى تەنھا بالويزەكەى پترسبۇزگىش لە سالى (۱۷۹۲)دا، پاش كۆتايى جەنگ و بەستنى پەيماننامەى "ژاسى" موستەفا رەشىد پاشا پرىكردبووه، كە ماوئەيەكى كورت لە پۇستەكەيدا ماوئە <sup>(۶)</sup>.

<sup>1</sup> Hammer, J. ۳: Account of the mission of Yusuf Agha, ambassadeur from turkey to the british Court. T. R. A. S. VIII(1833). PP.496-505

<sup>2</sup> Rail, M: Journal de Voyage de Mahmoud Rail en Angleteree, escrit par lui-meme. Topkapi Istanbul, Ahmed III Collection, MS. No 3707.

<sup>۳</sup> دەربارەى چوونى مورلى عەلى ئەفەندى بۇ پارىس بېروانە:

Hrbberte, M; Un ambassade turquesous le directoire, Paris 1902.

<sup>۴</sup> بېروانە وەرگىزدرادوى فەرەنسى راپۇرتەكەى موحىب ئەفەندى لە چوارچىوئەى:

Bareilles, B: Un turc a Paris. Bossard 1920.

<sup>۵</sup> راپۇرتى وھىيد ئەفەندى لە كتيبخانەى نىشتمانى لە پارىس، ژمارە ۵۰۷.

<sup>۶</sup> پيشاندانكى خىراى ئەم بالويز و گەشتانە لەم سەرچاوەدا ببينه:

- SHAW. S. J: Between old and new..PP.187-193.



زۆرىنەى ئەم بالۆيزانە راپۇرتيان سەبارەت بە گەشتەكانيان بۇ ئەو پايتەختانەى ھىمايان بۇ كراوہ نووسىوہ، ديارترينيان راپۇرتەكەى ھەردوو بالۆيز موحىب ئەفەندى و وەحيد ئەفەندى بوو لە پاريس.

موحىب ئەفەندى پىنچ سال لە پاريس ماوہتەوہ<sup>(۱)</sup>، لە سالى (۱۸۰۶ز) دا نىردرراوہ بۇ لاي ناپليون بۇ ئەوہى پىرۇزيابى پىشكەشبات، ناوبرا و ھەمان نەرىتى نىردراوہكانى پىش خۇى، روداوہكانى مانوہە درىژخايەنەكەى تۇماركردوہ، لە سەرەتاي راپۇرتەكەيدا دەلىت: "وہك لاساىكردنەوہى بالۆيزە نىردراوہكانى پىشوتەر لە ولاتى كافراندا، ساكىز چەلەبى (مەمەد ئەفەندى) كە لە سالى (۱۱۳۲ك/۱۷۲۰ز) تاردويانە بۇ پاريس، كردۆتە نمونەى خۇم، سەبارەت بە مانوہەى خۇم لەم ولاتە راپۇرتىكم نووسىوہ". لەو سونگەوہ كە لە نووسىنى "سفاتنامە" كەيدا ھەمان رىبازى موحەمەد ئەفەندى پەيرەوكردوہ، ئەو وەسفىكى تىرو تەسەلى بۇ كارگە و مانىفاكتۇرە و قوتابخانە و كتىبخانە گشتىيەكان، ھەرەھا بۇ دام و دەزگاكانى پۇلىس و ئاسايش و دادپەرورەى و گەشەكردنە بەرچاوہكانى فەرەنسا كردوہ.

يەكەم شتىك وەسفىدەكات پاريسى دىرىنە، كە تيايدا تىيىنى ئەمەن و ئاسايشى كردوہ، كە چۇن خىرا سەرپىچىكەران و تاوانباران دەستگىر دەكرىن، پاشان دەچىتە سەر باسى دادپەرورەى و مافى تاكەكان و سەرنجى ئەوہدەدات، كە ياسا ھەمووان وەك يەك دەگرىتەوہ لە دۇخىكدا ئەگەر تاوانەكەى بەسەردا سەلمىنرا، ئىدى ھەر كەسك بىت و پلە و بنەمالەكەى چى بىت. ئەمەن و ئاسايش

---

<sup>۱</sup> لىرەدا وەرگىرانى Bareilles ى نامازەبۇكرامان بەكارمىناوہ.

سەرچاوهی گهشهکردن، پاراستنی ئازادی و سهربهستی تاکهکان دهستیان والادهکات بۆ کارکردن و گهشهپیکردنی شار دهلیت: "له دهشتاییهکانی فەرهنسادا شارگهلیکی زۆر هه‌ن، مروّه دوو سه‌عات ناپرات پێکهوتی شاریگ یان گوندیک دهکات، ئەمه‌ش دهگه‌پێتهوه بۆ ئه‌وه‌ی که تیکرای چالاکی دانیشتون بۆ کارکردن ئاراسته‌کراوه، ئەمن و ئاسایش فەرهنسای کردۆته ولاتیکی گه‌شاه که توانای خۆپێژووی هه‌یه". هه‌روه‌ها هه‌ما بۆ یه‌کهسانی له مامه‌له‌کردنی هاولاتیاندا له نیوان تیکرای ده‌سته‌ر تاقمه‌کاندا کردوه.

به‌دیوێکی تریشدا موحیب ئەفهندی چه‌ندین لاپه‌ره‌ی له راپۆرته‌که‌ی بۆ قسه‌کردن له‌سه‌ر ژبانی کۆمه‌لایه‌تی له فەرهنسادا ته‌رخانه‌کردوه، له‌م باره‌وه ده‌لیت: "پیاوان و ژنانی مه‌سیحی له رابواردندا ته‌واوی ئازادی، ئازادن". باسی فرانسیزی کۆمیدی و کۆشکی پاشایه‌تی دهکات، هه‌روه‌ها سه‌ردانی ئه‌و پوانگه‌یه‌ی کردوه که محمه‌د ئەفهندی پێشتر سه‌ردان و ئاماره‌ی بۆ کردوه. هه‌روه‌ها سه‌ردانی کتێبخانه‌ی نیشتمانی کردوه و ئەمانه‌ی تیادا بینه‌وه: "کتیپی زۆر که هه‌ژمارناکرین له‌سه‌ر په‌فه‌کان به‌جوانی سه‌فته‌ کران. له‌وانه‌ کتیبی میژوو و زانست و شیعره‌ ئه‌ده‌ب". هه‌روه‌ها سه‌ردانی نه‌خۆشخانه‌و قوتابخانه‌کانی کردوه. شتیکی سرووشتی بوو له‌ پوژگاری ناپلیوون پۆناپه‌رتدا سه‌رسام بی‌ت به‌ هه‌یزی سه‌ربازیی فەرهنسی، ده‌لیت: "گه‌ل هه‌موو سالیک هه‌شتا هه‌زار پیاوی پێشکه‌ش ده‌که‌ن... پاش هه‌شت یان ده‌ سال له‌ رازه‌کردن، ئەم سه‌ربازه‌ په‌وانه‌ی ماله‌وه‌ ده‌کرێته‌وه، ئەگه‌ر بریندار نه‌بیت، ئەوا له‌ کۆشکی گه‌وره‌دا پێشوازی لی‌ده‌کریت و تا دوا پوژگاره‌کانی ژبانی خزمه‌ت ده‌کریت".

بالۆيزىكى تر كە لە سەردەمى سەلىمى سىيەمدا سەردانى پارىسى كىردوۋە و راپۇرتىكى درىژى سەبارەت بە گەشتەكەى نووسىۋە "سەيد وەحىد ئەفەندى" يە<sup>(۱)</sup>، سەردانەكەى بۇ پارىس و شارەكانى تىرى فەرەنسا و ئەوروپا، كە لە سەرتاى سالى (۱۸۰۷ز)دا دەستىيىكىردوۋە، نىزىكەى سالىكى خاياندوۋە. مەبەستى ئەم سەردانە دىيارىو، چاوپىكەوتنى ئىمپىراتۇرو گفتوگۇكردن بوو لەگەلىدا سەبارەت بە ھەندى مەسەلەى سىياسى. بەلام مەبەستەكە جىبەجى نەبو، چونكە لەو ماۋەدا ئەو لە فەرەنسا بو سولتانيان لەسەر تەخت لادا، ناچار گەپراۋەتەۋە ئەستەمبول، لە كۆتايى راپۇرتەكەشىدا نووسىۋىتى " لە دەستكەوتەكاندا بە گەپراۋە قايلىبوم ". بەھرحال ئەو راپۇرتەى كە سەفەر نووسىۋىتى، بەلگەيەكى ترە لەسەر كارىگەرى گەشتەكان لە سەر ناساندنى ولاتانى ئەوروپا. بەو ھۆيەۋە كە سەيد وەحىد ئەفەندى لەگەشتەكەيدا رىنگەى خاكى گرتۆتەبەر، بۇيە توانىۋىتى دەرگەۋتەكانى پىشكەۋتن لە زۆرىك لە شارەكانى ولاتە جياۋازەكانى ئەوروپا تىبىنىبكات.

لەرىنگەيەكى خاكىۋە چوۋەتە بەلگىرادو لە شارەكەدا ماۋەتەۋە، دەسلىكى قەلەكەى و تىپەربوۋنى پووبارى دانوب دەكات بە ناۋىدا، ھەرۋەھە باسى لە بوارى زانستىيى شارەكە كىردوۋە، پاشان لە قىەننا ماۋەتەۋە، ئەۋەى لەم شارەدا سەرنجى پاكىشارە: كىتەبخانەكەيەتى كە چەندىن نووسىنى ئىسلامى تىدابوۋە، ھەرۋەھە باسى نەخۇشخانەكەى (تشرىخ خانە) كىردوۋە كە تابلۇيەكى تىدادابوۋە لە وىنەى مروۋە و چەندىن نەخۇشى جياجىاي لەسەر پوونكراۋەتەۋە،

<sup>۱</sup> سەيد وەحىد ئەندى: فرانسە سفارتنامە سى، مخطوط المكتبة الوطنية، پارىس.

ناوی ئەندامەکان و دەمارەکان لەسەر وینەکه دەستنیشانکراوه. ناوبراو لەسەر گەشتەکهی بەردەوام دەبیت و لەو نیوانەشدا درێژەیی بەوەسەفکردنی سروشتی شارەکان داوه، لەوانە وەسەفکردنی شاری وارشاویا (فەرسۆفیا) و روبراری قسستۆل و لیتوانیا، لەو میانەشدا باس لە پروسیا و پرنسیپەکانی کۆماری دەکات، زانستەکانی ماتماتیک و هونەرەکانی جەنگ سەرنجی پراکیشاون، ئاماژەیی بۆ ژمارەیی سەربازەکانی پروسیا کردووه. بەهەمان شیوێ بۆ بەرپرسەکانی ئەم وڵاتە، که چۆن بۆ زانیینی داھات و خەرجی دەوڵەت وردبیینی ئەنجامدەدەن. تیپەربوونی کەشتییەکان بەرپووبارەکانداو لە میانەیی بەرەبەستە دەستکردەکانووه، یەکیکی ترە لەو شتانەیی سەرنجیان پراکیشاوه و پینی سەرسام بووه.

پاش ئەوھی گەیشتە فەرەنسا، پیش چاوپێکەوتنی لەگەڵ ئیمپراتۆردا، وەک سەرەتایەک تالیرانی بینییووه، پاشان لە کۆشکەکیدا چاوی بە خودی بۆناپەرت کەوتوووه که بەوەرگیژ و مارشال و ژەنەرال و تیگرای ئەفسەرەکانی تر دەوردراوو. بەشیکی راپۆرتەکهی بۆ نیشاناندانی ژيانی بۆناپەرت تەرخانکردوو، هەر لەدایکبوونیووه تا گەیشتنی بە پاریس، و پۆلی لە (نائارامیەکاندا) واتا لە شۆرش دا، چۆن (فەرەنسا جمهوری) واتا کۆماری فەرەنسا بە ئەرکیک رەوانەیان کردوووه بۆ ئیتالیا، لەوی پۆماو ناپۆلی داگیرکردوو، ئاماژەش بۆ ئەوه دەکات، که دەستکەوتەکانی لەو وڵاتەدا گەوره فاتیحەکانی میژووو دینیتەوه یاد<sup>(۱)</sup>.

---

<sup>۱</sup> لە کاتی قسەکردندا سەبارەت بە ناپلیۆن سید وحید افندی داگیرکردنی ناپلیۆن بۆ میسر پشتگوێ دەخات.

لەگەل بالۆیزەکانی سەلیمی سێیه‌دا ئەوروپا لەو دەرچوو  
خاکیك بێت بۆ دۆزینەوه، ئەوروپا لای ئەوان و ژمارەیه‌کی زۆر له  
تورکانی عوسمانی خاکیکی ناسراو بوو، ئیدی تورکیك كه له‌سەر  
قاچه‌کانی پاره‌ستابوو، ئەوروپیه‌ك نه‌بوو، كه له‌سەر سه‌ر  
وه‌ستابیت، وه‌ك ئەوه‌ی موحه‌مه‌د ئەفه‌ندی له‌ جیاوازی نیوان  
تورکیك و ئەوروپیه‌كدا له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا ئاماژه‌ی  
بۆکردوه.

### ر‌اپۆرت و نامه‌كان

ر‌اپۆرتی بالۆیزه‌كان وینه‌یه‌کی واقیعیان له‌سەر پایته‌خته‌کانی  
ئەوروپا و شاره‌کانی هه‌روه‌ها سروشته‌که‌ی پیشکه‌شکرد، به‌ جۆریك  
پیش ئەوه‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م ته‌واو بێت، وینه‌که به‌ته‌واوی  
کامل‌بوو، به‌ جۆریك تورکه‌ عوسمانیه‌کان بوون به‌ خاوه‌ن  
بیروکه‌یه‌کی سه‌ر‌اپاگیری تیرو ته‌سه‌ل له‌سەر دانیشتوان و ده‌ولت و  
حکومه‌ته‌کانی ئەوروپا، به‌ هه‌مان شیوه‌ ژیا‌نی زانستی و ئاوه‌دانی و  
توانا سه‌ریازییه‌کانیان، سه‌رباری ئەو بیروباوه‌رانه‌ی پیشکه‌وتنی  
ئەوروپیه‌کانی کۆنترۆل‌کردبوو و ژیا‌ره‌ هاوچه‌رخه‌که‌یانی  
پیشاندەدایه‌وه.

ئەگەر ر‌اپۆرتی بالۆیزه‌کان گرنگیه‌کی سنوورداریان دابوووه‌ ئەو  
بیروباوه‌رانه‌ی له‌ ئەوروپادا ده‌رکه‌وتبوون، ئەوا نووسه‌ری ر‌اپۆرت و  
نامه‌ چاره‌سه‌رسازیه‌کان له‌م بیروباوه‌رانه‌ به‌ ئاگاتریبون، ته‌نها به  
تیبینیکردنی ده‌رکه‌وته‌کانی پیشکه‌وتنی ئەوروپا نه‌وه‌ستان، به‌لکو  
هه‌ولیا‌ندا له‌ میانه‌ی شیکردنه‌وه‌و ر‌ا‌فه‌کردنی ئەو هۆکارانه‌وه‌ له  
هۆکاره‌کان بکۆلنه‌وه، له‌ هه‌مان کاتدا هه‌ولیا‌ندا ئەو توخم و ر‌ه‌گه‌زانه  
بدۆزنه‌وه‌ که‌ هی‌زی پیشوتری عوسمانی ده‌گی‌رتنه‌وه، له‌ میانه‌ی ئەو

بىر زانىريانەي سەبارەت بە ھۆكەرەكانى پىشكەوتنى ئەورۇپا  
وئەدەستىيان ھىناپو.

نووسەرى ئەو نامانە سەر بەدەستەيەكى نووسەرانى عوسمانى  
بوون، كە ئەدەبىكى تايبەت بەخۇيان داھىناپو، ئەويش ئەو ئەدەبە  
بوو، كە پرس و كاروبارەكانى حوكم يان ديوانيان چارەسەردەكرد و  
گرنگىيان بەپەرورەدەكردنى مىرو پاشاكان دەدا<sup>(۱)</sup>. ئەم جۆرە لە  
نووسىن لە قۇناغە جياوازەكانى حوكمرانى عوسمانىدا  
پەرەيسەندو، بەھۆى پەيوەندى نزيكىانەو لە سولتان و  
سەرپەرشتىكردنيان بۇ كاروبارەكانى حوكمرانى نووسەرانى نامو  
راپۇرتەكان پىنگەيەكى ديارو بەرچاويان ھەبوو. لە سەردەمانىكى  
زۇر زوشەو ئەم ئەدەبە لای عوسمانىيەكان بايەخى تايبەتى  
پەيداكردو، بەھۆى چارەسەركردنى بۇ ئەو مەسەلانەى پابەندبوون  
بە ئايندەى دەولتەو. ئەم نووسەرانە قۇناغ دواى قۇناغ و لە  
ميانەى گفتوگۇكردنى بەردەوامەو لەمەر داتەپىنى دەولتەتى  
عوسمانى جۇرىكى نووى بىركردنەويان داھىنا. بينيمان چۇن قوچى  
بەگ و حاجى خەليفە و حوسىن ھەزارفەن و ئەوانىتر تىكرپايان لە  
نووسەرانى ديوان و لە خزمەتى سولتاندا بوون. نووسىنەكانيان  
بەشىكى بنچىنەيى ئەدەبى سىياسى پىكدەھىنا، كە گرنگى بە  
ئىستاو ئايندەى دەولت دەدا.

لەماوہى سەدەى ھەژدەھەمدا ئىبراھىم موتەفەررەقە بە كىتابى  
بناغەى حوكمرانى لە پىژمى گەلاندا" و ئەھمەد پەسمى لە "كورتەى  
ئىعتىبار"دا، دەرکەوتن، ئەم نووسەرانە لە ميانەى بەكارھىنانى  
توخم و پەگەزى نوپو لە شىكردنەوہى لاوازى و داتەپىنى

<sup>۱</sup> جب و بوون المجتمع الاسلامى والغرب، ج ۱ ص ۴۵.

عوسمانی و ئاوابوونی تواناكانیهوه توانیان شتی نوی بخنه سەر ئەم ئەدەبە سیاسییە عوسمانی، هەلبەتە لەبەر روشنائیی دەرکەوتنی ھۆکارو ئامرازێ ئەوروپی و دوپاتکردنەوهی ئەوروپا بۆ تواناو ھیزی خۆی، نەک تەنھا لە بواری سەربازیدا، بەلکۆ لە بواری کانی زانست و ئاوەدانی و فیکریشدا. دەتوانین بڵێین کە ئاکامی ھەول و تەقەللاکانی ئەوان دوو پۆلی جیاوازی گیرا، یەکەمیان: قبوولکردنی واقعی ئاوابوونی ھینزۆ توانای عوسمانی، دووھەمینیان: زەمینی پەرخساندن بۆ قبوولکردنی بیروباوەرە نوێکانی ئەوروپا<sup>(١)</sup>.

ئەو پەرەسەندنە گرنگەیی ھاتە ئێو ئەم جۆرە لە ئەدەبی سیاسی، لە سەردەمی سەلیمی سێھەمدا دەرکەوت، لە چوارچێوەی ئەنجومەنی مەشرووتەدا کۆمەڵێک راپۆرت پێشکەشکران، گرنگترینیان ھەردوو راپۆرتەکەیی تاتارجیق و ئەبو بەکری راتب ئەفەندی بوو، ئەگەر کاریگەریەکان بە گشتی لە راپۆرتی یەکەمیاندا ھەستپێدەکرا، ئەوا راپۆرتی دووھەم بە ئاشکرا کاریگەریی فیکری فەرەنسییان لە ماوەی سەدەیی ھەژدەھەمدا پێوەدیاریبوو.

عەبدوللا مەلا تاتارجیق زادە (١٧٣٠-١٧٩٧ز) لە سالی (١٧٩٢ز)دا نامەیک، کە پرۆژەیکە چارەسەرسازی لە خۆگرتبوو، پێشکەش بە سولتان سەلیمی سێھەم کرد. خۆی یەکێک بوو لە ئەندامەکانی ئەنجومەنی راپۆرتکاری و لە پەڕۆی تەمەنیشەوه گەورەترینیان بوو، لە بنەڕەتیشدا کۆپی یەکێک لە زاناکان بوو، لە ھەمان کاتدا خۆیشی لە زاناکان بوو. پێش ئەوەی سەلیمی سێھەم بچیتە سەر عەرش، چەندین پۆستی جۆراوجۆری دیبوو، لە قودس و

<sup>١</sup> بگەرێتووە بۆ بەشی دووھەمی ئەم کتێبە.

قاهیره و مەدینەدا قازى بوو<sup>(۱)</sup>. لە سالى (۱۷۸۹ز)دا پۆستى قازى عەسكەرى پۆملىسى بە دەستبوو، لە دوو سالەكانى تەمەنشىدا پۆستىكى جياوازى دۆرتى لە پيشە بنەپەتەكەى خۆى وەرگرتوو، كرايە شارەزا لە بوارى مەسەلە سەربازىيەكانداو لە بەرپۆهەردنى رىكخستنى سوپاو نوپكردنەو شيدا يارىدەدەر بەشداربوو. ژياننامەى ئەم كەسايەتە بە ھەر مەندىيەكەى پيشاندەدات و بەلگەن لە سەر يىروباو ەرى كراو ەى ئەو، لەوانە بانگەيشتكردى بۆ نوپكردنەو ەى دەولەت و ەپراى ئەو ەى خۆى سەر بە زانايان بوو، ئەوانەى دژى بە ھەنگاوە چارەسەرسازىيەكانى سەلىمى سەيىم ەستانەو ە.

ئەو نامەى كە بۆ ئەنجومەنى مەشورەتى بەرزكردەو، چەندىن پيشنيارى بۆ چاكسازىكردى لە ھەردوو بوارى سەربازى و مەدەنىدا تىابوو<sup>(۲)</sup>. دابەشيكردبوو بۆ دە بەش، وەك لە ناو نيشانەكانيدا ديارە ئەم مەسەلانە لەخۆدەگریت: خستنەپرووى كاروبارى سوپا و رىكخستنى، خستنەپرووى سىستىمى زانايان و مامۇستايان و قازىيەكان. خستنەپرووى سىستىمى مامەلە و گوشارەكانى باج و ريفۆرم لە بوارى دراودا. دەر خستنى سوودو كەلكى بزواتە چارەسەرسازىيەكانى سولتان، پيوستى بەھيزكردى سنوورە ھەرشەليكراو ەكانى ئىسلام، ريفۆرمكردى لە بوارى دەرياوانيدا و پيوستى بوونىدانانى كەشتىگەل. زيادكرنى داھاتى دەولەت و بەرتەسكردنەو ەى خەرجىيەكانى، پيشاندانى دۆخى وەزىرەكان،

<sup>۱</sup> - SHAW, S. J: Between old and new. P.92

<sup>۲</sup> ليزەدا گەراينەرە بۆ دەستنووسەكەى تاتارجىق زادە كە ناو نيشانى (لايجە) يە لە كتيبخانەى نيشتمانى لە پارىس، ژمارە ۱۱۰۵.



پيويستی رينكخستنی جزیه و نه هیشتنی ستم و زولم و زور له سهر  
تیکرای ولات و عیباده.

تاتارجیق زاده چهن دین باس و خواس و پیشنیاری دیاریکراوی  
سه بارهت به پیشه که ی خوئی که له چینی عوله ما یان زانایان بوو  
پیشکه شکر دوه، نه وهی پیشنیار کرد که نه داما نی زانایان دوا ی  
تاقیکردنه وهیک هه لبر ژردرین، نه م هه لبر ژردنهش دهسته یه کی  
تایهت نه نجامیان بدات که له لایه ن خودی سولتانه وه پیکه ی نرابیت.  
سه بارهت به ژماره ی پوسته کان و سنووری موچه کانیش نه وا  
پيويسته بگه رینیتته وه بو دۆخی جارن، هه رچی پوستی  
شه یخولنیسلام بوو، نه وا ده بوو بدریت به که سینی شایسته و  
لیهاتوو، هه مان شت سه بارهت به پوسته نایینه کانی تر. بر وایشی  
وابوو نه وانه ی پوسته کان و هه رده گرن، پيويسته کاتی پيويستیان  
بدریتی که له نیوان پینچ بو ده سال بیت، له گه ل سه ره سستی ته واودا  
بو لینیچینه وه له رهوشی نه و دام و ده زگایانه ی له نه ستویان  
گرتوو، هه روه ها بو گه رانه وهی نه زم و دیسپلین بو ده زگای زانایان و  
گیرانه وهی بو دۆخی ناسایی جارانی خوئی.

سه بارهت به پرافه کردنی بارودۆخی ده سه لات و هوکاری  
که نه فتبوون و داته پینی، نه وا ده یگه رینیتته وه بو نه و دۆخی دام و  
ده زگا کان له ما وهی هه ردوو سه ده ی پابوردودا به سه ریانه بردوو.  
ناوبراو لی ره دا پرافه کردنه که ی قوچی به گ دوباره ده کاته وه و ده لیت:  
له کاتیکدا سولتانه عوسمانییه کان له گه ل پیا وه کان و سه ربازه کانی  
سو پاکه یاندا ده ژیان و په یوه ندی هکی پته وو توکمه یان له گه ل  
ره عیه ته کانی خو یاندا هه بوو، نه وکات خو یان ده یان نتوانی له نزیکه وه  
لینیچینه وه له کاروباری ده ولته که یان بکن، به لام دوا ی فه تی  
قسته نتینیه نه وان له ره عیه ته که یان دورکه و تنه وه، لی ره دا شتیکی

نوی دەلیت کاتیک دەلیت: درکه وتنه و گوڤه گهیربونی ئەوان له ئاکامی دیسپلینی ئالۆزو ئەو پڕۆتۆکۆل و سرووتانەدا بو، که له بیزەنتەکانەوه بە جیما بوون، سەبارەت بە عەبدوللا تاتارجیق زادهش ئەم مەسەله سولتان و وزیرەکانی دا بریبوو لە هەر جۆره مەعریفە یهکی ورد لە سەر بارودۆخی دەولەت.

هەر وها رەخنە له سیستمی بەرتیل خواردن دەگریت، که سەرجهم دام و دەزگاکانی دەولەتی دوو چاری گەندەلی کردبوو. رەخنەشی له سولتان و دەورو بەرەکی گرتوو، چونکه کاربەدەستەکانیان ناچار دەکرد موچە ی گەرە بەدن، ئەوانیش لای خۆیانەوه کاربەدەستانی له خۆیان ئاست نزمترین ناچار بە پیدانی پارە دەکرد، بەم جۆره و بەشیوە یهکی هەرەمی گەندەلی سەرجهم پله و پۆستەکانی کارگیری گرتبوووه.

سەبارەت بەو مەسەلانە ی که پە یوه ندییان بە دۆخی سەریازییهوه ههیه، ئەوا پێشنیاری چەندین چاکسازی و تین و توان دەکات، که پێشتر نەبوون، لەوانه باشترکردنی گەنجینه و جبه خانەکان و بوونیادنانی کەشتی نوی و قایمکردنی قوله و قەلاکان له چه قە سنووزیه کاند، هەلبەتە ئاشکرایه ئەوه له ئاکامی ئاگاداریبوون و زانیانی تاتارجیق زادهوه بوو بۆ پێشکەوتنی سەنگەسازی له ولاته دراوسی کاند، که پێویستی به هاویشتنی ئەم جۆره هەنگاوانه دەکرد، هەر وها نیشانە و بەلگە ی به ئاگابوونیشی بوو له مەسەله ی ئەو پێشکەوتنە ی پڕۆژاوا پێیگە یشتبوو. دواتر ئەم بیرۆکه لای ناوئەندەکانی نزیك به سولتان دەبێتە بیرۆکه یهکی سەقامگیر. بەروویهکی تردا راپۆرتە که ی بانگەشه بۆ بزاونی یه کسانێ خوازانە له میانە ی پێشنیاری کردنی وه بۆ ریکخستنی جزیه لای نا

موسلمانەكان و داواكردى بۇ نەھىشتىنى زولم و زور لەسەر سەرجمە  
پەعايا<sup>(۱)</sup>.

پىنچەوانەى تاتارجىق زانە، ئەبوبەكر پاتىب ئەفەندى تا دواى  
چونى بۇ ئەوروپا لە ماوەى سالانى (۱۷۹۲-۱۷۹۳)دا، راپۇرتە  
درىژەكەى خۇى نەنوسى. دواى ئەوەى سولتان ناردى بۇ قىيەننا بۇ  
ئەوەى پەوشى دام و دەزگا كارگىپى و حكومىەكان لەر ولاتەدا  
بەسەرىكاتەو، و پاش ئەوەش وەسفىكى بىنىنەكانى خۇى  
بنووسىتەو. پاتىب ئەفەندى كوپى يەكىك بوو لە كارىدەستەكانى  
بابىعالى و لە دىيارترىن يارىدەدەرەكانى سەلىمى سىيەم و  
چاوقايمىترىن و راشكاوترىن يان بوو، پاتىب ئەفەندى لە سالانى  
(۱۷۹۵-۱۷۹۶)دا پۇستى سەرۆكى نووسەران يان وەزىرى  
دەرەوۋى وەرگرتەو. بەلام ناكۆكى لەگەل سولتانداو  
راشكاويىەكەى، لە كۇتايدا بوونە ھۆى ئەوەى سولتان لە سالى  
(۱۷۹۷)دا فەرمانى كوشتنى دەرېكات<sup>(۲)</sup>.

راپۇرتەكەى پاتىب ئەفەندى پىكھاتبو لە پىنچ سەد لاپەرەو  
برىتېبوو لە دوو بەش، بەشى يەكەمىان باس لەر مەسەلانە دەكات  
كە پەيوەندىيان بە دام و دەزگا سەربازىەكانەو ھەيە لە ولاتە  
ئەوروپىەكاندا، بەشىوہىەكى تايبەتېش لەولاتى نەمسا. بەلام بەشى  
دووەمىان باس لەر مەسەلانە دەكات كە تايبەتن بە پرسەكانى  
حكومەت و كارگىپى لە ئىمپراتۇرىاي نەمساوى-ھەنگارىدا.  
ھەرەھا پاتىب ئەفەندى لە راپۇرتەكەيدا تېشك دەخاتەسەر  
راوېوچونى بىرمەندە ئەوروپىەكان سەبارەت بە حوكمرانى و  
دەولەتى مۇدىرن. لە راپۇرتەكەيدا تابەتمەندىەكانى دەولەتى

<sup>1</sup> SHAW, S. J. Between old new. PP. 93-94

<sup>2</sup> ھەمان سەرچارە، ل ۹۶-۹۷.

مۆدىرنى پېيشانداۋە، سەرھتا بە كورتى ئاكامى بەسەرکردنەۋە و ئەزموون و بېنىنەكانى خىستۆتەپرو، دەۋلەتى مۆدىرن بەگوپرەي بۆچوونى راتب ئەفەندى ئەم تايىبەتمەندىانەي ھەيە:

سوپايەكى مەزن و بە نەزم و دىسپلېن، دارايىەك كە وردبىنى كرايىت، پياۋانىكى پۇشنگەر و متمانەپىكر او گيان لەسەردەست بۆ سەرخىستنى ولأت، سوربوونى دەۋلەت لەسەر خۆشگوزەرانى و ئاسايشى گەل<sup>(۱)</sup>.

راپۇرتەكەي راتب ئەفەندى بەرگىكى ئەرشىفگەرەنەي ۋەسەفگەرەنەي بۆ ئەو دام و دەزگايانەي كە لە قىەننا چاۋى پىكەۋتبوون، پۇشيبو، ھەرۋەها راپۇرتەكەي ۋەسەفكى ئەو ئامرازو كەرەستانەي بۆ چارەسەرکردن لە نەمسا بەكارھاتبوون تىدابو. ناوبراو بە شىۋەيەكى تىروتەسەل باس لە كارى دام و دەزگا سەربازى و دارايىەكان دەكات لە ولأتە ئەۋرۋپيەكاندا، ھەرۋەها باس لە رىبازى كۆكردنەۋەي باج و سىستىمى پۇستەۋ پىشەسازى ئاسن و زانستە كىلگەيىەكان و پىشەسازى و بازىگانى بانك و دام و دەزگا مۆدىرنەكانىتر دەكات.

سەبارەت بەئاقارى فىكرى راتب ئەفەندىش، ئەۋا لەنىۋ ئەۋ بىرمەندو فەيلەسوفانەي كە بىروبوچۈنەكانىانى خىستۆتەپرو زىاتر بەلاى قۇلتىرى بىرمەندى فەرەنسىدا دايشكاندوۋە، ھەر بۆيە لە راپۇرتەكەيدا جەخت لە بايەخ و گىرنگى ئازادى دەكاتەۋە بۆ تاكەكان، بۆ ئەۋەي دور لە كۆتەكانى دەۋلەت كارەكانىان ئەنجام بدەن. پىي لەسەر ئەۋ بىرۋكە داگرتوۋە كە دەلىت: حكومەت بۆ ئەۋە ھاتۆتە بوون تا بەرژەۋەندى گىشتى و ئاسايشى تاكەكان پيارىزىت،

<sup>1</sup> KARAL, E. Z. La transformation de la turquie P. 431

راتب ئەفەندى دەلىت: "لە ولاتە ئەوروپىيەكاندا ئەو ياسا و رېساو باجانى كە لە لايەن پاشاكانيانەو دەنرېت، ملكەچى سانسۆرى دەستەو تاقمە جياوازەكانى خەلك دەكرېت، كە خەلكى لە كاتى خۇيدا باجەكانى سەر شانيان دەدەن، ئەوا نە پاشا و نە ئەفسەرەكان و نە كاربەدەستەكان دەست لە كاروبار و ئارەزووكانيان نادەن، لەم ولاتانەدا تاك بەئارەزوو وىستى خۆى چى بویت بى كۆت و بەند لە بارەى خواردن و خواردنەوہى يان پۇيشتن و ھاقتى خۇيەرە دەلىت".

بىرۆكەى سەرەكى كە لىرەدا مەبەستە، سنووردانانە بو بالادەستى و ھەژموونى دەسلەت و تاكلايەنى فەرمانرەوا لە بېرارەكانيدا و سوربوون لەسەر پىويستى بەخشىنى ئازادى بە تاكەكان وەك ئەوہى لەولاتە ئەوروپىيەكاندا دەبىنراو پەپرەودەكرا، ئازادى لە وولاتانەدا پرنسىپىكى سەرەككەيە لە پرنسىپەكانى پىشكەوتن و بوورژاندنەوہى كۆمەنگە، ھەرودھا لەو دەرتريش، راتب ئەفەندى گۆشەنىگاي و ابو يەككە لە ديمەنەكانى ئازادى لە ئەوروپادا، خۆى لە پزگاربوون لە ھەژموون و دەسلەت ئايىنى دەبىنئەتەوہ. ئا لىرەدا پىدەچىت سنوورى پىويستى تىپەراندبىت، بەلام راتب ئەفەندى كە لە بىرکردنەوہدا قۇلتىرى بوو، سەبارەت بەم لايەنە دەلىت: " ئەوان ياساى ئاينيان نىە، چونكە لە ياسا مەسىحىيەكان تەنھا ئەوانەيان ھىشتوتەوہ كە پەيوەندى بە ژن و ژنخوازىيەوہ ھەيە، تەنانت ئەم پوہى پىادەكرنى ئايىنىە زۆر جار پاشاكان پىوہى پابەند نەدەبوون. ھەرودھا ھۆكارى ئايىنى لە مەسلانەى كە پەيوەندىيان بە مىراتەرە ھەبوو ئەدەبىنران، بە جۆرەك دەتوانىن بلىن ولاتە ئەوروپىيەكان ناچنە رىزى ئەوانەى كە پىيان دەلىن ئەھلى كتىب".

وہك ئاشكرايە راتب ئەفەندى لە راپۆرتەكەيدا سنوورى پيشنياز و چارەسەرسازىيە كارگيرى و سەربازىيەكان تىدەپەرىنىت، ھەولەدەت رۆبچىتە نىو دام و دەزگا ئەوروپىيەكان و قولايى كۆمەلگەى ئەوروپىيەو. ئەو بۆچوونى وابوو دەولەت بۆ ئەو بەھىز بىت، پىويستە لە روى سىستەمەو ھاوشان بە ولاتە ئەوروپىيەكان بىروات و لە پيشەو دام و دەزگاكانى ھەموارىكاتەو، مەسەلەى پىداگرتنىشى لەسەر دەرختنى ماناى ئازادى ئەوا ئاستى بايەخ و گرنكى ئەم چەمكەى دەسلەماند لە نىو بىروباوەرە نوپىيەكاندا، كە بۆ بىركردنەوى ئىسلامى بە گشتى شتىكى نوئى بوو، تەنانەت كراوئى زەين و ھۆشى چارەسەرسازانەى خودى سولتانى تىدەپەراند<sup>(۱)</sup>.

### نووسىنى مېژووى

ويپراى پسپوڤرى بابەتەكەى، بەلام نووسىنى مېژووى نەكەوتبەو دەرەوئى بارنەى خزمەتى سولتانهكانەو. بەگوڤرەى خوئى كارىگەرى بەروداوەكانى دەرووبەرو فەزاي بەرھەم لە ژيارى نويدا پيشانداو، بينيمان چۆن مېژوونوسە عوسمانىيەكان ھەر لەسەرەتاكانى سەدەى حەقدەھەمەو گرنگىيان دەدا بەولاتە دراوسىكانى دەولەتى عوسمانى، بينيشمان چۆن دەستيان داىە بەكارھىنانى سەرچاوەى نا ئىسلامى بۆ پالپشتكردنى زانينەكانيان سەبارەت بە مېژووى ئەروپا، ھەر لە كاتى مەلھەمى و مونجم باشىيەو لە سەدەى حەقدەھەم، و عەبدولرەحمان مونيف "سالى ۱۷۴۲ز مردووە" كە كتيبيكى بە ناونيشانى "پېرستى ولتان" بەجىھىشتوو، لە چەند بەشىكىدا باسى رۆما و بىزەنتە و پاشاكانى

<sup>۱</sup> بۆ پيشاندانى بىروباوەرەكانى راتب ئەفەندى پشتمان بە باسىكى كورتى "SHAW" بەستوو لە ۹۲-۹۶ى كتيبەكەيدا.

فەرەنساو نەمسا دەکات، تا دەگاتە ئەحمەد پەسەمى لە کتێبى  
"گورتەى ئىعتىبار" دا لە نىوەى دووهمى سەدەى ھەژدەھەم<sup>(١)</sup>.

لە سەردەمى سەلیمى سەئیدەدا مێژوونوس "عاسم عەنتابى"<sup>(٢)</sup>  
دەرکەوت، کە مێژوویەکی نووسىووە بریتىە لە تۆمارىک بۆ ئەو  
پوداوانەى کەوتونەتە نێوان سالانى (١٧٩١-١٨٠٨ز)، واتە بەشى  
ھەرە بەرىنى سەردەمى سەلیمى سەئیدەم. لە سەرەتای کتێبەکەیدا  
تیشکى خستۆتەسەر ئەو ریفۆرمانەى کە سەلیمى سەئیدەم ئەنجامى  
داون، لەو چوارچێوەیەدا باس لە رێکخستەنە سەربازىەکانى و ئەو  
ھەنگاوانەى بۆ ریفۆرمى جەخانەى دەریاوانى نراون دەکات،  
ھەرەھا باس لەو کارانە دەکات کە لە بواری تۆپخانەدا ئەنجام دراون  
و ئەو سەنگەرسانزىانەى لە دەروازەکانى ئەستەموولدا لێدراون.

پاش ئەو بۆ نووسىنى مێژووەکەى پەگەزىکى نوێى دەرەکی  
ھیناوتە ناوانەو، ئەویش دروستبوونى "جمھوریە فرانسە" و  
داگیرکردنى فەرەنسىەکانە بۆ میسر، ئیدى لەم ساتە بەدواو  
مێژووی دەولەتى عوسمانى مێژوویەکی داخراو نابیت بەپرووی  
خۆیدا، بەلکوو مێژووی ھاوپەیمانىتى دەبیت لەگەڵ ولاتە  
ئەوروپىەکانى تردا. ئامارە بۆ پیکھینانى ھاوپەیمانىتى لە نێوان  
دەولەتى عوسمانى و پرووسىا و ئینگلتەرادا دەکات، بۆ  
بەرپەرچدانەوہى ھەرەشەى فەرەنسا، دواتر بەدریژى ئامارە بۆ  
دەقەکانى ئەو رێکەوتنە دەکات، ھەرەھا ئامارە بۆ ئەو بەلوژانە  
دەکات کە سولتان پاش کشانەوہى فەرەنسىەکان ناردنى بۆ پارىس،  
مێژوونووسى ناوبراو کەف و کولى بۆ فەرەنسىەکان و  
شۆرشەکەیان و کۆمارەکەیان و بیروباوەرەکانى نەبوو، کە دەبوونە

<sup>١</sup> بگەرێوہ بۆ بەشى سەئى ئەم کتێبە.

<sup>٢</sup> تاریخ عاسم: دوو بەشە لە کتێبىکدا لە ئەستەموول بى مێژوو دەرچووہ.

هۆی گهندهلی و ده‌رچوون له دۆخی باو له نیوان نه‌ته‌وه‌کاندا. به‌لام  
عاسمی میژوونوس نه‌یده‌توانی بی له‌به‌رچاو‌گرتنی میژووی  
ئه‌وانیدی میژووه‌که‌ی بنوسی‌ت. په‌ره‌سه‌ندنیکی نوی له نیوان  
ولاتاندا سه‌ریه‌له‌دابوو، که نه‌ده‌کرا پشتگویی بخریت.

داگیرکردنی میسر له لایه‌ن فه‌ره‌نسیه‌کانه‌وه له سالی (۱۷۹۸)دا  
له نیو میژوونوساندا ده‌نگدانه‌وه‌یه‌کی گه‌ره‌ی هه‌بوو، نه‌ک به‌ته‌نها  
له لای عاسمی میژوونوسی فه‌رمی، که له دوره‌وه چاودیری  
پوداوه‌کانی ده‌کرد، به‌لکو لای میژوونوسه ناتورکه‌کانی عوسمانی  
ئه‌وانه‌ی که هاوچه‌رخ‌ی پوداوه‌کان بوون، ئه‌و هاوچه‌رخ‌بوونه  
گوتاریکی میژوویی نوی به‌ره‌مه‌ینا.

ده‌توانین جه‌برتی به میژوونوسی هی‌رشه‌که‌ی فه‌ره‌نسا به  
تی‌پروانیکی تری نا فه‌ره‌نسابی دابنن، نووسینه‌کانی بریتین له  
گوتاریکی ناوازه‌وه ده‌گهن، هه‌روه‌ها دیالوگیکه له‌گه‌ل داگیرکه‌رو  
تی‌کرای ئه‌و به‌هاو بیرو ئاوه‌زانه‌ی له‌گه‌ل خوی هه‌لیگرتون. جه‌برتی  
وه‌سفی ئه‌و هه‌رایه ده‌کات که داگیرکه‌ری فه‌ره‌نسی به‌سه‌ر دۆخیکی  
جیگیرو ئارامدا هی‌نای، ئیت ئه‌م په‌رچه‌کرداره‌ی خواره‌وه  
ده‌نوسیته‌وه:

" شه‌و داها‌ت و خه‌لکی ولات خویان له نیو فیتنه و پشیویه‌کی  
مه‌زن و ونبوونیکی ئالۆزو داکشان و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه به‌ستنه‌وه‌و  
مه‌نگیی و گو‌شه‌گیری و هه‌لکه‌ندن و گلۆربوونه‌وه و بارگرانی‌دا  
بینیه‌وه، له کاتی عیشاشدا پروپاگهنده له ناو خه‌لکدا بلا‌بووه‌وه  
گوايه فه‌ره‌نگ به‌ره‌و بولا‌ق چون و سوتاندویانه، هه‌روه‌ها چونه بو  
جیزه، به‌وه‌ش ترسیان زیادیکردو تۆقین"، هه‌روه‌ها ئه‌م پوداوه  
گو‌پان به‌سه‌ر ژبانی پۆژانه‌ی خه‌لکدا دینیت، ده‌لیت: " پۆژانه خه‌لک  
زیاتر کۆده‌بنه‌وه و ترسه‌که‌یان گه‌وره‌ترده‌بی‌ت و خه‌لک له شار



دورده كهونهوه و بههوى گسك نه دان و ئاوپرشيننه كردن و جيهيشتنى دوكانه كانهوه له بازاره كاندا خول و خاشاك بهرزبووه تهوه"<sup>(۱)</sup>.

به لام دواى ئاماژه كردن بو ئهم گوپانه، جه برتى له ميانه ي ئه و راگه ياندهنى له هاتنه ناوه و هدا دابه شيان كرد له گه ل فهره نسييه كاندا كه وته گفتوگو. له گفتوگو كردندا هه ولیدا له مانای دروشمه كانيان وهك كۆمارى و يهكسانى و سه ربه ستى تيبگات، ده لیت " كه ده لين ئه مه لای جه ماوه ره وه تا دوايى... واته ئه م نامه له لایه ن خه لكه كه يانه وه نيردراوه، واته ئه نجومه نه كه يان، چونكه ئه وان گه ره و سولتانيان نيه ده نكيان وهك ئه وانيتر كۆبكاته وه... به لكوو فرمانى ده ولت و ولاتيان و بريا ره كانيان و ئيداره دانى كاروباره كانيان داوه ته ده ست خه لكه ژيرو عاقله كانيان... به مه رجى يهكسانى و جياوازي نه كردن، چونكه له بناغه دا خه لكى يهكسان... ئه مه ش مانای گوته زاكه يانه كه له سه ر بناغه ي سه ربه ستى و يهكسانى بوونيان دراوه، مه به ستيان له سه ربه ستى به و مانايه دي ت، كه ئه وان وهك مه ماليك كۆيله نين... گه وه و بچوك، پياوچاك و پياو خراپ، و نير و مى، يهكسان"<sup>(۲)</sup>.

به لام ئه وشته ي سه رنجى جه برتى راكيشاوه خوو ره وشتى فهره نسيه كانه به راورد به خوو ره وشتى ميسر ييه كان. هه لس و كه وتى فهره نسييه كان سه رساميان كردوه: "پنده چينت هه ندی جار

<sup>۱</sup> الجبرتي، تاريخ مدة الفرنسيين في مصر، له گه ل وه رگيزانيكى نينگليزدا بلاويكردوتهوه.

Moreh,s: Chronicle of the first seven months of the French occupation. Leiden. E. J. Brill 1975. PP. 23-24

<sup>۲</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۱۲.

بەگوێزەى ئارەزوو و مەیلی دەروون و بەگوێزەى عەقلىيان پەفتاریان کردبیت و تاوانیشیان ئەنجام داویت. ژنەکانیشیان پۆشته نین و شەرم ناکەن...". بەلام ئەمانە پێگرنەبوون لەوەى جەبرتى بە زانستە نوێیەکان و ھەرەھا بە نامیزە ورد داھینراوەکانى پۆژئاوا کە فەرەنسییەکان لەگەلّ خۆیان ھینابووین سەرسام بیت: "داخواریان بۆ زانستەکان زۆر بوو بە زۆریش وەرزش و زانینى زمانەکان، ھەولیکى مەزنیشیان دەدا بۆ زانینى زمانى عەرەبى.. نامیزى گەردوونى پۆژئاواى ورد داھینراو و نامیزەکانى بەرزایى سەرنج راکیش و قەشەنگ دروستکراو و گرانبەھایان ھەبوو، ھەرەھا دورین بۆ تەماشاکردنى ھەسارەکان و زانینى قەبارە و فۆرم و بەرزى و پەيوەندیەکانیان"<sup>(۱)</sup>.

میزوونوسیكى تر کە میژوویەکی بۆ ھەمان قوئاغ نووسیوہ "نیقولا تورک" ە، کە پەلامارى لە ناکاوى فەرەنسییەکان شلەژاندویەتى، ئەم شلەژانەشى بە تێپوانینى ناکۆک و دژ بەیەك دەرپریوہ، بەدیوێکدا دەلیت" ئەوہ دەستپیکى دۆپان و سەرەتای پێچلێدانە... چونکە فەرەنساویەکان بۆ مەیسەرکردنى کارەکانیان فرت و فیلى زۆریان بەکارھیناوە و پێبازى جۆراوجۆریان گرتۆتەبەر، وەك شارەدەنەوى نەسرانیبوونیان و دەرکەوتنیان لە بەرگیكى ئیسلامەتیدا و خۆدەرخیستنیان بەوہى ئازادىخوازن..."<sup>(۲)</sup>، بە دیوہکەى تردا دەلیت" پەرۆشتیان لە تیکرای پەگەزەکانى تر باشتربو، بە ئارامى و دەروونپاکى ناسرابوون، یەكسانی و ئەحکامى باشیان بلۆکردەوہ و یاساکانیان کامل و تەواو بوو".

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاوە، ل ۲۹.

<sup>۲</sup> گوايە کتیبى (نقولا الترك). حیدر الشهابى لە جوارچێوہى کتیبى (لبنان فی عەدالامراء الشهابیین) ج ۱، فی المطبعة الكاثولیکية ۱۹۳۳ دا بلۆیکردۆتەوہ.

سه بارهت به پرافه کردنی هاتنی فهرنسیه کان بۆ میسر، نیقولا تورک ده گهریتته وه بۆ سه ره تاکان، ئه و پروداوانه ده گهریتته وه که له چهند سالی رابوردودا فهرنسا به خۆیه وه دیتی، ئیدی میژوویه ک بۆ شۆرشێ فهرنسی ده نوسیته وه که تیایدا هاتوه: "له سالی (۱۷۹۳ز)دا، له شاری پاریس به لایه کی مه زن پرودا خه لکی نه م مه مکه ته هه لچوونیکێ مه زن هه لچوون، له دژی سولتان و میرو خانه دانه کانی راپه رینیکێ مه زنیان به رپا کرد... داوا ی نه زم و پرسیای نو ی و ته رتیبای نو ییان ده کرد.. بانگه شه ی ئه وه یانده کرد که بوونی سولتانیکێ تاک ده نگ، ویرانه یه کی مه زنی له ولاتدا دروستکردوه، خانه دانه کانی نازو نیعه تی خیره کانی ده خۆن و باقی خه لکه که ی تر ماندو بوون و ناره حه ته کانیان بۆ ده مینیتته وه"<sup>(۱)</sup>.

له واقیعدا گهرانه وه ی بۆ میژووی پروداوه کانی فهرنسا، که به درژی چه ندین په ره به رده وام ده ییت که تاراده یه کی زۆر تیبینیه کانی وردن، ئاگا بوونی له پروداوه کان به لگه ن له سه ر ئه وه ی که گواسته نه وه ی زانیاریه کان تا راده یه کی زۆر خیرا و وردبوون: "پیاوانی شۆرش نو سراویان بۆ تیکرای پاشاکان هه نارد تا له پالپه شتکردنی ده وله ته که یان ئاگاداریان بکه ونه وه، له نو سراوه کانیاندا ئه مه هاتبوو: هه ر لایه نیک دان به شیخنشینه که ماندا بنیت ئه و دۆستی ئیمه یه، ئه وه شی دانپیدانه نیت ئه و دۆزمنی ئیمه یه و بۆ جهنگی ئیمه خۆی ئاماده ده کات، چونکه ئیمه ئاماده یان له دژی هه مو دونیا بجهنگین، بۆ ده وله تی عوسمانیش هه مان شتیان نوسی.. به لام پاشاکانی ئه روپا کاتیک نو سراوی فهرنساویه کانیان پینگه یشت هه ر زو هه مو یان

<sup>۱</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۲۲۵.

پیکهوتن و بریاریاندا له دژی شو گهله له پیتسا دهرچووه بجهنگن،  
نهك گهلانی تر دوایان بکهون<sup>(۱)</sup>.

ناشکرایه شوژی فهره نسی به شوینه واره سیاسییه  
راسته و خوکانی له سهر ولاتانی نه وروپا و دهولته عوسمانی،  
گورانیکی به سهر نووسینی میژوویدا لای عوسمانییه کان هینا،  
نووسینه کانیان بوخوی دنگدانه وهی شم گورانکارییه بو پیش  
شوهی سهدهی ههژدهههه ناواپیست. لهه چوارچیوه دا کوسمو  
کومیدوس (Kosmo Komidos) ی بنهچه یونانی میژوویهکی به زمانی  
تورکی نووسیوه، تیایدا باسی له ولاتانی نه وروپا کردووه و زانیاری  
له سهر پاشاکان و پایتهخته کان و دوخی شو پوزگارهیان داوه، شمه  
له سالی ۱۷۹۹ دا بووه<sup>(۲)</sup>.

له سالی (۱۸۰۵ز) دا عهتاللا موجهههه که به شانی زاده  
ناسرابوو (۱۷۶۹-۱۸۲۶) کتیپیکی به ناو نیشانی "وصایا نامه"  
(Visayaname-i-seferiyye) نووسیوه، که بریتیبو له وهرگیزانی  
کتیبه که ی فردریکی گهوره، ههروهه شانی زاده، که شارهزایی له  
چهند زمانیکی نه وروپیدا هه بو له نیوان سالانی (۱۸۰۸ و ۱۸۲۰) دا  
میژوویهکی بو دهولته عوسمانی نووسیوه، که تیایدا چهن دین  
سهرچاوهی نه وروپی به کارهیناوه<sup>(۳)</sup>.

له گهل شو نووسه راندها، که ههولیان دهه دوو میژوو له یه کتر  
نزیکبخه نهوه، نیدی میژووی عوسمانی هاوکات له گهل میژووی  
جیهاندا ههنگاوی ههلهه گرت.

<sup>۱</sup> ههمان سهرچاوه، ل ۲۱۳.

<sup>۲</sup> Lewis, B: The Use By muslim.. P189.

<sup>۳</sup> ههمان سهرچاوه، ل ۱۹۰.

## شيعر

حيكايه تي ميللى و شيعر له ولآتى عوسمانيدا تا سهره تا كانى  
سهدهى نۆزدهه هميش دوربوون له كارىگه ريه كانى نه وروپا.  
ه شيويهكى سهره كىي هو كاري نه مه دهگه پرايه وه بو دوركه وتنه وهى  
ابهت و ناوه پۆكه كانى لهو مهسه لانهى كه په يوه ندى راسته وخويان  
هگل پيفورم دا هه بو. له گه ل نه وه شدا شاعيره نزيكه كان له سولتان  
به گشتى دورنه بوون له فهزاي كرانه وه.

هر له سالى (1757) زوه حيشمهت-ى شاعير<sup>(1)</sup> به ناگابوونى  
خوى له دۆخى ولآته نه وروپيه كان پيشاندا، نه مهش نيشانهى  
بايه خى زياترى چينى فه رمانره واو داروده سته كه يانى به ره وشى  
دهوله تانى نه وروپا بوو. له چوار چيوه ي پيا ه لدانيدا بو سولتانى  
نوئى موسته فاي سنيهم حيشمهت-ى شاعير باس له پاشا كانى  
نه وروپا دهكات و بو هر يه كيكيان لاي سولتان پيشه يهكى بو  
داناون، نه م پيشه ي كه پيشنيارى دهكات بو هر يه كه له پاشا كانى  
نه وروپا له گه ل به ره مه سه ره كه يه كانى ولآته كه يدا كه پيى  
دهناسر ريتره گونجا وه، لي ره دا لاي شاعير نه ركىكى تر  
دهستپييدهكات، نه ويش قسه كردنه له سه ره به روبومى ولآتانى  
نه وروپا، به جو ريك نه ميش به رپولى خوى به شدارى بابته ته  
چاره سه رسازييه باوه كانى نه و پوزگار ه دهكات، كه نه ويش  
پيشكه وتنى ولآتانى نه وروپا يه<sup>(2)</sup>.

<sup>1</sup> المعصرى. حسين مجيب. فى الادب التركى القايرة. ص 164.

<sup>2</sup> هه مان سه رجا وه، ل 165.

له سەردەمی سەلیمی سنیەم-یشیدا ئاگابوون له بارودۆخی ئەوروپا بەگشتی لای شاعیرەکانیش بەرفراواندەبیئت، یەکیك له شاعیرانەى لهو سەردەمەدا دەردەكەوێت فازل بەگى شاعیرە (۱۷۵۷- ۱۸۱۰)ن كۆپى ضاهر ئەلعمەرى والى عەكا بو، كه دواى كوشتنى باوكى له سالى (۱۷۷۵)ن دا دەچیت بۆ ئەستەمبول و دواتر بە شیعری غەزەل ناویانگ پەیدادەكات<sup>(۱)</sup>.

یەکیك لهو بابەتەنەى فازل بەگ له سەرى نووسىوه بابەتى ژنانە، ئەم بابەتەش خۆى له ئەدەبى توركى و ئەدەبىياتى ئىسلامیدا بەگشتى نوێ نىە، بەلام ئەو تازەگەرییەى كه فازل بەگ له كتیبهكەیدا دەریخستوه، تەرخانکردنى چەند بەشیکە بۆ قسەکردن لەسەر ژنانى ولاتە جیاوازهكانى ئەوروپا<sup>(۲)</sup>، دواى ئەوى كتیبهكەى كردۆتە چەند بەشیکەوه، هەر بەشیکى تەرخانکردوه بۆ قسەکردن لەسەر ژنانى نەتەوه جیاوازهكان، كه دەگاتە ژنانى ئەوروپا، ئەوا له چەند بەشیکى سەریهخۆدا باس له ژنى یۆنانى و بۆهیمى و ئەلمانى و ئەلبانى و دانوبى و فەرەنسى و پۆلۆنى و ئیسپانى و ئینگلیزى و پروسى و هۆلەندى و ئەمەریكى-ش دەكات، ئەو زانیاریانەى لەسەر ژنانى ئەم ولاتانە پێشكەشى دەكات، لەگەڵ ئەوەشدا كه كورتەن هینشتا سەبارەت بەهەندى داب و نەرىتى گەلان له ئەوروپا هەندى وردەكارىیان تێدايه. سەبارەت بە ژنانى فەرەنسا كه له ژنانى ولاتانى تر زیاتر له سەریان وهستاوه، دەبینین بەراورد بەژنانى پروسى و ئەمەریكى كه حەزى پێیان نەبوو لەسەر

<sup>1</sup> Mordtmann, J. H: art Fadil Bey. Ei2, vol. 2, p. 746

<sup>2</sup> كتیبهكە بە ناویشانى (ژنان نامە) یان كتیبى ژنانەیه، لیژەدا گەراپنەوه سەر وەرگێرانە فەرەنسییەكەى:

- Fadil bey: Zenan -- name. traduit du turc par J. A. Decourdemanche paris 1879

پیاوه‌لدانی خهسله‌ته‌کانیان ده‌پوات. ئه‌وه‌ی تییینی‌کردوه ژماره‌ی ژنان له‌ فه‌ره‌نسا له‌ ژماره‌ی پیاوان زیاتره. به‌لام هه‌ندی له‌ نه‌ریتی‌ه‌کانیان سه‌رسامی‌کردون، به‌تایب‌ت‌ه‌زو مه‌یلیان به‌رامبه‌ر سه‌گ و ره‌فتاریان به‌رامبه‌ر ئه‌م ناژه‌له، وه‌ك ئه‌وه‌ی منداڵن. هه‌روه‌ها لۆمه‌ی به‌شداریکردنی ژنانی فه‌ره‌نسا‌ی له‌ پوداوه‌کانی شو‌رش و خولقاندنیان بۆ نا‌ئارامی و پشی‌وی‌کردوه ئه‌مه‌ گه‌یشتنی هه‌والی پوداوه‌کانی فه‌ره‌نسا بۆ ئه‌سته‌موول به‌ ورده‌کاری‌ه‌کانی ژنانی پو‌ژانه‌یشه‌وه ده‌سه‌لماند<sup>(۱)</sup>.

ده‌توانین لی‌رده‌دا ناوی شاعیریکی تر له‌ شاعیره‌کانی سه‌لیمی سی‌یه‌م بی‌نین، ئه‌ویش واسف ئه‌له‌ئهن‌درونی-یه (له‌ سا‌لی ۱۸۲۵ مردووه)، که له‌ کاتی داگیرکردنی ناپلیون دا بۆ میسر قه‌سیده‌یه‌کی درێژی نووسیه‌وه به‌شداری پوداوه‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌ی خۆی پیکردوه، واسف ده‌لیت: "ئه‌و کافره فه‌ره‌نسیه له‌ ده‌ریاوه‌ به‌ دزییه‌وه خۆی کرد به‌ میسر‌داو له‌ که‌شتی دو‌پوویدا هاته‌ نیو‌ئاوی ئه‌سه‌کهن‌دیه، ئه‌م قه‌ومه‌ فیتنه‌بیان به‌ریاکرد... له‌ دۆلی س‌ال‌حیه‌وه خراپه‌کاریان بلا‌وکرده‌وه و خه‌لکیان به‌ فه‌رمانیکی ناراست چه‌واشه‌کرد، کاتی‌ک پاشای زیره‌ک و به‌خشنده ئه‌م هه‌واله‌ی به‌رگویی که‌وت، له‌ ژێر ئالای فه‌رمانده‌که‌یدا له‌شکرکی مه‌زنی په‌وانه‌کرد بۆ پو‌به‌پو‌بوونه‌وه‌یان"<sup>(۲)</sup>.

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش‌دا شی‌عر به‌ قوتا‌بخانه‌ نو‌ییه‌کانی ئه‌وروپا کاریگه‌رنه‌بوو تا سه‌رده‌می ته‌نزی‌مات (۱۸۲۹-۱۸۷۶ز). له‌م کات و قو‌ناغه‌دا که ده‌وله‌تی عوسمانی بزاقیکی ریفورمی سیاسی به‌خۆوه‌ده‌بیستی، له‌ بانگه‌شه‌کردندا بۆ ریفورم و وه‌رگرتنی بیروباوه‌ره

<sup>۱</sup> هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۱۱۱-

<sup>۲</sup> المصري. فی الادب التركي القاهرة. ص ۱۶۴.

لیبرالییه‌کانی ئەوروپا شاعیره‌کان له ریزی پیشه‌وه‌دا بوون، له‌وانه  
زیا پاشا (۱۸۲۵-۱۸۸۰) که له یه‌که‌مین ئەو شاعیرانه بو کاریگه‌ری  
شیعری فه‌ره‌نسییان له‌سه‌ر ده‌رکه‌وێت، پاشان نامق که‌مال (۱۸۴۰-  
۱۸۸۸)، که جه‌ختی زۆری له چه‌مکه‌کانی ئازادی و نیشتمان و  
که‌ل ده‌کرده‌وه<sup>(۱)</sup>.

---

Bombaci, A: L'histoire De la litterature torque.. PP. 359-362<sup>۱</sup>



**بهشی شه شههه  
زهانه جیهانه**



پووتترین کاریگری فەرهنسی له سهر عوسمانییهکان، دهرکهوتنی چهن دین نوسراو کتیب بوو به زمانی فەرهنسی له ئەسته مبول دا، که له پیش سه دهی ههژدههههه به دهستی عوسمانییه موسلمانان نوسرابوون. یهکه مین نهو نوسه رانهی که به زمانی فەرهنسی دهیاننوسی، مهحمود رهئیف بو، که بیجگه له نوسینی راپورتیک به زمانی فەرهنسی سه بارهت به گهشته کهی بۆ ئینگلترا، له سالی (1798ز)دا، کتیبیکه گرنگی به ناو نیشانی "خشتهی ته نزیماتی نوی له دهولهتی عوسمانیدا" بلاوکردۆتهوه<sup>(1)</sup>. (سهید موستهفا)ش نوسه ریکی تره که به زمانی فەرهنسی کتیبیکه به ناو نیشانی "رهخنه له دۆخی هونهری سه ربارزی ئەندازیاری و زانستهکان له قهسته نینیه" نوسیوه و له سالی (1803ز)دا بلاوکردۆتهوه<sup>(2)</sup>. بیجگه له دوو نوسه ره ژماره دیهکی تر له پۆشنگه ره عوسمانییهکان و ئەوانه ی له بواری فیرکردن یا کارگیریدا کاریانده کرد له هه مان قۆناغداو له سنووریکی به رفراواندا شاره زاییهکانیان له زمانی فەرهنسیدا به کارهیناوه بۆ وه رگیران و پۆلینکردنی کتیب و ئاماده کردنی فرههنگ، که له ئاکامدا که شیکی فیکری نوییان له ئەسته مبول دا هینایه ئارا.

ئاگامهکانی به کارهینانی زمانیکی جیهانی چی بوو؟ هوی چی بوو، که مهحمود رهئیف و سهید موستهفا بۆ نوسین، زمانی فەرهنسییان ههلبژارد؟

<sup>1</sup> Raif, M: Tableau des nouveaux reglements de L'Empire Ottoman: Constantionple 1798



نوسین بەم زمانە چەندین ھۆکاری لە پشتەوہبوو، بەدیویکدا خواستەکانی گەردوونگەراییی و بەجیہانییوون و دەرچوون لە بازنەہی گۆشەگیری دەھینایەہدی، کاریک کہ زمانە ئیسلامیەکان بۆیان جیبەجی نہدەگرا، زمانی فەرہنسی مانای ناسینی ژیاریکی نوی و زانستیکی نوی دەگەیاندا، کہ لە لای بانگہیشتنکارانی ریفۆرم ھیمابوون بۆ ھەمو ئەو شتانەہی ئاماژەیان بۆ پیشکەوتن دەکرد. بە دیویکی تردا سەبارەت بە تورکیک کہ دەیدیت کہ لە پورەکەہی بە زیاد لە زمانیک نوسراوہتەوہ، بە بەکارھینانی زمانیکی تری نامۆ، دەبیئە خاوەن ھیزیک کہ زمانە ئیسلامیەکانی تر نابنە خاوەنی.

دەتوانین تییینی ئەوہ بەکەین، کہ نوسین بە زمانی فەرہنسی، بێتوانایی زمانی تورکی لە بەکارھینانی تیرم و زاراوہ نویکاندا پردەکردەوہ، ئەو نووسەرەہی کہ دەیویست بیروباوہری نوی دابریژیتەوہو نووسینەکانی پیویستی بە بەکارھینانی ھەندی زاراوہ ھەبوايە، دەیتوانی لە فەرہنسیەوہ و ھریبگریئت. بە دیویکی تردا دەرشتنەوہ و نوسین بە زمانی فەرہنسی یارمەتی ھربو تا ئەو نوسین و ھەولانە لە پەخنەہی گروپە سونەتیە کۆنە پاریزەکان بەدوریئت، چونکہ ئەو نووسینانە لە بنەپەتدا بە ئاقاری کرانەوہو پەخنەگرتن بوو لە ئاراستەہی خودی کۆنە پاریزەکان و سوپای ئینکیشاری. لەگەل ئەوہشدا نوسین بەم زمانە بۆخوی لای نہیارانی ریفۆرم جۆریک بو لە کوفرو ناسزایی. تەنانەت ھەردوو نووسەر مەحمود رەئیف و سەید موستەفا پاشا راپەڕینی ئینکیشاریەکان لە سالی (١٨٠٧ز) و لە کارخستنی سولتان سەلیمی ساییەم دەرپازنەبوون، ئەوہبوو لەگەل چەندین کەسی تردا لە گۆرەپانی مەیدان لە ئەستەموول لە سیدارەدران، کتیبەکانیشیان لەگەل

نووسين و دەستكەوتەكانى تىرى پىغۇرمدى بەر سوتان و لە نىۋېردن كەوتن.

### "تەنزىماتى نۆى"

مەحمود پەئىف كۆرى عەبدولپەرحمان ئەفەندى بو، كە لە بابىعالىدا پازەيكردووه، لەو جىگەى خودى مەحمودى تىيا پەروەردەو پاهىنرابوو بۆ پازەكردن<sup>(1)</sup>، يەكەمىن ئەو ئەركانەى لە سەردەمى سەلىمى سىيەمدا خرايە ئەستۆى، ئەركىكى دىبلۇماتى بوو بۆ لەندەن. لە ماوهى دوو سالددا تاكە سەفىرى ھەمىشەىى بووه لە پايتەختىكى ئەوروپىدا، لەو ماوهدا كە لە لەندەن بووه وەسفى جىبايەخەكانى خۆيمان بۆدەكات، سەربارى كارە فەرمىيەكەى، لەو ماوهدا گىنگى بە زانست و بەسەركردنەوى دام و دەزگا مۆدىرنەكان و ناسىنى فۆرمى حوكمەرانى داوه. لە دەستپىكى كىتەبەكەيدا دەلەيت: "كاتىك تەوانىم ھەندى لە پىرنسىپە بەرايىيەكانى زمانەكە فىرېم، ھەزم دەكرد بە قولى سەبارەت بەو شتەنە بزانم كە جىبايەخى كارگىرىيەكانى ئەوروپا بوون، ئىدى بەتەواوى خۆم تەرخانكرد بۆ خۆيەندى جوگرافىيا و مېژوو و سىياسەت و ياساى گىشتى. ھەرچى كاتە بەتالەكانىشەم بو، ئەوا بە تىبىنىكردن و سەرنجدانى تىكەراى ئەو شتەنەى بەرچاوم دەكەوتن، پىردەكردەوه، ھەر لە تىبىنىكردنى سىستەمى داراىى ھىزەكانى ئەوروپاوه تا دەكاتە دۇخى ئەو ولتەنە لە پەوى سەربازى و ھىزى دەرياوانىەوه، بە كورتى سەرجەم ئەو شتەنەى پەيوەندىان بە ھوكومەتەكانەوه ھەبوو"<sup>(2)</sup>.

<sup>1</sup> - SHAW, S. J: Between old and new. P. 188

<sup>2</sup> Raif, M. Tableau des nouveaux... P 4.

ئەم گرنگيدانەى كە مەحمود پەئىف لە دەستپىكى كىتەبەكەيدا ئاماژەى بۇ كەردووه، دىگەرمى لایەنگرانى پىفۆرم و حەزو ئارەزوویان بۇ زانینى پەوشى تەواوى دام و دەزگا مۆدىرنەكان لە ئەوروپا دەسەلماند، ھەرەھا گۆشەنىگای ئەو پۆشنگەرەنە سەبارەت بە خودى خۆیان وەك خۆیندكارىك لە خۆیندنگە مۆدىرنەكانى ئەوروپادا دەسەلماند.

مەحمود پەئىف دواى گەرەنەوى بۇ ئەستەموولّ خودى بۇ نووسىنى چەند كىتەبىك تەرخانكرد، لەوانە نامەيەك دەربارەى جوگرافىا، لەو ماوەدا نازناوىكى نووى لىئرا ئەويش "ئىنگلیز مەحمود ئەفەندى" بوو. لە سالى (١٨٠٠)دا سولتان پۇستى سەرۆكى نووسەران (وەزىرى دەرەو)ى پىسپارد، پىنچ سال لەو پۇستەدا مایەو، ئەمەش درىژترىن ماوەبو كە تىايدا وەزىرىك لە سەردەمى سەلىمى سىيەمدا لە پۇستەكەيدا بمىنیتەو<sup>(١)</sup>.

بۇ تىگەيشتن لە شوین و پىگەى زمانى فەرەنسى لای پۆشنگەراكانى ئەستەمبولّ و تەماشاكردنى لە لایەن ئەوانەو وەك رىبازىك بۇ پەيوەندىكردن بە جىهانى نوپو، دەبينىن مەحمود پەئىف وىپراى ئەووى لە لەندەن دامەزراو، كەچى لە برى زمانى ئىنگلیزى سەرقالى خۆیندنى زمانى فەرەنسى بوو، لەم پەووه دەلّیت: "بۇ تەنها ساتىك دوودلیم نەكرد لە قبوولكردنى ئەو ئەرکەى كە بە گونجاوو شایستەم زانیو، خىرا خۆم بۇ ئەم گەشتەم سازو ئامادەكرد، لەبەر ئەووى بىرۆكەكە وىژدانى داگیركردبووم، بايەخى سەرەكىم بو بە دەستكەوتنى كىتەبىكى رىزمانى فەرەنسى لەگەلّ فەرەنگىكدا. ئەووبو خۆم راھىنا لەسەر خۆیندنى زمانى فەرەنسى

<sup>١</sup> زانیارى لەبارەى ژيانىیەو لە (SHAW) دا دەستدەكویت.

بەو سىفەتەى زمانىكى جىهانىەو دەتوانىت پىداوۈستىەكانم  
بىننەتەدى" (۱)

هەرچى ھۆكارەكانى نووسىنە ئەوا بەم شىۋەى خوارەوہ  
باسىكردون" لە سەرچەم ئەوروپادا خەلكى لە دۆخى ئىستى  
سوپاۋ داھاتەكانى سەلتەنەتى عوسمانى بىناگان، لىرەوہ دەتوانم  
بلىم ئەم ھەولە رەنگە ھەندى سودبەخشىت. بەم چەشنە پالئەرى  
من ھەستكردنە بە جوانىەكان، بۆيە پىارمدا لەبارەى ئەو  
تەنزىماتانەى خاۋەن شكۆ جىبەجىيكردون، بەزمانى فەپرەنسى  
باسىك پىشكەشكەم، ئەوكات تىكرائى ئەوروپا دان بەدلگەرمى ئەودا  
دەننەن كە لە پىناۋ بوژانەوہى دەولەتەكەيدا ماندونابىت، ھەرەھا  
دان بەدانابى و بىھاوتابى ئەودا دەننەن" (۲)

مەحمود رەئىف كتىبەكەى تەرخانكردوۋە بۆ نىشاندانى  
رىفورمەكانى سەلىمى سىيەم. بەتايبەت ئەوانەيان كە پەيوەندى  
بەپرىكخستنە سەربازىەكانەوہ ھەبوۋە. بەلام نەپپەرژاۋەتە سەر  
نىشاندانى تەۋاۋى رىفورمەكانى سەردەمەكەى بە تايبەتى ئەوانەيان  
كە پەيوەندىيان بە بوارەكانى پۇشنىرى و فىركردنەوہ ھەيە، لەگەل  
ئەوہشدا ئەو ناكۆكى و دوۋبەرەكىيانەى سەرنجداۋە كە لە نىۋان  
نەوہى كۆن و نویدا ھەبوۋە. ناكۆكى لەگەل سىستىمى كۆندا  
بىرۆكەيەك بو شۇرشى فەپرەنسى بلاۋىكردەوہ نووسەر پەپرەۋى  
كرد. لەسەر ئاستى عوسمانىش سىستىمى كۆن خۇى لە سوپاى  
ئىنكىشارىدا دەبىنىەوہ كە پىۋستبو لەناۋبىرىن و لە برى ئەوان  
سوپاىەكى نىزامى پىكبەپنرئىت. بۆ دەربىرىنى بىرۆكەكەيشى دەلىت:  
"نايا شتىكى سەپرە ھەرمەى سىياسى لە دەولەتى عوسمانىدا دۋاى

<sup>1</sup> Raif.M. ...P 4.

<sup>2</sup> ھەمان سەرچاۋە، ج. ۸.



دو سەدە توشى ھەندى ھەژان بىت و لە ئىستادا پىويستى بەو ھەبىت پىاويكى شايستە چاكسازى بۇ ئەنجام بدات، نىمچە مەھال نىە لە ماوەيەكى كورتدا چارەسەرىكى شىاو بۇ نەخۆشىەكى بەو رادە كۆن و لەسەرخۆ تەشەنەسەندوو بەدۆزىتەو". ۋەك دەبىنەن كە نووسەر بە ناو ھىما بۇ ئەم نەخۆشىيە دىرىنە دوو سەدەيە ناكات، بەلام زۆرى پىناچىت مەبەستەكەى راقەدەكات و دەلىت: "سولتانى خاوەن شكۆ تەنھا ئەو كەم و كورتىانەى چارەسەرنەكرد كە پىشتەر پويانداو، ھەرۋەھا بە چارەسەركردنى سەرچەم بەشە كارگىرىەكانەو نەوەستا، ئەو ويستى سوپايەكى نوپى رىكخراو لەسەر شىوازى ئەروپى پىكبەينىت"<sup>(۱)</sup>.

بەشى زۆرى كىتەبەكەى مەحمود رەئىف، كە بە زمانى فەرەنسى نوسرابوو، بۇ نىشاندانى رىفۆرم و تەنزیما تە نوپكان تەرخانكرابو، بەم كارە دەويست ئەو رىفۆرمانە بخاتە پىشچاوى ئەوروپىەكان، ۋەك ھەولكىش بۇ راكىشانى متمانەى ئەوروپىەكان بە جدىبوونى ھەولەكانى سەلىمى سىيەم، لە دەستپىكى كىتەبەكەيدا ئەم مەسەلەى گوزارشت لىكردوو. بە دىويكى تردا تىبىنى ئەو دەكەين كە بىرۆكەى رىكخستنى كۆمەنگە بەسەر زەينىدا زالبوو، سەبارەت بە ئەو نىزام ماناى نەھىشتنى رىبازە ناژاۋەگىرىيەكانى دەگەياند لە بوارى كارگىرىدا كە بالىكىشابو بەسەر دام و دەزگاكاندا. لىرەو بە تەنھا دەستپىكردنى ئەم ھىلە چارەسەرسازىيە ماناى كرانەوەى ھىلى گۆرانى دەگەياند: "بەم چەشنە بوونى دلۆپىك ئاو بەسبوون بۇ ھىماكردن بۇ بوونى پوبارىك و دەستنىشانكردنى شوپىنى رىپرەوەكەى"<sup>(۲)</sup>.

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل. ۹.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل. ۵۹.

## میتۆدیک بۇرەخنە

نوو سەرىكى تر كە لە سەردەمى سەلىمى سىيەمدا كىيىكى  
بچوكى بە زمانى فەرەنسى نووسىو، سەيد مۇستەفايە، كە لە  
ژياندا سەفەرى نەكردبوو بۇ هېچ ولاتىكى ئەوروپى، وپراي حەزو  
ئارەزوى بۇ ئەم مەسەلە. لەگەل ئەو شەدا بەو توانايانەي لەو  
پۇڭگارەدا لەبەردەستداپوون، توانى لە ئەستەمبول دا خۆي فيرى  
فەرەنسى بكات.

سەيد مۇستەفا يەككە بو لە تاكەكانى نەوئى نوئى، كە لە  
پەوشى ئەزمونى پىفۇرم دا لە كۇتاييەكانى سەدەي هەژدەم  
پىگەيشتن و يەككە بوو لە قوتاييەكانى خويندنگە نوئىكان، ئەوانەي  
فيكردن تياندا لەسەر شىوازي ئەوروپى بوو. ئەو زانيارىيە كەمەي  
سەبارەت بە سەيد مۇستەفا هەيە، خۆي لە پيشەكى كىتەبە قەبارە  
بچوكەكەيدا پيشكە شىكردوو، ناوبراو لە ئەستەمبول لەدايكبوو  
و ھەر لە مۇدالايەو حەزى لە خويندنى زانستەكان و ماتماتىك  
كردوو، توانى لە ميانەي ئەزمونى تاييەتى خۆي و لەسەر دەستى  
"كلانبۆي"، كە يەككە بوو لە مامۇستاكانى خويندنگەي ئەندازيارى  
ھەندى لە پەرنسىيە زانستەكان بەدەستبىنىت. وەك لە  
پيشەكەكەيدا دەردەكەويت، سەيد مۇستەفا لە خويندنگەي  
ماتماتىكدا وانەبىژ بوو و يەككە بوو لەوانەي سەرپەرشتى  
فيكردى سوپاي نوئىيان كردوو. داوى دەستەلگرتن لە بىرۆكەي  
گەشتكردن بۇ ئەروپا، باس لە چۆنيەتى پەيوەندىكردى بە  
خويندنگەي نوئىو دەكات، لەم پوووە دەلئت: "سەلىمى سىيەم  
پىيارىدا خويندنگەيەكى گەرەو نوئى لە نرىك جەخانەكە لە  
"سدليزە" بوونىادبىنىت، بىگومان پىرۆژەي ئەم خويندنگە كەمىك

دلگەرمى و كەف و كولمى بۇ بىرۆكەي سەفەر كىردن بۇ ئەرورپا كەمكردەو، بىرۆكەي ئەرورپا سوود لە نىشتەمانى خۇم وەر بىگرم و بتوانم سوودىشى پىبىگە يەنم ھۆش و خەيال مى برد، ئەرورپا سەفەرم دواخست. قوتا بىخانەكە دامەزراو مامۇستاو خويىندكارى ھەمىشەيى بۇ دابىنكارا و ھەقى خويىندىشى دابىنكارا، من لە پىزى ئەرمانەي دوايدا بوم" (۱).

لە شوينىكى تىردا باس لە چۆنىيەتى فىرپوونى زانستەكان و دلگەرمى بۇ وەرگىرتنى مەعارىفى نوئى دەكات: " شەو و رۇژ سەردانى مامۇستا توركەكانم دەكرد، ئەرورپا مامۇستەمانەي كە بىرىك شارەزايان لەو زانستەمانەدا ھەبوو، لەوانە كلانبۇئى ئىسماعىل ئەفەندى كە لۇگارىتىمى بۇم پونكردەو، ئەويش يۇنانىيەك فىرى كىردبوو. " بەلام ئەرورپا زانستەمانەي موسلمانەكان لە كۇندا لىھاتتويان تيا دەنواند، ئەمىرۇ ناتوانن شانبەشانى پەرەسەندەنە زانستەمانەكان ھەنگاوبنىن: " بەلام نووسىنە سەرنج پراكىشەكان و ئەرورپا كەرەستەمانەي لە ھەندى لە ھەرىمەكانى ئەرورپا ۋە دىن، بوارىك ناھىلنەو بۇ گومان، كە ئەرورپا سەنتەرەي ئەم زانستەمانەي تيا ھەيە يەگىرتوو زىندون. ھەر بۇيە بىرۆكەي نىزىكبوونەو لەم سەنتەرە لە ناخىدا گەلالەبوو، بەبى كات بەفىرۇدان، خۇم تەرخانكرد بۇ خويىندى زمانى فەرەنسى وەك جىھانىترىن زمانەكان، كە دەيتوانى لە ناسىنى ئەرورپا، ئەرمانەي لەسەر ئەم ھونەرە نايابانەيان نووسىو، نىزىكمخاتەرە" (۲).

سىخرو پەرورپا زانستە نوئىكان، بەرامبەر بەوھش دواكەوتوويى ئەم مەسەلە لە ئەستەمبول، سەيد موسستەفای بۇ خويىندەوئەي نووسىنى زانكانى ئەرورپا ھاندا: " ئەو ئەرورپا خوم

<sup>۱</sup> سىد مصطفى: نقد حالة الفن العسكري. ص ۵۸

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاۋە، ۵۸.

پىۋەگرتىبو، خىرا لە ئامانجەكەمى نىزىكخستىمەۋە، لە ماۋەيەكى كورتدا خۆم لە دۇخىكدا بىنيەۋە كە تىايدا دەمتوانى كىتئىبەكانى ۋولف (Wolf) و ئۆزنام (Ozanam) و بلىدۆر (Belidor) و ژمارەيەكى تر لەم جۆرە نووسەرانە بخوئىنمەۋە"<sup>(۱)</sup>.

قولبۈنەۋەي سەيد موستەفا لە خوئىندەۋەي كىتئىب و نووسىنى فەرەنسىدا بوۋە ھۆي پىكھىنئانى مېتۇدىكى نوئى و دۇزىنەۋەي چەندىن بەھاي تر. لە سەرەتاي كىتئىبەكەيدا گومان دەخاتەسەر بىركردنەۋەي باۋى عوسمانى سەبارەت بە سىروشتى ئادەمىزاد لە فىرېبون و ۋەرگرتنى زانستەكاندا، لە كاتىكدا كۆنە پارىزەكان لە ئەستەمبول بىروايان ۋابو فىرېبون ۋەرگرتنى مەعرفە پىۋىستە لەرېگەي پىشيانانەۋە بىت، كە ئەۋانئىش لە نەۋەكانى پىش خۇيانەۋە ۋەريانگرتوۋە، سەيد موستەفا تىروانئىنى ۋابو ئەۋە راست نىيە، چونكە دەتوانىن خۇپسكانە پىيىگەين. لەم پوۋەۋە نمونەشمان پىدەدات: "ئايا پىچەۋانەكەيمان نەدېتوۋە؟ ئايا ناكرى باسكال سى ناۋدار بگەينە نمونە؟ كە چۇن تۋانى بى ھىچ ھاۋكارىك لە تەمەنىكى تا پادەيەك زوودا بگاتە داھىنان، چۇن تۋانى بگاتە ھەر سى و دوۋ وانەكەي ئىقلىدس و بە شىۋازى تايبەتى خۇي بىانسەلمىئىت؟"<sup>(۲)</sup>.

ئامانج لە ھىنانەۋەي ئەم نمونە ھەۋلئانىكە بۇ پرزگارېبون لە قورسايى داب و نەرىتە باۋەكانى ئەستەمبول، ھەرۋەھا ھەۋلىك بو بۇ دابىران لەگەلىاندا. بەدىۋىكى تردا ھىنانەۋەي باسكال بە نمونە ماناي راگەياندنى لايەندۇستى بۇ پۇشنىرىيەكى نوئى دەگەياند، كە پلە بە پلەۋ لەسەر خۇ كارى بۇ دەرختىنى دەگرد.

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۵۶-۵۷.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۵۴.

به لّام نامانجی سہید موسستہفا لہ نووسینی "رہخنہکھی" پیشاندانی کارو پرورہ چارہسہرسازیہکانی سولتان سہلیمی سییہم و داگوکیکردن بو لییان، ہہروہا دہرخستنی پیشکھوتنہ بہدہستہاتوہکانی دہولت بوو لہ سہردہمی ئەودا. نامانجیکی تری ہیرشکردن بو بو سہر دوزمنانی ریفورم و رہخنہگرتنیان بہ ناشکرا، بہ لّام بہ زمانیک کہ نارہزوویان نہدہکرد فیتری بین.

کاتیکیش باس لہ کارو دہستکھوتہکانی سہلیمی سییہم دہکات، لہوانہ بوونیادنانی خویندنگہو پیکہینانی سوپای نوی، بابہتیانہ باسیان دہکات و قہبارہیہکی لہ خویمان گہورہتریان ناراستیان پینادات. بو وینہ لہ کاتیکدا باس لہ کارو دہستکھوتہکان دہکات لہہمان کاتدا بہرہستہکانی جیبہجیکردنیان و ہہلوستی نہری و ناحہزانہی خہلکی رہشوکیش دہخاتہروو، ہہروہا نامازہدہکات بو نارامیی سولتان، کہ چؤن خوئی لہ نامادہکاری و پرنمایہکاندا بہشداریکردوہ، سہید موسستہفا بہم شیوازہ باس لہ مہسہلہکان دہکات:

"لہناو خہلکدا دہستمان کرد بہ کارکردن، یہکہم جاریو لہ ئەستہمبول دا خہلکی نہخویندہوار گوئیستی وانہیہکی گشتی بن دہربارہی بیرکاری و بہناشکرا بہرہمی ئەندازہسازی ببینن. لہ ہہمولایہکھوہ دہنگی نہزانی و کلؤلی بہرزبووہوہ، بہجوریک دووچاری پہریشانی و چہوساندنہویان کردین، ہاراریان دہکرد: بو ئەم ہیلائنہ دہخنہ سہر کاغہز؟ ئەو سوودانہ چین کہ برواتان وایہ پیتانی دہبہخشیت؟ جہنگ بہ پرگال (برکار) و ہیلا دروستناکریت،

هزار قسهو تیرمی هاوشیوهی تر، که مهبهستیان بوو ئیمهی پی زهبون و شهرمزار بکن<sup>(۱)</sup>.

ئهو ریبازهی که سهید موستهفا بو خستنه پرووی کارو دهستکهوته کانی سولتان به کاریدینت، لهوهی مهحمود ره ئیف ناچیت، له کاتیکدا ره ئیف له خستنه پرووی ته نزیما ته کانداتا رادهیهک بیدهنگه و شتیک نالیت، که چی موستهفا نه زمونه کههی سه لیمی سنیهم ده خاته نیو چوارچیوه میژووییه که یهوه. بو پهرده پۆشکردنی وه رگرتن له نهورپاش ئهوه پونده کاتهوه چون زانستهکان پاش ئهوهی زادگاکیان له شوینکی تر دا بووه گواستراونه تهوه بو ئهم کیشوهره (ئهورپا)، وهک چون له رابوردودا موسلمانان سهر قافللهی ژیارو زانست بوون، پیش ئهوانیش میسری فیرعهونهکان و ههروهها یۆنان بووه. پیویسته ناده مارگیری میژوو له سهر تاکهکان به لیبوردیهی رهنگبدا تهوه، نووسهر بهم شیوهی خوارهوه بیروباوه پی خوی پونده کاتهوه:

"گهلانی ناوداری ئهورپا، که شانازی دهکن به خاوهنداریتیان بو ژمارهیهکی گهوره له کاره هونهریی و زانسته نایابهکان، خویندکاری لاتین بوون، ئهوانیش خویندکاری یۆنانهکان بوون، کوی ئهمانهش نهیاندتهوانی گومان له پیشهنگی فارسهکان و میسریهکان و هیندییهکان بکن... ئه مپۆش بههوی هه میشه نوینبوونهوهی دۆخی شتهکانهوه، مامۆستاکان که به لیها تووی خویندکارهکانیان سه رسامن، بهداخهوه لهوه زیاتر چاویان له دهستی ئهوانه، هیچی تر نین"<sup>(۲)</sup>.

<sup>۱</sup> هه مان سه رچاره، ل ۵۹..

<sup>۲</sup> هه مان سه رچاره، ل ۶۵.

رەخنەشى لەو وەھمە باوانە گرتووە، کە لەسەر ھێزو توانای  
 شکستەخواردووی عوسمانی ھەبوو، ھۆکاری کەلەكەبوونی ئەم  
 وەھمانەشى شیکردۆتەو، سەرەتا عوسمانییەکان بە چەك و تفاقە  
 جەنگیە بەرایبەکان و زیرەکی مەزنیانەو ھەتتا توانییان سەرکەوتن دواى  
 سەرکەوتن تۆماریکەن. بەلام ئەم سەرکەوتنانە پڕوداوھەکانى  
 دەوروپەریانی لەبیربردنەو، لەوھش زیاتر وایان لایھات گالتهیان بە  
 سوپای ریکخراو دەھات و بە یاریی مندانانەیان دادەنا. ھەرھەما  
 رەخنەى خۆى ئاڕاستەى ئەوانە کردووە کە لە مانەوێ پڕوابوون بەم  
 وەھمانە بەرپرسیارن: "بەم جۆرە ئەو دامانە توشى وەھمى  
 زالبوون بوون بەسەر پرنسیپى بەکارھینانی چەکیكى ھاوشیوھەدا بۆ  
 بەرگریکردن، بەکارھینانی بۆ موسلمان بوو بە تاوان، ئیدی ئەم  
 بیروکە ھەلەیان گشتاند تا ئەو سنوورەى پڕوایان بەوھینا کە  
 گەلانى تر بەھەلەداچون. بە خراپیش لە تیگەیشتووی و  
 چاوکراوھى ئەوانیتر، کە دانائتر و لایھاتووترن تیگەیشتون"<sup>(۱)</sup>.

رەخنە لای سەید موستەفا مانای پاراستنى پۆخى بابەتیبوونی  
 دەگیاندا، کاتیك رەخنە لە دۆخى باو دەگریت، ھەولەدەدات ھۆکارە  
 دوورەکانى ببینیت، بۆ ئەم مەبەستەش دەگەرێتەو سەر میژووی  
 عوسمانى بۆ راھەکردنى پاشەکشى و داتەپینە سەربازى و  
 زانستیەکان. بڕوای وابو لەودىو ئەم پاشەکشى و داتەپینەو چەندین  
 ھۆکاری قوول ھەبوون، ئەوھندەى لاپەرەکانى کتیبەکەیشى بواری  
 داوان، باسى لایوھکردون.

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاوە، ل ۶۸.

ھەبېژاردنى زىمانى فەرەنسى لە لاين نووسەرەو ە بۇخۇى ماناى بەکارھىنانى شىوازيكى نويى بو، ئەو بە تىرم و پرستەى تەقلىدى دەستپىنەدەکرد، کە نووسىنى توركى پىدەناسرايەو ە. کتپبەکەى بە ناراستەکردنى سوپاس و چاکەخوازي بۇ سولتان دەستپىناکات، بەلکو راستەوخۇ بابەتەکەى دادەپرېژىتەو ە، شتىكى سروشتى بو بەکارھىنانى زىمانى فەرەنسى بە شىوہيەكى ئۆتوماتىكى رېبازى باو پەپرەوکرಾಯ نووسىنى ھەلۋەشاندەو ە، لەوانە ھىنانەوہى ئايەتەکانى قورئان و دېرە شىعرييە ەرەبى و فارسىەکان. زىمانى فەرەنسى بەکارھىنانى تىرم و زاراوہ نويکانى ئاسانکرد. ئەوانەى وەرگېرانيان بۇ توركى لەلاين نووسەرەو ە سەختبوو. زۆرپەى ئەو تىرم وزاراوانەى بەکاريدەھىنان سەر بە بوارەکانى زانست و ماتماتىک بوون. يەکک لەو وشانەى لاي ئەم زۆر دوبارەدەبنەو ە تىرمى (Tactique)، کە ھىمايە بۇ زياد لە مانايەک، لاي نووسەر ئەم تىرمە بە ماناي ديسپلين و ھونەرى سەربازى دەھات. ھەرچى زاراوہکانى ترە کە بەکاريدەھىنا لەوانە: Typographie و Mecanique. گرنگتر لەوانە بەکارھىنانى بوو بۇ دوو زاراوہى نويى، کە لەو کاتەدا لە سنوورىكى بەرتەسکدا نەبىت لە ئەستەمبول بەکارھىنراون، يەکەميان Revolution بوو کاتىک دەلىت: "... با خشتەيەک نامادەبکەم بۇ دۇخى رابوردوى ھونەرى سەربازى و ئەندازە لەم ولاتەداو "شۆرشى شادى"<sup>(1)</sup> کە لە ماوہيەكى کورتدا ھىنايەئارا". زاراوہکەى تر برىتیبو لە patrie کە دوو جار بەکارى ھىناوہ يەکىکيان لە کوتايى کتپبەکەيدا: " بۇخۇم لە خۇشيدا سەرخۇشم بە بينىنى - نىشتمانەکەم - لەو رەوشەدا، کە بە گەرمى

1 ھەمان سەرچاوہ، ل ۶۲.



ئاواتى بۇ دەخوازىم. ھەمىشە گەشاۋىيە و بەتايىبەتەش بە مەشخەلى زانست و ھونەرەكان" (۱).

### رۇلى زىمانى فەرنسى

بەكارھىنانى زىمانى فەرنەنسى يان ۋەرگىپران لە فەرنەنسىيەۋە بۇ توركى پۇلىكى سەرەكى لە پەرەسەندى زىمانى توركىدا گىپراۋە، لە ميانەى تىكھەلىكىشكردى تىرم و وشە ئەۋرۋىپەكان لەگەل زىمانى توركىدا. لىرەدا پىۋىستە ئەۋە بلىن كە كارىگەرى زىمانى فارسى و عەرەبى لە كۇتايى سەدەى ھەژدەھەمدا بە تەۋاۋى پاشەكشىنى نەكرد. لە ماۋەى سەردەمى سەلىمى سىيەم دا عاسم ئەفەندى (۲) فەرھەنگىكى لەژىر ناۋنىشانى "بەلگەى رەھا" لە زىمانى فارسىيەۋە بۇ زىمانى توركى ۋەرگىپرا (۳). ھەرۋەھا لە قۇئاغىكى دواتردا فەرھەنگىكى لە زىمانى عەرەبىيەۋە ۋەرگىپراۋە. ناۋبراۋ و پىراى ئەۋەى لە فەرنەنسىدا لىھاتوبۇ، بەلام لە فارسى و عەرەبىشدا شارەزايى ھەبۋە. بەكارھىنانى زىمانى فەرنەنسى بەرفراۋاتر دەبۋو.

يەكىك لەۋەرگىپرەكان لە زىمانى فەرنەنسىيەۋە بۇ توركى خۇجە ئىسحاق (۴) بۋو، كە بە بنەچە جۈلەكە بۋو، لە خويىندىنگەى ئەندازە مامۇستابۋو، چەندىن كىتپى لە بۋارەكانى سەربازى و ماتماتىكدا ۋەرگىپرابۋو. لەم بابەتەى دۋاياندا كۆمەلىك وانەى نامادەكردبۋو. ھەرۋەھا كىتپىكى سەبارەت دانانى چادرو پەشمال (خيام) و بنەماكانى مەككەمكردن (اصول الاستحكامات)، و كىتپىكى تر

۱ ھەمان سەرچاۋە، ل ۸۸.

۲ المصرى. حسين مجيب. فى الادب التركى، ص ۳۶۸.

۳ برهان قاطع، قاموس للایرانى محمد حسين التبريزى، كتبه عام ۱۶۵۲.

۴ المصرى. حسين مجيب. فى الادب التركى، ص ۳۶۹.

سەبارەت بە پىچەوانەى ئاوينەكان وەرگىپراوہ. پۇلىكى سەرەكى ھەبووہ لە ناساندنى قوتابىيەكان بە بايەخ و گرنكى زانستەكانى ئەوروپا: "خۆجە ئىسحاق لە نامادەکردنى وانەكانىدا سوودى لە كىتیبە بيانىيەكان وەرەگرت. قوتابىيەكانى تىرم و پستەى زۇريان لىوەرەگرت كە بە زمانەكەى خۇيان نامۇ بوو، ھەرەھا تىگەيشتن كە كىتیبە ئەوروپىيەكان گەنجىنەى زانستن، نەگەريش شارەزايى لە زمانەكانىاندا پەيدا بكن ئەوا كلىلەكانى لە دەستەكانى ئەماندا دەبن..."<sup>(۱)</sup>

وەرگىپرىكى تر لە وەرگىپرەكانى قۇناغى سەلىمى سىيەم، بەھجەت موستەفا بوو<sup>(۲)</sup>، كە لە سالى (۱۸۲۲ز)دا مردووہ، لە پزىشكىدا پسپۇر بوو. كىتیبىكى لە فەرەنسىيەو لە سەر مېژووى سروشتى وەرگىپراوہ، ھەرەھا بە سوودوەرگرتن لە خویندەنەوہكانى بە زمانى فەرەنسى چەندىن كىتیبى لە بوارەكانى مېژووى زانستەكان و پزىشكىدا نووسىوہ، لەم بوارەدا پۇلى عەلەللا شانى زادە، كە لە سالى (۱۸۲۶ز)دا مردووہ ھاوشىوہى پۇلى بەھجەت موستەفا بو، عەلەللا لە بوارى پزىشكى ھەرەھا لە بوارى مېژوو و ماتماتىكىدا نووسىويتى، زمانەكانى لاتىنى و فەرەنسى و ئىتالى زانىوہ، بۇ نووسىنى كىتیبەكانى لە بوارى پزىشكىدا سوودى لە سەرچاوہ ئەوروپىيە جىاوازەكان وەرگرتوہ: كىتیبە سەرەكەكەى بەناونىشانى "ئاوينەى جەستەكان لە توپكارى ئەندامەكانى ئىنسان". گرنكى و بايەخى كىتیبەكەى دەگەرەپاىوہ بۇ كورتكردنەوہى بۇ ئەو تىۆريانىيەى سەدەى ھەژدەھەم، كە تايبەت بوون بە زانستى توپكارى و پزىشكى ھەناو چالاكى ئەندامەكان، ھەرەھا بۇ بەكارھىنانى بۇ تىرمە

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاوہ، ل ۳۷۰.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاوہ، ل ۳۷۱.

پزیشکییه نوپکان و بۆیه که مجار هینانی بۆ ناو زمانی تورکی.  
ههروهها علاوه لآ کتیبیککی له زمانی ئیتالییهوه<sup>(۱)</sup> وهرگنپراوه و  
ناونیشانی (پپوهری پزیشکهکان)ی بۆ داناوه<sup>(۲)</sup>.

پۆلی ئەم وهرگنپراوه له پینشخستنی بزاقی نوپگهری فیکریدا  
کارگه ربوو. له واقیعدا ئەوان ئاقاریکیان بوونیدانا، که زۆری  
پینه چوو، پاش چهند سالیکی کهم په ره یسه ند، زۆری نه برد له  
ئسته مبول دا زمانی فه ره نسی پینگه یه کی جینگه رو سه قامگه ری  
په یادکرد، به جوریک له سه رده می مه حمودی دوهم (۱۸۰۸-  
۱۸۳۹ز)دا له ئسته مبول یه کهم پوژنامه به هه ردوو زمانی تورکی و  
فه ره نسی داده مه زری. و له ناوه پراسته کانی سه ده ی نۆزده هه میشدا  
سولتان عه بدوله جید (۱۸۳۹-۱۸۶۱ز) فه ره نسی ده زانی<sup>(۳)</sup>.

---

<sup>۱</sup> -Medizinisch –prak lacher Unterricht.

<sup>۲</sup> سه باره ت به علاوه لآ و کتیبه کانی که وهرگنپراوه ته سه ر زمانی فه ره نسی بپواوه:

Adnan, A:la science chez les turcs.. P. 159

<sup>۳</sup> المصری. حسین مجیب. فی الادب التركي، ص ۳۷۴.



**بەشى جەوتەم  
ناكۆكى چەمكەكان**



گرنگترین کاریگه‌ری لهو ماوه کورته‌ی حوکمرانی سه‌لیمی سییه‌مدا که ئه‌سته‌مبول به‌خۆوه‌بینی، بلاوبوونه‌وه‌ی چه‌مکه‌ نوێکان بوو، که به‌ چه‌ندین تیرم و زاراوه‌ی دیاریکراو گوزارشتی لیده‌کرا. دیتمان چۆن تیرم و زاراوه‌ زانسته‌یه‌کان له‌ بواره‌ زانسته‌یه‌ جیاوازه‌کاندا لای پۆشنگه‌ره‌ عوسمانیه‌کان ناسراو‌بوون. ئه‌وه‌یشمان دیت فهره‌نسیزانه‌کان هه‌ندی چه‌مکی سیاسیه‌یان به‌کاره‌ینا، چونکه‌ شاره‌زابوونیه‌یان له‌ زمانیه‌کی ئه‌وروپی بواری ئه‌م به‌کاره‌ینه‌وه‌ی پیدان، به‌لام گرنگترین په‌ره‌سه‌ندن بلاوبوونه‌وه‌ی چه‌ندین چه‌مکی نوێ و به‌خشینه‌ی ناوه‌پۆکی نوێ و نامۆ‌بوو به‌هه‌ندی له‌ چه‌مکه‌ ته‌قلیدییه‌کان.

### چه‌مکه‌ نوێکان

چه‌مکی "نیشتمان"، که‌ سه‌ید موس‌ته‌فا له‌ کتیه‌به‌که‌یدا<sup>(1)</sup> به‌کاره‌ینه‌واره‌، پێشتر له‌ ئه‌ده‌بیاتی ئیسلامیدا که‌ ناشنا‌بوون به‌ چه‌مکه‌کانی "ئومه" یا "میللهت"، ناسراو‌نه‌بوو. هه‌ردوو ئه‌م تیرمه‌ش بو‌ هیماکردن بو‌ کۆی موس‌لمانه‌کان بی جیاوازی له‌ په‌گه‌ز یان ئایین به‌کارده‌هێنران، له‌ هه‌مان کاتدا چه‌مکی "ده‌ولهت" گوزارشت بوو له‌ قه‌واره‌ی سیاسی موس‌لمانه‌کان. به‌لام چه‌مکی "نیشتمان" هیما بو‌ بو‌ شوینی له‌دایکبوون و تا سه‌رده‌مانیه‌کی دره‌نگی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌میشه‌ مانای "Patrie" ی وه‌رنه‌گرت<sup>(2)</sup>.

<sup>2</sup> Ruphy: Dictionnaire abree, paris, 1802 P185

بەلەم چەمكى "شۆرش: Revolution" لە ئەدەبىي سىياسىي ئىسلامىدا دەلالەتلىكى نەرىنى ھەبو. شۆرش لەگەل ڤىتنەدا يەكسان بوو، واتا دەبوو مایەى ئازاۋە و يەكتر كوشتن، ھەمىشە و تراۋە "سولتانىكى ستمكارو زۇردار نەك ئازاۋە يەكى بەردەوام و درىژەدار".

لە واقىعدا نووسەرەكانى كۆتايى سەدەى ھەژدەھەم ھەمان تىپروانىنى تەقلىدىيان بۇ شۆرشى فەرەنسى ھەبوو. نىقۇلا تورك وەك "ئازاۋە يەكى مەزن" بىنىۋىتى، سەيد وە حىد ئەفەندى بالۋىزىش لە پارىسدا وەك "پشۋىيەك" تەماشايكردوۋە. دەستەۋازەى "Revolution" تا سەردەمانىكى درەنگ ماناى نوپى خۇى وەرنەگرت، ئىتر تاۋى بۇ شۆرش و تاۋى بۇ كودەتا بەكار دەھىتران<sup>(۱)</sup>. لە واقىعدا ئەو مانا يانەى شۆرش<sup>(۲)</sup> دەيبەخشىن لە نىۋ چەمكى تردا كە ئەۋىش چەمكى "رېڤۆرم"<sup>(۳)</sup> بوو، رەنگىداۋە تەۋە. ھەرچى چەمكى گۆرانى شۆرشگىرەنە بوو، كە لەگەل ئەزمونى فەرەنسىدا دەر كەوت، ئەوا لەسالانى دوايى سەدەى ھەژدەھەمدا لاي عوسمانىيەكان بو بە چەمكى بۇ گۆرەنكارى چارەسەرسازىيانە.

دەستەۋازەى رېڤۆرم لاي مۇسلمانەكان مانا يەكى ئايىنى پەتى ھەبوو، لاي فۇقەھاكانىش رېڤۆرم بەگەرەنەۋە بۇ پىشىنان يان بۇ سەرچاۋە ئىسلامىەكان، بەتايبەتىش بۇ قورئان دروستدەكرا. بەلەم لەگەل حاجى خەلىڤەدا تىرمى رېڤۆرم مانا ئاينەكەى تىپەرەند تا ئەو سەنۋورەى مەسەلە كۆمەلەيتى و سىياسىيەكانىشى دەرگرتەۋە،

<sup>3</sup> - Merad, F: art. Islah Ei2 Vol. 4, PP 146-170



بەتايەت لە نامەكەيدا لە ساڵى (١٦٥٣ن)دا "دەستورى كار بۆ چارەسەرکردنى دۆخى نالەبار". بزاقى پەيوەندى لە نيوان عوسمانىيەكان و ئەوروپادا لە ماوەى سەدەى ھەژدەھەمدا مانايەكى نووى بەخشىيە چەمكى ريفۆرم. بەجۆرىك بزاقى ريفۆرم زۆر بوارى دەگرتەوہ لەوانە: زانستەكان و كارگيرى و سوپا، لەگەل سولتان سەلىمى سەيپەمدا ئىدى چەمكى ريفۆرم بوو بە بەرنامەيەكى سياسى<sup>(١)</sup>.

زالبوون و سەرکەوتنى چەمكى ريفۆرم بەسەر ھەموو بىرۆكەى گۆرانىكى توندوتىژدا زۆر ھۆكارى ھەبوو، پرۆژەى ريفۆرم ھەر لە سەرەتاوہ پرۆژەى خودى سولتانەكان بوو، كە بۆ پالېشتكردى دەسەلاتيان و سنووردانان بۆ ھەژموني ئىنكىشارىيەكان دەيانويست چەند ھەنگاوىكى چارەسەرسازىيانە بنين، ليرەوہ ئەو سولتانانەى كە پيەرايەتى بزاقى ريفۆرميان دەکردو دنەياندەدا، لە ھەمان كاتدا نەيارى ھەموو ئاراستەيەك بوون كە مەترسى بۆ پيگەكەيان دروستبكات. سەربارى ئەمە چەمكى ريفۆرم لەلايەن ھەندى لە پۆشنگەراكانى نزيكى سولتانەوہ ئەوانەى ھەلگىر يىروباوہرى گۆرانكارى رادىكالانە نەبوون، قۆرخكرابوو<sup>(٢)</sup>.

سەبارەت بە چەمكەكانى ترى وەك: سەربەخۆيى و كۆمارى و ئازادى، عوسمانىيەكان پيى ئاشنابوون و ھەولياندا لە زمانەكەى خوياندا ھاوكيشەيەكى پيبدەن، ئاگاداربوون و ناسينى ئەم چەمكەنە بەلايەن كەمەوہ لە قۇناغە بەرايىيەكاندا لە پيگەى بەسەرکردنەوہى بەرھەمەكانى نووسەرو بىرمەندە فەرەنسىيەكان يا ئەوانىترەوہ نەبوو، ئەوھندى لە ئاكامى بەشدارى و پەيوەندىيەكانەوہ بوو لەگەل دۆخى

<sup>1</sup> Berkes, N: art. Islah Ei2, Vol,4 PP.174-177

<sup>2</sup> Hurat, Cart Kucuk kaydardja Eil, Vol 2.p. 1156

سیاسی ولاتانی ئەوروپا، ھەروەھا لە ئاکامی ئەو گۆرپانکاریانەو  
بوو، کە خودی پروداوەکان سەپاندبوویان<sup>(۱)</sup>.

یەكەمین دەقی تورکی، کە چەمکی ئەوروپی نوێی بەکارھێناویت،  
دەقی پەیماننامەى " كوچك كاینارچى : Kucuk Kaynardja " نیوان  
تورکیاو پرۆسیا بوو لە سالی (۱۷۷۴ز)دا. لە دەقی ئەم پەیماننامەدا  
تیرمی "سەربەخۆیی" بەکارھاتوو، کە ھێمايە بۆ جیاپوونەوہی  
ھەریمێک یان گەلیک، لە پەیماننامەکەشدا وەك ئاماژەیکە بۆ  
ئەو دەستکەوتانەى بەخشاوەتە حکومەتیکی ئازاد لە ناکوکیدا  
لەگەڵ دەسەلاتیکی رەھا بەکارھاتوو. ئیدی لەژێر کاریگەری فیکرو  
کاری سیاسیدا لە ئەوروپا، تیرمی سەربەخۆیی مانای سەرورەری  
سیاسی ولاتیکی یان نەتەوہیەکی وەرگرت، پەیماننامەکەش بەم  
مانایە تیرمەکەى بەکارھێناو<sup>(۲)</sup>.

چەمکی تر کە پۆشنگەرە عوسمانییەکان پێی ناشنابوون و  
دوای شوێرشى فەرەنسى و لەژێر کارتیکردنى ئەم شوێرشەدا ھاتۆتە  
ئەستەمبول، چەمکی "کۆمارى" بو، تیرمەکە لە بنەرەتدا عەرەبیە و  
لە وشەى "جەماوەر" وە ھاتوو کە ئاماژەیکە بۆ گروپێک بان  
دەستەیکە لە خەلکی، تیرمی "کۆمارى" لای بیرمەندە عەرەبەکان و  
لە سەردەمە کلاسیکیەکاندا و بەتایبەت لای فەیلەسوفەکانى وەك  
فارابی و ئەوانیتر کە لەگەڵ فەلسەفەى یۆنانیدا پەيوەندییان ھەبوو،  
ناسراو بوو. لەگەڵ ئەوہى تیرمەکە بەکارھێنانەکانى کەم بوو، وە  
بەلام شوێرشى فەرەنسى جارێکی تر لە بازنەى ئیسلامیدا ھێنایەوہ

<sup>1</sup> Ruphy : Dictionnaire abrege... P.108

<sup>۲</sup> ھەروەھا بڕوانە:

بيرو خيال، ئامازەيەكيش بوو بۇ سىستىمى سىياسى لە فەرەنسا و  
ولتەكانى تردا<sup>(۱)</sup>.

لە چەند بۆنەيەكى جياوازدا ئامازە بۇ تيرمى "كۆمارى" كراوه،  
عاتيف ئەفەندى لە ياداشتەكانيدا لە سالى (۱۷۹۸ن)دا، لە  
چوارچيوى قسەكردنيدا لەسەر دۇخى سىياسى لە فەرەنسا<sup>(۲)</sup> باسى  
لە يەكسانى و كۆمارى كردووه، لە سالى (۱۷۹۹ن)يش بۇ  
وەسفكردنى سىستىمى سىياسى لە " جزاير سبعة مجتمعة جمهور"دا  
تيرمەكەى بەكارهينناوه، ھەرەھا لە نامەكانى خاليد ئەفەندى-  
بالويژدا لە پاریس بەكارهاتووه<sup>(۳)</sup>.

تورکە عوسمانىيەكان لە بەكارهينانى تيرمى "كۆمارى"دا  
دەستپيشخەربوون، لە ئەستەمبول-يشەوہ بە تەواوى ولتە  
ئىسلامىيەكاندا بلأوبووہوہ. لە ميسردا بۇ ئامازەكردن بۇ ئەو  
سىستەمە سىياسىيەى لە فەرەنسادا ھەبوو، تيرمى كۆمارى  
بەكارنەدەھينرا، بەلكو تيرمى "شيخنشين"يان<sup>(۴)</sup> بەكاردەھينا كە لە  
راگەياندنەكانى پۇناپەرتدا بۇ گەلى ميسر پاش ھەلمەتەكەى فەرەنسا  
لە سالى (۱۷۹۸ن)دا ھاتووه. ھەرەھا نيقولا تورک لە چوارچيوى  
باسکردنەكانى سەبارەت بەدەولەتى فەرەنسى بەكارهينناوه: "ھەر  
لايەنيك دان بە شيخنشينيەكەماندا بنيت ئەوا دۆستمانە، ھەر  
لايەنيكيش دانى پيدانەنيت ئەوا دوزمنمانە..."<sup>(۵)</sup>، ليژەدا تيرمى  
شيخنشين لە وشەى "شيخ" وە ھاتووه، ھەلگري جۆريک لە

<sup>1</sup> Lewis. B:art. Djumhuriya Ei2, Vol.2pp.608-611.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاوه، ل ۶۰۸.

<sup>۳</sup> ھەمان سەرچاوه، ل ۶۰۹.

<sup>۴</sup> ھەمان سەرچاوه، ل ۶۰۹.

<sup>۵</sup> الشهابى: تاريخ الامراء الشهابيين. الجزء الاول، ص ۲۳۵.

نزىكايه تىيە لە نىوان سىستىمەكەى فەپرنسا پاش شوپرش و لە نىوان سىستىمەكەى مەدىنەدا لە پاش مردنى موحەممەدى پىغەمبەر (د.خ). بەلام جەبىرتى بۆ وەسفکردنى سىستىمە سىياسىيەكەى فەپرنسا تىرمى "جەماوەر" و تىرمى "ئەنجومەن"ى بە ھەمان مانا بەكارھىناو، دەلىت: "ئەم نامەيە لە لايەن جەماوەرى ئەوانەو، واتە ئەنجومەنەكەيان نىردراو، چونكە ئەوان نە گەورەيان ھەيەو نە سولتان..."<sup>(۱)</sup> لەگەل ئەو شەدا تىرمى كۆمارى لە ميانەى توركەكانەو بۆ ولاتە عەرەبىيەكان دەگويزىرتەو و دواتر پى بە پى ھەمان ماناى وشەى "Republique"ى فەپرنسى وەردەگرىت.

چەمكى ئازادى، كە شوپرشى فەپرنسى بەرزىكردبوو وەو كەردبوو يەكەمىن دروشمى سىگۆشەيى خۆى، كە ماناى ئازادى تاك و ئازادى نەتەو ەى دەگەيان، تىرمىك بو موسلمانەكان پى ئاشنا نەبوون، وشەى ئازادى كە دواتر بەرامبەر وشەى "Liberte"ى فەپرنسى بەكارھىنرا، ەك بەرامبەرىك بۆ تىرمى "كۆيلە" بەكاردەھىنرا. ھەر ەھا تىرمى ئازادى ئامازەبو بۆ ەنچە يا خانەدانى، مرقى ئازاد خانەدان و نەجىبزادەيە و ئازادەكان پەگەز و ەنچەيان ھەيە، لای ئەھلى تەسەوفىش ئازادى برىتیبوو لە بەندايتى و كۆيلەيتى تەواوەتى بۆ خواوەند<sup>(۲)</sup>. تا ناو پراستەكانى سەدەى ھەشتەمىش ھىچ گۆپانىك بەسەر چەمكى ئازادىدا نەھاتبو لە ئىسلامدا، تەھانوى لە فەرھەنگەكەى "دۆزەرەو ەى تىرم و زاراو ەى ھونەرەكان"دا، ئەم پراڤەيە بۆ ئازادى دەكات: "لە بەرامبەر كەسى ئازاددا كۆيلە ھەيە.. لای پەپەرەكاران ئازادى برىنى وىژدان و خەيالە لە خووگرتن بەھەر شتىكەو، خوداى مەزن نەبىت... ئازادى

<sup>۱</sup> الجبىرتى، تاريخ مده الفرنسىين فى مصر، ص ۱۲.

<sup>۲</sup> بىروانە: روزنتال. فرانز: مفهوم الحرية فى الاسلام، معهد الانماء العربى-بيروت ۱۹۷۹.

كۆتايى بەندايەتى و كۆيلەيەتتە، ئاسوودەيى ئادەمىزادە پاش دەستپىكردى ئىيانى"<sup>(۱)</sup>.

بەلام لە سالى (۱۷۷۴ن)دا و بەدىارىكرولى لە چوارچىۋەي پەيماننامەي كوچك كىنارچى (گوندىكە لە باشورى دانوب لە بولگارىيا.و.)دا بۇ بەخشىنى ماناي "Liberte" ي تىرمىكى توركى بەكارهينراوه و شەي ئازادى بەكارنەهينراوه، بەلكو وشەي "سربستىيە"، كە لە توركىدا ماناي نەمانى سنوورو كۆت و بەند دەگەيەنيت، لە چوارچىۋەي ئەم پەيماننامەدا وشەي "سربستىيە" بۇ ئامارەكردىن بۇ ئازادى دەستجەمەي و سىياسى بەكارهينراوه"<sup>(۲)</sup>.

يەكەمىن ئەو كەسانەي سەرنجيان رۆيشت بۇ ئەو مانايانەي كە چەمكى "ئازادى: Liberte" ھەنگرى بوو، بالويزو دىپلوماتە توركەكان بوو، يەككە لەوانە مورلى سەيد ئەفەندى بوو، كە لە راپۆرتەكانىدا وشەي "سربستىيە" ي بەكارهينراوه، بە ھەمان شىۋە خالىد ئەفەندى، كە باس لە ئازادى و كۆمارى دەكات. عاتف ئەفەندىش ھەمان كارى كرىدوھ كاتىك باس لە دۇخى سىياسى دەكات لە پارىسدا، ھىماي بۇ ئەو كرىدوھ كە پىاوانى شوپش بەلئىنى ئازادى و يەكسانى "Musawat we Serbestiyet" يان بە خەلكى رەشوگ "Le menu people" داوه"<sup>(۳)</sup>.

لە مىسریشدا كە سالى (۱۷۹۸ن) لە كاتى ھىرشەكەي پۇناپەرتدا ھەرىمىكى عوسمانى بوو، چەمكى ئازادى لە ميانەي ئەو راگەياندنەي پۇناپەرت ئاراستەي گەلى مىسرى كرىد بە مانا

<sup>2</sup> Lewis. Bart Hurria... Ei2, Vol.3 PP601-615.

<sup>۳</sup> ھەمان سەرچاۋە، ل ۶۱۰.

نوييهكەي ناسرا، كە هاتوو: "لە جەماوەرى فەرەنساوە، كە لەسەر بناغەى ئازادى و يەكسانى بوونىادنراوه"<sup>(۱)</sup>.

شايەنى ئاماژەبۆكردنە، چەمكى ئازادى بەمانا نوييهكەي تا ناوهراستەكانى سەدەى نۆژدەهەم بە ئارپونى مايەو و ئاكوۆكى لە نيوان هەردوو تيرمى "ئازادى" و "سەرەستى" هەر بەردەوام بوو، لە كاتىكدا وشەى ئازادى پيچەوانەى بەندايەتى و كوۆيلەيتى دەگەياندا، وشەى سەرەستى ماناى ئازادى سياسى و سەرەخۆيى دەبەخشى. بەلام پەرەسەندنى پەيوەنديكردن لەگەل ئەوروپا و پلە بە پلە تيگەيشتن لە چەمكەكانى شوپرشى فەرەنسى بوارى كردهو بۆ وشەى "ئازادى" تا هەمان ماناى "Liberte" ى فەرەنسى وەرەگرنت. ئەوكات لە چەمكى پەتییەو وەرگيردرا بۆ هيژىكى سياسى ئەكتيف.

لە چوارچيۆهى تيگەيشتن لە چەمكە نويكان، دەكرى ئاماژە بۆ چەمگەلى تر بكهين، كە بەهۆى ئاشنايه تيان لەگەل بيركردنەو هى ئيسلاميدا، دەرکەوت تيان سەدايهكى گەورەيان دروست نەكرد، لەوانە چەمكى "برايەتى" وەك دەزانين ئيسلام جەخت لە پالپشتى و هاريكارى برايەتى لە نيوان موسلمانەكاندا دەكاتەو: "انما المؤمنون اخوة". هەرەها دەبوو چاوەرپى گەردگيربوونى چەمكى نيشتمان بكرنت تا برايەتیهكى نوي كە پايهكانى لەسەر لايەندۆستى بۆ نيشتمان نەك لايەندۆستى ئايين وەستاييت جينگەى بكرنتەو. هەرەها "يەكسانى" كە لە هەناوى بيركردنەو هى ئيسلاميدا بوو "جياوازى لە نيوان عەرەبيك و عەجەميكدا نيبە، تەنيا خواپەرستى نەبيت". شايەنى وتنە لە راگەياندنەكانياندا بۆ موسلمانەكان

<sup>۱</sup> بروانە دەقى راگەياندنەكە لە: خورى، رئيف: الفكر العربى الحديث، بيروت دار المكشوف ۱۹۴۳ ص ۱۷۱.

فهره نسیه کان جهختیان له سهر برایتی و یه کسانى ده کرده وه. له گهل  
ئوه شدا له نهسته مبول دا له درى نه م چه مکهانه په رچه کردار  
دهر کهوتن، نهو کاتهى لای هه ندىک دپلومات و کار به ده سستی  
عوسمانى نهوه ناشکرا بو، که نهو چه مکهانه هه لگری نامانجگه لیکی  
سیاسى مه تر سیدارن بۆ سهر خودى قهواره ی سیاسى ده ولت.

### په رچه کردار

نه گهر چه مک و بیرو باوهره فهره نسیه کان سه دایه کیان له  
نهسته مبول و له ناو باز نهى عوسمانیدا به گشتى هه بویت، نهوا  
ژماره ی نهوانه ی نه م بیرو باوهره چه مکهانه مه تر سى وروژان دن  
گه ره وه کار یگه ربوون. نه گهر هه ندى له روشنگره دلگه ر مه کان  
بهرویان به وه هه بوو تیکه ه لکیش کردنى زانسته کانى پوژئاواو  
مه عاریفه کانى له گهل بیرو باوهره ی ئیسلامدا کار یکی گونجا وه  
داخوازییه کانى دوخه که ده یسه پینیت، نهوا نه م جوړه قه ناعه ته  
کوډه نگیه کی نه خولقاند، چونکه ده سته گه لیکی کار یگه ر  
به رژه وه ندىه کانیان له گهل نه م کرانه وه دا به پوی زانسته کانى  
نه وروپا و روشنبیری فهره نسیدا به تایبه ت ناکوک بوو. له وانه سه رانى  
سو پای ئینکیشارى که پنیان و ابوو پیکهینانى سو پای نوئ  
مه تر سیه بۆ سهر قهواره ی نهوان، که نهوه مه تر سیه که بوو له جیگه ی  
خویدا، هه مان شت سه باره ت به پیاوانى ئایینى، که خاوه ن پینگه  
قه باره ی خویمان بوون، تر سى نه مان له بیرو باوهره باوه کان بوو.  
نه مانه ی لیدهر که یه ت، هه ندى له کار به ده ستانى کار گیر ییه که ی  
سه لیمى سییه م له کرانه وه دا مه تر سییان بۆ سهر قهواره ی ده ولت  
ده بینى.

هر له سهره تاوه زۆرينه‌ی عوسمانیه‌کان وهك پروداویکی  
 ناوخۆی فەرهنسی ته‌ماشای شو‌رشى فەرهنسییان کردو له  
 سنووریکی که‌مدا نه‌بێ پرچاوی نا‌کامه جیهانیه‌کانی ئەم پروداوه  
 مه‌زنه‌یان نه‌کرد، کاتیکیش ئەم شو‌رشه‌ بوو به‌ سه‌رچاوه‌ی نا‌کوکی  
 له نیوان ولاتانی ئه‌وروپیداو بوو به‌ نموونه‌یه‌ك بۆ لاسایکردنه‌وه،  
 عوسمانیه‌کان وایان دانا‌بوو ئەم نموونه‌ په‌ره‌سه‌ندنانه، که به  
 ئه‌روپادا بلا‌بوونه‌ته‌وه، کاریگه‌ری نا‌بی‌ت بۆ سه‌ر ئه‌وان،  
 سه‌رقا‌لبوونی ئه‌روپیه‌کانیش به‌ جه‌نگه‌ ناوخۆیه‌کانه‌وه بۆ  
 ئەسته‌مبول سه‌رچاوه‌ی ئاسووده‌گی بوو، یه‌کیک له‌ هاوکاره‌کانی  
 سو‌لتان ئەمه‌ی ئاشکرا کردووه، ئەحمه‌د ئەفه‌ندی له‌ یادا‌شته‌کانیدا  
 له‌ سالی (١٧٩٢ز) له‌ چوارچێوه‌ی قسه‌کانیدا سه‌باره‌ت به‌  
 گرنگیدانی په‌وسیا به‌ داگیرکردنی پۆلۆنیایا خه‌ریکبوونی ئینگلت‌ه‌را  
 به‌ گێرانه‌وه‌ی پاشایه‌تی بۆ فەرهنسا ئاوا‌ته‌خوازه‌ ئەم ئا‌زاوه‌ ئه‌روپا  
 بگه‌رێته‌وه بۆ ئه‌وه‌ی نه‌یان‌په‌رژێته‌ سه‌ر د‌ژایه‌تیکردنی ده‌وله‌تی  
 عوسمانی<sup>(١)</sup>.

له‌ سێ‌داره‌دانی لویسی شانزه، که‌ پێشتر خۆی و سه‌لیمی سینیهم  
 نامه‌یان پیکه‌وه ئالو‌گۆ‌پ‌کردبوو، له‌ ئەسته‌مبول دا به‌جۆریک له‌  
 خۆپاریزییه‌وه پێشوازی کرا، به‌لام فەرهنسیه‌کان لای خۆیان‌ه‌وه  
 تێپه‌رانیان وانه‌بو ئه‌و کرداره‌ له‌ مه‌ودایه‌کی دووردا ناوبانگ و  
 وێنایان لای عوسمانیه‌کان بشیوینیت، یه‌کیک له‌ پیاوانی کارگێری  
 فەرهنسی به‌م شیوه‌ ناروونی هه‌لو‌یسته‌که‌ ده‌رئه‌په‌رێ کاتیک ده‌لیت:  
 ئەگه‌رچی له‌ سێ‌داره‌دانی پاشا کاریگه‌رییه‌کی خراپی لای چینی  
 حوکمه‌رانی عوسمانی به‌جێهێشتووه، به‌لام نێرده‌راوه‌کانی شو‌رش لای

<sup>1</sup> Lewis. B: The impact of French.. P.119



بابیعالی جهخت له رویهکی تر دهکه نهوه، ئهویش ئهوهیه فهره نسا  
دوای په پیره وکردنی ئایینی عهقل ئیدی له پیگه یهکی نا کوکدا نین  
له گه ل موسلمانان کان<sup>(۱)</sup>.

له گه ل ئه وه شدا هندی له بهر پرسه عوسمانییه کان قه ناعه تیان  
به م جوړه دلنیا کردنه وان نه بوو، و دوزمنایه تی ناشکرای خوین  
پیشاندا و مه ترسی خوین له بلا و بوونه وهی بیروبا وهره کانی نازادی و  
یه کسانى بیروبا وهره کانی تر نه شارده وه. عاتیف ئه فندی ئه مه ی  
دهر بریوه، که دیدگای و ابو پیوانی شوپش خه لکی خراپه کار  
هاند ه دن شوینیان بکون و به لینی یه کسانى و نازادیان پیده ه دن،  
خالد ئه فندی نوینه ری سه لیمی سییم له پاریس له سالی  
(۱۸۰۲ز)، که یه کیك بوو له و کونه پاریزانه ی به ناحه زى بو فهره نسا  
ناسرابوو، هه مان هه لو یستی دهر بریوه. یاداشتنامه یه کی درى زى  
به رز کردو ته وه تیايدا رقى خو ی به رامبه ر فهره نسیه کان و سیستمه  
سیاسیه که یان خستو وه ته رو، ده لیت:

"فهره نسیه کان هه ولیاندا خوین وه ک موسلمانى راسته قینه  
پیشانبدن، بو ئه وه ی سوزى خه لکه ساده که بو خوین رابکیشن،  
بانگه شه ی ئه وه یان کرد کلینساکانیان ویران و ته خت کردوه. به لام که  
زانبیان ئه م بانگه شه ئامانجه کانیان جیبه جی ناکات، ده ستیان کرد به  
بلا و کردنه وه ی کتیبه کانی قولتیر، به لام له بهر ئه وه ی زورینه ی خه لک  
فهره نسی نا خوینیته وه، هه لسان به وه رگی رانی ئه م کتیبانه بو  
زمانه کانی ئه رمه نی و تورکی و یونانى و جه ختیان له سه ر لایه نه  
باشه کانی رژیمی کومارى و پره نسیه کانی نازادی ده کرده وه و  
کریگرته کانی خوین هه نارد بو ئه وه ی شهیتان بجولینن..."<sup>(۲)</sup>

<sup>۱</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۱۲۴..

<sup>۲</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۱۲۳.

خالد ئەفەندى درېژدەدات بە ھېرشەكەى بۇ سەر فەرەنسىيەكان و چەمكى كۆمارى، كە پووتىن بىروباو پەركان بوو لە ھەر شەكردندا بۇ سەر پزىمى سەلتەنەت. دەلىت: "فەرەنسىيەكان بەھۆى ئەھۆى پاشاكەيان نەماو، بى حكومت ماونەتەو، لەوھش زياتر، بەھۆى نەمانى عەرش-وہ زۆربەى پلەو پاىەكان كەوتونەتە دەست خەلكە پلە نزمەكان... كە لە كۆمەلىك نازاوەگىر زياتر ھىچىتر نىن يان بە توركى رەوان: كۆمەلىك سەگن. كارىكيشە نەكردەنى چاوەپزىى متمانە و دۇستايەتى لەم جۆرە خەلكە بكەين"<sup>(۱)</sup>.

مىژوونوس عاسم ئەفەندى جەخت لەسەر ھەمان ئەو مانايانە دەكاتەو و سەبارەت بە چەمكى كۆمارى دەلىت: "كۆمارى لە گەدەيەكى نەخۆش و ناتەندروست دەچىت كە دووچارى بەفېرۇدان و قەرمەقەم ھاتوو، پەرەنسىيەكانى لەسەر دەستەلگرتن لە ئايىن و بەكسانكردنى ھەژار بە دەولەمەند و ھستاو"<sup>(۲)</sup>.

ئاشكرا بە چەمكى و دروشم و بىروباو پەركانى شۆپشى فەرەنسى مەترسى ھىزە كۆنە پارىزەكانى دەورۇژاند و ھانىدەدان لە دژى ھەنگاوە چارەسەرسازىيەكانى سەلىمى سىيەم كاربەكن. لە كۆتايىشدا ئەم ھىزانە توانيان لەنىوى بەدەن، بەلام جەختكردنەو ھيان لە رەخنەگرتن لە چەمكى نوپكان بەشىو ھەكى پراكتىكى گەفتوگۆكانى سەبارەت بەم مەسەلە وروژاند، گەفتوگۆيەك كە ژمارەى ئەوانەى بەشدارىيان تىادا دەكرد ھىدى ھىدى بەرزەدەبوونەو.

<sup>۱</sup> ھەمان سەرچاوە، ل ۱۲۴.

<sup>۲</sup> ھەمان سەرچاوە، ل ۱۲۴.

## دوو ئاقار

ئەو ئاكوۆكيەى لە چەمكەكانى شۆرشى فەرەنسى كەوتەو، چ ئەوانەى لايەنگرى بوون يان نەيار بەتەنھا ئاكوۆكيەكى سياسى سنووردار و بەرتەسك نەبوو، بەلكو دەستپىكى جياكردنەوہى دوو تىپوانين بوو كە لەگەل سەرەتاكانى سەدەى نۆزدەھەمدا بە خىرايى گەلالەدەبوو، ھاوكات لەگەل خىرابوونى كردهى كاريگەرە فيكريبەكانى ئەوروپا، دروست لەو كاتەدا كە بانگيشەكارانى لاسايكردنەوہ و لايەنگرانى كەلەپورو ئايين دۆستەكان خويان بەرامبەر تەوژمى كارتىكردنەكانى پوژئاوا دەبينىيەوہ، كە بىرو ئاوەزى چينە گەنجەكە دەبىرى و كار لە فۆرمەلەكردنى ئاقارەكان دەكات لای دەستەگەليكى بەر فراوان لە توركەكان و موسلمانەكانى ناوچەكانى تر.

لە واقعەدا سەرەتاكانى ئەم ئاكوۆكيەى لە دەستپىكى سەدەى ھەژدەھەم واتە دوای دەرکەوتنى كاريگەرييە بەرايىيەدانى سەردەمى سولتان ئەحمەدى سىيەم دەرکەوت، كاتىك فەرمانىكى سولتانى لە دژى ھەندى لە دوكتۆرە بيگانە و توركەكان دەرچوو ئەوانەى دەرمانى نامۆ تاقيدەكەنەوہ و بەناوى پزىشكى نوپوہ "داودەرمانى بيكەلك" بەكار دەھينن و پزىشكى كۆن پشنگووى دەخەن<sup>(۱)</sup>. كارەكە پەيوەندى بە تاقىكردنەوہى زانسىتىك و ھەلسەنگاندنى سوودەكەيەوہ نەبوو، ئەوئەندەى پەيوەندى بە دوو مېتوۆدى بىركردنەوہو ھەبوو. ھەر بۆيە ئەو بەرەنگارييەى پوژئاوا لەو كاتەدا پيشانىدا بە فەرمانىك لە دژى وەستانەوہ، بو ئەوہى پى لەو

<sup>1</sup> Adnan, A: La science chez les turcs. . P129

گۆپرانكارىيە بىگرن لەسەر شىۋازى ژيان و مېتۆدەكانى بىر كىردنەو  
بەجىيەدەھىيلىت.

لەگەل ئەوھشدا پىۋىستىيەكان لە فرمانەكان بەھىزتر بوون، ئەو  
سولتانى ئەو فەرمانى دەر كىردى بوۇ قەدەغە كىردى بەكارھىنانى  
"پزىشكى نوى"، خۇي يەكەمىن "نويگەرەكان" بوو، لە سەردەمى  
ئەوھشدا ئەو ئاقارەي بانگھىشتى بوۇ سوودوھرگرتن لە  
پىشكەوتنەكانى پۇژئاوا دەر كىرد، گەلآلە بوو، ئىدى لەو كاتەو ئەوھى  
دەكرى ناوى لىبنەين ناكۆكى چەمكەكان، دەستىيىكرد.

كاروانى سەدەي ھەژدەھەم، كاروانىكى پالپشت و پشتگىر بوو بوۇ  
ئاقارى گەشەسەندوو بانگھىشتكار بوۇ كرانەو بەرەوى ئەوروپادا،  
ئەم كاروانە لەگەل دەر كەوتنى سەلىمى سىيەمدا گەيشتە تىرۇپكى  
خۇي، كە دەيوست سىستىمىكى نوى لە شوينى سىستەمە كۆنەكە  
دابىنت، لە كەش و ھەوايەكى ھاندەردا بوۇ گۆپرانكارىيە گەورەكان، كە  
شۇپشى فەرەنسى لەسەر ئاستى جىھان ھىنا بوويەكايەوھ.

ويپراي ئەو پىشكەوتنەنى كە ھىزە پۇشنگەزاكان  
بەدەستىانەھىنا بوو، بەلام ئاقارى دژە گۆپرانىش لە ھەمان كاتدا  
گەلآلە بوو بوو. ئەگەر سوپاي ئىنكىشارى ئەو بالە بوو كە دەبوونە  
بەربەست لە بەردەم ھەول و تەقەللاكانى رىفۇرم بوۇ گەيشتن بەو  
سنورانى كە ئارەزووى بو پىيىگات، ئەوا دەزگاي زانايانى ئايىنى  
ئەو كانگا ئايدىيولۇژىيە بو، كە بەرپەرچى ھەولەكانى رىفۇرمى  
دەدايەوھ.

لەگەل سەلىمى سىيەمدا ئەو تىبىنى دەكەين كە ھەندى لە  
زانايان و پىاوانى ئايىنى پىشتگىرى ھەولە رىفۇرمكارىيەكانى ئەويان  
كىردوھ، لەوانە تاتارچىق زادە كە ئەوئىش بىرورپاي رىفۇرمكارى  
ھەبوو. بەلام تاتارچىق زادە لە نمونەي كەم بو، چونكە دەزگاي

زانایان و پیاوانی ئایینی به گشتی نه یاری کرانه وه بوون به پرووی ئه وروپادا، کاره چاره سه سازیه کانی سه لیمی سنییه میشیان وهك جوړیک له بیدعه و کوفر ده بیینی. رهفتاری پیاوانی ئایینی ئه وانه یان که پشتگیری ئاقاره نوئگه راییه که ی سه لیمی سنییه م- یان ده کرد، گوزارشتی له ئاقاری ته و او ی ده زگای ئایینی نه ده کرد. یه کیک له هوکاره کانی ئه و شوړشه ی له سالی (۱۸۰۷ن) دا سه لیمی سنییه می له سه ر ته خت لادا و ریفورمه کانی به زه بری چهك وه ستاند، پانپشتکردنی شه یخوئیسلام موحه مه د مونیب و قازی ئهسته مبول<sup>۱</sup> موارد زاده و زاناکانی تر بوون له سوپای ئینکیشاری. ئه وانه "حجة شرعية" یه کیان مؤرکردو تیایدا ریفورم و نیزامی نوئیان تاوانبارکرد، گوايه بیدعه کاری و شوینکه وتن و لاسایکردنه وه ی کافرانه<sup>(۱)</sup>.

دژایه تیکردنی زانایان و پیاوانی ئایینی یه کلایکه ره وه بوو له کوژتایه یانان به ئه زمونه که ی سه لیمی سنییه م، به لام ئه م دژایه تیکردنه به ته نها مه سه له سیاسی و فیکرییه کانی نه ده گرته وه، له کو تیکرپای ئه و شتانه ی ده گرته وه که په یوه ندیان هه بوو به کرانه وه وه به پرووی ئه وروپاو دهسته لگرتن له نه ریته ره گداکو تاوو دیرینه کان. هر بویه پیاوانی ئایینی پووبه پرووی له گه ل هه ره رهفتاریکدا پووبه پروده بوونه وه که بوئی شوین که وتن و لاسایکردنه وه ی ئه وروپای لیده هات، وهك ئه و تابلویه ی "Portrait" که بو خودی سه لیمی سنییه م کیشرا بوو، یان گوپینی جل و بهرگ ئه وه ی که دواتر مه حمودی دووم (۱۸۰۸-۱۸۳۹ن) سه پاندى. نه یارانی کرانه وه وه ریفورم کاریان به م وته باوه ده کرد "ئه وه ی لاسایی قهومیکی تر

<sup>1</sup> Heyd, U: The Ottoman Ulema and Westernization in the time of selim III and Mahmoud II. Scripta Hierosolymitana IX (1961) P:69.

بكاتەو، وەك ئەوانى لىدىت " واتە ئەوئى شوپىن كردهوئى  
ئەوروپىيەكان بگەوئىت، وەكو ئەوانى لىھاتوو، كافر بوو و پەوايە  
لابدرىت و تاوانباربكرىت.

زانايان و پياوانى ئايىنى ھىزو تواناي خويان ھەبوو،  
سولتانىش بۇ خوي دەسەلاتىكى پەھاي نەبوو ئەگەرچى بەشىو  
وادياربو، ھەر بويە ھىزى دژو نەيار بە رىفۆرمەكان ھەمىشە  
ئامادەبوون. "غۇفئىيە"ى بالويىزى فەپەنسا لە ئەستەمبول لە سالى  
(۱۷۸۶ز)دا ئەمەى تىببىنىكىردوو، لە يەككە لە نامەكانيدا دەلىت:  
"لىرە (مەبەستى لە ئەستەمبولە) مەسەلەكە وەك فەپەنسا نىە كە  
پاشا خوي دەسەلاتدارى پەھايە. پىويستە زانايان و پياوانى ياساو  
وەزىرەكان ئەوانەى لە دەسەلاتدان و ئەوانەى لە دەسەلات  
دورخراونەتەو، پەچا و بكرىن..."<sup>(۱)</sup>

ئاقارى ئايىنى لەسەر ئاستى دەسەلات قورسايى خويان ھەبوو،  
بگرە لەوھش زياتر زانايان و لايەنگرانىان لە ژيانى پۇژانەدا  
ئاقارىكى ئەكتىفيان پىكدەھىنا كە "قوتابخانە" سەنتەر و چەقى  
چالاكىەكانى بوو، بەردى بناغەى دام و دەزگاي ئايىنى قوتابخانە، كە  
بوو بوو بە بازنىەك بۇ ھىزە موخافزكارو و نەيارەكانى پىفۆرم: "  
يەككە لە گروپە سەرەكىەكان ئەوانەى دژايەتى پىفۆرم و حكومەتى  
عوسمانى و ئەو خەلكەى دواى ستايل و شىوازى ئەوروپى  
دەكەوتن، گروپى قوتابىيەكان بوون لە قوتابخانە ئاينىەكان، ئەوانەى  
بە ناوى "صوفتاس" ناسرابوون و ژمارەيان يەكجار زۆر بوو."<sup>(۲)</sup>

<sup>1</sup> Pingaud , L:Choiseul- gouffier..P. 82

<sup>2</sup> Heyd, U: The Ottoman Ulema..P. 71

ليٲرەو سولٲان سەلیمی سەيپەم کاری دەکرد بۇ دامەزراندنی خویندنگەي نوئ، لە دەروەي دەسەلات و کاریگەري "قوتابخانە- مەدرەسە"ی سونەتی، لە بواریکانی ئەندازیاری و بیرکاری و بواریکانی تر. بۇ سەرخیستنی بەرنامەکەي شارئکی نوئی لە Scutari بوونیادنا تا دوور لە گوشاری هیژە سونەتیەکان ببیتە سەنتەري پەیمانگا و چاپخانەو هیژە نوئیهکەي. لیٲرەو دوو ئاقاری جیاواز سەریانەلدا: ئاقاریکی سونەتی کە زانیان نوئنەرایەتیان دەکردو دەوری قوتابخانە ئایینیەکانیان دابوو، ئاقاریکی نوئی تازە گەشەسەندوو کە دەوری خویندنگە و پەیمانگا نوئکانیان دابوو. ویٲرای ئەو پەرسەندنە خیرایە کە پەیمانگا ناایینیەکان بەخوئیانەوە دیتیان، بەلام لە ژبانی عوسمانیدا قوتابخانە بە چوست و چالاک مایەو: "نە قوتابخانەو نە قوتابخانە فیٲرکارییەکان کە لە بازنەي هەژموونی دەسەلاتی ئایینیدا کاریان دەکرد، هەلنەوەشانەو. ئەم دوو ئاراستەيە لە بواری فیٲرکردندا بۇ ماویەکی دريٲ فۆرم دەبەخشنە پەرسەندنی بیروباوەرەکان.. و دەبنە خەسلەتی سەرەکیی بۇ قوئاغی گواستنەو"<sup>(1)</sup>.

شایەنی نامازەپیدانە ئەو خویندکارانەي لە پەیمانگا نوئکان دەیانخویندو بەزانیاری ومەعاریفی نوئ گوئشەکران، هەر یەکەیان ناوی "هونەرمنە"ی لیٲدەنرا، "زانا"ش وەک ناو و نازناوی هەر تەلەبەيەک کە لە قوتابخانە ئایینیەکاندا دەیخویند، مایەو"<sup>(2)</sup>. ئەم جیاوازییە گوزارشت لە بواری جیاوازی هەر گروپیٲک لەو خویندکارانەي دەکات. بوونی دوو ئاقاری ئاشکرا دەکەن، کە خیرا ناکوکی لە نیوانیاندا گەردیگر دەبیٲ لە ماوی سەدی نوژدەهەمدا.

<sup>1</sup> Dino, G: La genese du Roman Turc au XIX0. Siecle. P.21

<sup>2</sup> ADNAN, A: La science chez les turcs...PP.160-161

"شتیكى سروشتیش بوو كه هاتنى بیروباوهری نوی بی بهرهلستی  
یان خوگونجانندن لهگهل واقیعدا نهدهبوو، كونه پاریزهكان لای  
خویانهوه هاتنى هر شتیکیان له پوژئاواوه وهك زهندیق و  
پروپوچی فهرنسیای دهبینی.." (1).

لهگهل ئالوزبوونی ناکوکییهكاندا له نیوان چهك و ئاقارهكاندا،  
تهلهزگهیهك سهریهلهدا، كه بو ماوهیهکی دریزدهولهتی عوسمانی و  
تورکیای سهرقالخرد، دهتوانین دهرکهوتهکانی نهه تهلهزگه له ژیان  
کومه لایهتیدا تییینی بکهین، بو وینه له نیوان جل و بهرگ و ستایلی  
پوژئاوایی و پوژمه لاتییدا، له نیوان شهرعی ئیسلامی و یاسای  
فهرنسیدا، ههروهها له ژیان پوژشیریشدا ناکوکی له نیوان  
ئاقاری سونهتی و کهلهپوری ئیسلامی و له نیوان مهعریفه  
نهوروپایدا هاته کایهوه.

### ئاسوکانی نهزمونه کهی سهلیمی سییهم

نهزمونه ریفورمکاریه کهی سهلیمی سییهم کومه لیک بهرهنجامی  
جیگری ههبو، بهدیوئکدا نهوهی دوپاتکردهوه که نهوهول و  
تهقللانهی له سهره تاکانی سهدهی ههژدههه مهوه به چهند قوناغیکی  
جیاواز دراون، ئاراستهیهك بوو له میانی نوئیکردنهوهی دام و  
دهزگاکانی عوسمانیهوه پیش هه مان سهده پتهو جیگیربووون،  
بهدیوئیکی تردا سهردهمی سهلیمی سییهم نهوهی سهلماند لهگهل  
هه لکشانی هیزی نهوروپاو بلاو بوونهوهی بیروباوهرهکانی شوپشی  
فهرنسی بهتهواوی دونیادا کرانهوه بهرووی نهوروپاو  
پوژشیریه کهیدا کاریک بو هه لاتنی بو نهبو.

<sup>1</sup> Bombaci, A: Historye De la Litterature torque..P351



له واقيعدا ناكۆكيهك، كه بهره نجامه كانی له بهر ژه وهندی سولتان و یاریده دهره كانیدا نه بو پویدا، دواى ئه وهى "ياماق Yamak" له بهر كردنى جل و بهرگى سوپایى په تکرده وه، له ۱۵ى ئایارى (۱۸۰۷ز) دا پاپه پینیک له دژی سه لیم بهرپابوو، له ماوه ی دوو ههفته ی دواتریشدا له ئهسته مبول دا پروپاگه نده له دژی ریفۆزمه كانی زیادیکرد. سه رانی پاپه رین لیستیکیان بۆ ناوی لایه نگره كانی سولتان و كه سه دلگه رمه كان بۆ ریفۆرم و کرانه وه بهرۆی ئه وروپادا ئاماده کردو فه رمانی مردنیان له دژیان جیبه جیکرد. له گه ل ئه وه شدا سولتان هیواخواز بوو له سه ر ته خت بمینیته وه، ئه وه بوو "خه ت شه ریف" ی پاگه یاندو "نیزامی نوی" ی هه لوه شانده وه، به لام چاره نوی سولتان پیشت ده ستنیشان کرابوو، ئه وه بوو له سه ر ته خت هیترایه خوارو عه بدولحه میدی مامیان، به ناوی موسته فای چواره مه وه له جیگه که ی دانا.

به لام کۆتایی سه لیمی سییه م نزیکه ی پاش سالیك له هیئانه خواره وه ی له سه ر ته خت پوویدا، ئه وکاته ی موسته فای بهیره قدارو سوپاکه ی له گه ل سوپای چه له بی موسته فا پاشای وه زیردا هه وله کانیا ن خسته گه ر بۆ گێرانه وه ی کارکردن به ته نزیما ت و گێرانه وه ی سه لیمی سییه م بۆ سه ر ته خت. ئه وه بوو موسته فای چواره م فه رمانی کوشتنی سه لیم و مه حمودی برای دهرکرد، پیش ئه وه ی سوپاکه ی بهیره قدار بگاته سه رای فه رمانی کوشتنی سه لیم به شیویه کی نامرۆفانه جیبه جیکرا، به لام مه حمود توانی خو ی رزگاریکات و له دوا ییشدا ببیت به سولتانی نوی.

له م کوده تاوه، که ئاکامه که ی به کوشتنی سه لیمی سییه م و چونه سه ر ته ختی مه حمودی دووه م له سالی (۱۸۰۸ز) کۆتایهات، تا کوده تای ده ستوری له سالی (۱۹۰۸ز) دا، سه د سالی ته واوه، له و

ماوهدا کاریگەری فیکری ئەرۆپى بە جۆرىكى جیگىرو پتەو خۆی دەسەلماندا، سولتان مەحمودى دووم (۱۸۰۸-۱۸۳۹ز) ھەمان رىبازى سەلىمى سىيەمى گرتەبەر، چەندىن نىردراوى پەوانەى ئەرۆپا کرد، خۆئىندىنگەى نووی بوونىدانو پراگەیاندر اوویکى ھاوشیوہى مافەکانى مرؤقى دەرکرد، تیايدا يەكسانى لە نیوان سەرجم ھاوالاتیانیدا لە سەرجم ئایینەکان پراگەیاندا: "نیازەکانى ئیمە ئەرۆپە موسلمانەکان تەنھا لە مزگەوتەکانیاندا موسلمان بن. لە سۆنگەى ھەمان بۆچوونیشوہ، مەسیحیەکانیش تەنھا لە کلیسکانیاندا مەسیحى بن... دەمەوی لە دەرەوہى ئەم شوینانە ریز لە ھەموو بیروباوہرەکان بگىریت، ھەمووانیش ھەمان مافى سیاسى و چاودىرى باوگانەى منیان بەرکەویت"<sup>(۱)</sup>.

بىگومان گرنگترین ئەرۆ کارانەى سولتان مەحمودى توانى جیبەجیبیانىبات، بنەپرکردن و لە ناوبردنى سوپای ئىنكىشارى بوو لە سالى (۱۸۲۶ز)دا، ئەوہ کارىك بوو لە ماوہى دوو سەد سالى پىشووترداو لە سەردەمى عوسمانى دووہمەوہ چەندىن جار تاقىکرا بووہ، بەلام بى ئاکام بوون، ئەو رىفۆرمە گرنگانەى کە جیبەجیبىکردن و لە مەودایەكى دوردا کاریگەرییان وەدەرکەوت، ئەوانەبوون کە لە بوارەکانى فىرکردندا ئەنجامدران، ئەم رىفۆرمانە لە ماوہى چەند ئەرۆپەىکى جیاوازدا چەندىن دەستەى رۆشنگەرى لىکەوتەوہ کە ژمارەیان ھەمیشە زیادى دەرکرد.

<sup>1</sup> KARAL, E. Z: La transformation du la turquie P.433

ناوهراستى سەدەى نۆزدەھەم نەھاتبوو، پۇژنامەگەرىيەكى دىسپلېن و پىكخراو كە پىروپاگەندەيان بۇ شۇرشى فەپەنسى دەكرد، بەدىاركەوت، بەلام قەلەمبازى پۇژنامەگەرىى لە سالى (۱۸۶۰ن)دا پوويدا، ئەو كاتەى پۇژنامەى "ترجمان ئەحوال" دەرچوو. دوو سال پاش ئەوھەش ئىبراھىم شناسى (۱۸۲۶-۱۸۷۱ن) گۇفارى "تصويرى ئەفكار"ى دەركرد. ھەرۇھا پۇژنامەى تر بە زمانەكانى فەپەنسى و يۇنانى و ئەرمنى لە ئەستەموولدا دەرچوون. جىيى ئاماژەپىندانىكى تايبەتە لەم پووه شناسى رۇلىكى پىشەنگانەى ھەبو، پاش تەواوكردىنى پىنچ سالى خویندن لە پاریس، مەسەلەى بلاوكردەنەو ناساندنى ئەدەبىياتى فەپەنسى لە ئەستۇگرت، ئەوھبو لە گۇفارەكەيدا دەستى دايە ھەرگىرانى شىعەرەكانى "لافونتىن" و "پاسىن" و "لامارتىن". لە نيوى دووھى سەدەى نۆزدەھەمىشدا لەگەل شەمسەددىن شانى (۱۸۵۰-۱۹۰۴)دا، پەرەسەندىكى گىرنگ پويدا، كاتىك ئەو بو بە يەكەم كەس، كە بە توركى چىرۇك بنوسىت، لە بەرھەمەكانىشى "تەشقات طلعت و فتنە" بو<sup>(۱)</sup>.

بەلام ئەو كەسەى كارىگەرىيەكى مەزنى ھەبوو، نامىق كەمال (۱۸۴۰-۱۸۸۸ن)ى شاعىر و نووسەر بوو، كە لە سەرەتادا لەگەل "شناسى" دا كارى دەكرد، خۇى بە تەنبا گۇفارى (تصويرى ئەفكارى) دەرەكرد. ناوبراو چەندىن جار دورخراوھتەوھو بەندكراوھ، دواترىش بە ھاوكارى لەگەل كەسانى تردا لە سالى (۱۸۶۲)دا پۇژنامەى "حرىت"ى دەركردووه، و بىروباوھپەكانى ئازادى و نىشتمانى بلاوكردووهتەوھ، كە لە پۇژگارى ئەودا ھەرگىردان بۇ دروشمگەل سىياسىى ئەكتىف و چالاك: "بە ھۇى نامىق پاشا و شىعرو پەخشانە رەوان و كارىگەرەكانىھوھ

<sup>۱</sup> بۇ زىاتر بېوانە: لىكۇلىنەومەكانى Dino و Bombaci كە لە سەرەوھ ئاماژەيان بۇكراروھ.

يېرۇباوهرەكانى ئازادى و نىشتمان، كه راي گشتى سياسيان  
دهبزواند، بلاويونوه" (۱)

بهلام شيعرى نوي لهگل عهبدولحهق حميد (۱۸۵۱-۱۹۳۷) دا،  
كه قوتابى ناميق بو، دهركهوت، خهמיד توانى له بوارى شيعردا، كه  
تا ئهو پوزگار بهتواوى له فورمه كونهكانى پرزگارى نهبوو،  
شوپش بهرپابكات: "ئهم شاعيره پر بهرهمه توانى جورهكانى  
شيعرى گورانى و دراماتيكي بينيته نيوزمانى توركيهوه، لهم  
پروهوه نووسينهكانى هر يهك له "دانتى" و "راسين" و "كوپنى" و  
"شكسپر" نمونهيان پى بهخشيوه.." (۲)

لهگل ئهم پيشهنگانهدا دهرگاكانى كارىگهري ئورويى  
بهشيويهكى پان و بهرين كرانهوه، لهگل ئەماندا شيوازه نوويهكانى  
نووسين له رومان و شانوو شيعر هاتنه نيوزمانى توركيهوه، له  
واقعيشدا پهرسهندنى شيوازهكانى دهرپرېنى ئهدهبى هم  
كارىگهري و هميش هاوسهنگييان لهگل شيوازهكانى دهرپرېنى  
سياسى و ئهو وەرچهرخانانەى كه دهولتهتى عوسمانى بهدرېژايى  
سهدهى نوزدههم بهخووهبينى، دروستكرد (۳)

وهك چون فويلهسوفه پوشنگهراكانى سهدهى هرژدههم  
زهمينهيان بو شوپشى گهرهوى فهرهئسى سالى (۱۷۸۹)ن خوشركد،  
بههمان شيوه پوشنگهراكانى عوسمانيش، ئهوانهى وهك  
نمونهيهكى بالا تماشاي شوپشى فهرهئسيان دهكرد، زهمينهيان  
بو شوپشى دهستورى سالى (۱۹۰۸)ن خوشركد، كه لاي

<sup>1</sup> Tansel, F. A: art Kemal.Ei2 , Vol 4.PP 908-912

<sup>2</sup> Dino :La Genese du Roman ...P.35

<sup>۳</sup> بۇ زانينى پهرسهندنى فيكرو ييرو باوهرهكان له ماوهى سهدهى نوزدهدا بېروانه  
Berkes، ي سرچاوهى پيشووتر ناماھپيكرار، هررهما بېروانه:

press 1962. Mardins S:The genesis of young ototoman Thought. Prenciton University

هاپوژگارەکانی مەزنە کۆدەتایە کە سیمای دەولەتی عوسمانی دەگوێی و لە دۆخی داتەپین دەریدەهینی و بەرزیدەکاتەوە بۆ ئاستی ولاتە ئەوروپییەکان.<sup>(۱)</sup> لەواقعیشتدا شوپۆشی دەستوری سالی (۱۹۰۸ز) لەسەر ئاستی دەسەلاتی سیاسی لەئەستەمبول دا زۆر شتی گوێی، ئەم گوێانەش شوینەواری خوێ لەسەر تیکرایی ھەریمەکانی ئەو پوژگارە دەولەتی عوسمانی بەجێھێشت، بەتایبەت لە پەروو دزەکردنی بیروباوەرە نازادیحوازەکانەو، کە سەرانی پزێمی نوێ بانگەشەیان بۆ دەکرد، لەوانە بەکارھێنانی دروشمەکانی شوپۆشی فەرەنسی<sup>(۲)</sup> و لیدانی پارە نوێ، کە ئەم دروشمانە لەسەر نوسرابوو: نازادی، یەکسانی، بەو پێیە ئیسلام ئایینی دادپەرورەییە وشەیی دادپەروریشیان خستبوو جینی وشەیی براپەتیەو، بەلام گونجاندنی ئیسلام لەگەڵ فیکری ئەوروپیدا کاریکی ئاسان نەبوو. ھەرەھا گیرانەوھی شکۆی سەربازیی دیئینی عوسمانی کاریکی مەحال بوو، بۆیە ئەو پەرەسەندنانە دەولەتی عوسمانی لە سەرەتاکانی سەدەیی بیستەمەو بەخۆیەوھینی، لەوە زیاتر کە کۆتایی ئەم دەولەتەیی خیراترکرد، سوودیکی تریان نەبوو.

<sup>۱</sup> سولەیمان بوستانی بڕوای وابوو ماوەی (۲۵) سال بەسە، بۆ ئەو دەولەتی عوسمانی لە کیشەکانی دەریازبیت و ھیزی خوێ و دەستبیتەو... بڕوانە: سلیمان البستانی: عبرة و ذکرى او الدولة العثمانية قبل الدستور و بعدہ - تحقیق خالد زیادۃ، دار الطلیعۃ بیروت ۱۹۷۸، ص ۲۳۷-۲۵۰.

<sup>۲</sup> عبدالمسیح الأنطاکی بە ناوینیشانی (نیل الامانی فی الدستور العثمانی عام ۱۹۰۸، - مطبعة العرب فی مصر ۱۹۰۹) کتیبیکی بلۆکردۆتەو، "سەرجمی ئەو شتانەیی تێدایە کە پەییوەندیان بە دەستورەو ھەبە کە لە ۲۴ تەمووز/یولیوی ۱۹۰۸ دا ڕاگەییەندراو، بە گوێزاکانی پوژنامە عەرەبی و تورکی و ئەوروپییەکانیشەو لەگەڵ گوێاری مامۆستایانی مژگەوت... ھتد"، خوێندنەوھی ئەم کتیبەو یاسە جۆراو جۆرەکانی کاریگەری کۆدەتاکە لەسەر بەرینکردنی بازنەیی گفٹوگۆکان سەبارەت بە چەمکەکانی وەک نازادی و دیموکراسی و دەستور و ھیت، بۆ ئاشکرا دەکەن.

## ئە نجام

سەدەى ھەژدەھەم سەدەى گۆپان و ھەرچەرخانەكان بوو، نەك تەنھا لەسەر ئاستى ئەوروپا، بەلكو مەسەلەكە گشتگىر بوو لەسەر ئاستى مرقۇفايەتى، ولاتە ئەوروپيەكان بەھۆى بلاوبوونەھەيان لە دەروەى سنوورەكانى خۆيان و سەلماندىيان بۆ ھىز و پيشكەوتنەكانيان لای ئەو گەلانەى كە پەيوەندييان لەگەل دەگرتن، لە خيراترکردنى ئەو گۆپانكارىانەدا لای ئەو گەلانە كارىگەريەكى يەكلاكەرەھەيان ھەبو. دەولەتى عوسمانى بە تىكپراى ويلايەتەكانىەو لە ئەوروپا و ناسيا زۆرتىن كارىگەريەكانى رېنيسانس و رابوونى ئەوروپىيان لە ماوہى سەدەى ھەژدەھەمدا بەركەوت، ھۆكارى ئەمەش بەشيۆەيەكى سەرەكى پەيوەندى بە جوگرافىاي دەولەتى عوسمانىيەو ھەبو، كە لەگەل ئەوروپا ھاوسنوربوو و ئامادەيى تيانەبوو دان بە سنوورىكدا بنيت ميژووى دىرىن بەخشىبييتى، خودى ھۆكارى ميژووويش لەم مەسەلەدا پۆلى كاراي خۆى گىپرابوو، چونكە ناكۆكى عوسمانى-ئەوروپى يان مەسىحى- ئىسلامى، كە دەگەرايەو ھەبو بۆ چەندىن نەوہى پيشوتەر، ويپراى ئالوگۆپى پىدراوہكان و گۆپانى ھاوسەنگيەكانى ھىزكەچى بەردەوامبوو، ناكۆكى لەسەر ھەرمەكانى ئەوروپاي ناوہندو پۆژھەلات ھىشتا بەردەوام بوو. لەگەل كرانەوہى دەرفەتدا بۆ دەرياوانى ئەوروپى بۆ سەلماندىنى ھەژموون و بالادەستى نووى خۆيان بەسەر ھىزى دەرياوانى پيشوتەرى عوسمانىدا، بەرەنگارىبوونەوہ لە چوارچىوہى دەرياى ناوہراستدا درىژەى ھەبوو.

لهواقیعدا گوڤان و وهرچهرخانهکان لهسه‌ر ئاستی عوسمانی له‌گه‌ل ده‌ستپێکی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا ده‌رکه‌وتن و ئاشکرا بوون، شکسته‌که‌ی سا‌لی (١٦٩٩ز) یه‌کێک له هه‌یما هه‌ره ئاشکراکانی بوو، له‌و کاته به‌دواوه عوسمانیه‌کان هه‌ندی نيمچه سه‌رکه‌وتن نه‌بی‌ت، به‌شيان هه‌میشه به‌زینی گه‌وره‌ی سه‌ربازی بوو. ئه‌م لاوازییه که سولتانه‌کان و وه‌زیره‌کانی و داروده‌سته‌که‌ی هه‌ستیانی پیکردبوو، شوینه‌واره‌کانی له ناو‌خو‌دا ده‌رکه‌وتبوون، لاوازی سه‌ربازی به‌ته‌نها لاوازیبوونیک نه‌بوو له ئاست ئه‌روپا، به‌لکو لاوازیبوون بوو له ئاست هه‌ر هه‌یئێکی تردا.

له سه‌رده‌می ئه‌حمه‌دی سه‌ییه‌م (١٧٠٣-١٧٣٠ز)دا، عوسمانیه‌کان پووبه‌په‌روی دوژمنیک بوونه‌وه که ئاسان نه‌بوو، ئه‌وانیش ئیترانیه‌کان بوون. له سه‌رده‌می مه‌حمودی یه‌که‌م (١٧٣٠-١٧٥٤ز)دا، نادر شا توانی له سا‌لی (١٧٣٣ز)دا عی‌راق داگیرکات، تا کو‌تایی سا‌لی (١٧٤٧ز) ویلایه‌تی به‌غداد له‌ژێر ده‌سه‌لاتی نادر شادا مایه‌وه<sup>(١)</sup>.

له بازنه‌ی عه‌ره‌بی‌دا، ده‌وله‌تی عوسمانی له ئه‌سته‌مبول دووربوو له‌وه‌ی بتوانی کار له‌و پووداوانه بکات، که ویلایه‌ته عه‌ره‌بیه‌کانی له ئاسیا و ئه‌فریقا ده‌یانبینی به‌خو‌یا‌نه‌وه، بو‌وینه سه‌رکرده لوکالیه‌کان له تونس و جه‌زائیردا وێرای هه‌شتنه‌وه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کی شکلی له‌گه‌ل بابیعالیدا ده‌سه‌لاتی خو‌یا‌ن سه‌لماندبوو. له ویلایه‌تی ته‌رابولسی پوژئاواشدا، بنه‌ماله‌ی قه‌ره‌مانلی توانییان له سا‌لی (١٧١٣ز)وه سه‌ربه‌خو‌یا‌نه حوکمرانی بکه‌ن، ئه‌حمه‌د قه‌ره‌مانلی توانی وه‌ک پاشای ته‌رابولوس دانپیانانی سولتان ده‌سته‌به‌ریکات. به‌م

<sup>١</sup> لوتکریک. س. ٥: اربعة قرون من تاريخ العراق. بغداد. الطبعة الخامسة بدون تاريخ، ص ١٥٤-١٧٣.

جوړه قهره مانلیه کان توانیيان له م ویلايه ته دا، کارگیږی سره به خوږانه ی خوږیان بیاریزن و له گه ل و لاته جیا وازه کانی نه وروپادا په یوه ندی دیپلوماتی بهستن و له سر خرجی تایبه تی خویشیان تا سالی (۱۸۳۵ز) جهنگه ناو خوږییه کانیان دریژه پیښه ن<sup>(۱)</sup>.

له میسریشدا مه مالیکه کان توانیان له سالی (۱۷۵۷ز) دا بهر په رایه تی عه لی بهگی گوره هژموون و دهسه لاتی خوږیان ودهستبینه وه و دای ده سال له حوکم پرانیی کردنی فهرمانی لی دانی پاره ی دهر کردو به ئا مازهو نیشانه کانی خو ی دیاری کرد، ئم ههنگا و ه ش هیمای سهروه ری بوو<sup>(۲)</sup>. به مردنیشی له سالی (۱۷۷۳ز) دا، له میسر دا دؤخه که نه گوږا، چونکه جینشینه کانی<sup>(۳)</sup> تا هیرشه که ی ناپلیون له سالی (۱۷۹۸ز) دا، دریژه یان به کاره کانیدا.

دؤخی فهلهستین هاوشیوه ی دؤخی میسر بوو، زاهیر نه لعمومه ری له سالی (۱۷۵۰ز) دا، توانی بو ماوه ی چاره که سه دهیه ک خو ی بکاته دهسه لاتدارو گوره ی عه کا و ناوچه که، جینشینه که شی، که عوسمانییه کان له سالی (۱۷۷۵ز) دا خستیانه شوینه که ی، توانی بو ماوه ی چاره که سه دهیه کی تر، تا مردنی له سالی (۱۸۰۴ز) دا، بییته دهسه لاتداری په های فهلهستین و شام<sup>(۴)</sup>.

<sup>1</sup> VADALA, R: Essai sur l'histoire de karamanlis pacha de la trepolitaine de 1711 a 1835.

Larevue De L'histoire des colonies francaises, VII\2 (1919) PP.117-288.

<sup>۲</sup> قولنی، ثلاثة اعوام فی مصر و بر الشام. دار المكشوف بیروت ۱۹۴۹ الجزء الاول ص ۸۰-۸۹.

<sup>۳</sup> هه مان سه رچاوه، ل ۹۷ و دواتر.

<sup>۴</sup> له م پوهوه بېوانه ئم لیکنولینه وه گرنکه:

- Hourani, A: The changing face of fertile c recent in the XVIII

Century. Studia Islamiqa N08 (1957) PP.89-122.



بېجگه له م ههولانه، كه خوي له دامهزاندني چهند ميراپه تيهكي لوكالي سهر به خودا ده بينيه وه، دهولته عوسماني به بهرپا بووني بزاقيكي ئاييني له سالي (۱۷۴۵ز) دا له دورگهي عهره بي، پووبه پرووي هه پر شهيه كي مه تر سیدار بووه وه، دهولته تيش له هه لكشان و گه وره بووني وه هاييه كان به ناگانه هاته وه، تادواي هه پر شه كردنيان له هه ردوو ويلايه تي ديمه شق و به غداد. به جوړه تا دهركه وتني هيژيكي نوي له بازنه ي عهره بي دا، وه هاييه كان به سهر دورگهي عهره بدا زال و بالاده ستبوون. تا ئه و كاته ي موحه ممد عه لي پاشاي ميسر بو بهرژه وه ندي سولتان مه حمودي دووه مي عوسماني<sup>(۱)</sup> تواني له سالي (۱۸۱۸ز) دهولته كه يان له نيوي دات، به لام پاشاي ميسر له كو تايدا بوو به خاوه ن ئه و نامرازو كه ره ستانه ي كه يارمه تيدا هه پر شه له خودي سولتان بكات.

ئه گه ر ئه مه دؤخي ويلايه ته عهره بيه كان عوسماني بيت له ماوه ي سه ده ي هه رژه هه مدا، ئه و دؤخي ئاسانكاري بو دزه كردني بهرژه وه ندي و كاري گه ريه ئه و رپيه كان كرد، ئه واهل و مه رجه كان له ناوخوي عوسمانيدا جياوازيه كي له گه ل ناوچه كان تردا نه بوو، خهوني ميره خو ماليه كان بو دامهزاندني قه واره و ده سه لاتي سه ربه خو له ئه نادول و له بهلقانيشدا دهركه وتن. عه لي پاشاي يانينا Janina نمونه يه كي دياره، كه تواني له سالي (۱۷۸۸) وه چهند به شيك له ئهلبانيا (و باكوري يونان. و.) دابريت<sup>(۲)</sup>.

<sup>۱</sup> زانباري جوړاو جوړه سهاره ت به محممد پاشا له م سرچاوه دا ده بينيه ته وه: حجار، جوزيف: اوربا ومصير الشرق العربي، المؤسسة العربية بيروت ۱۹۷۶.

<sup>۲</sup> SHAW. S. J: Between old and new... PP228230

ئەم گۆپرانكارىيانە سولتانەكانى دىنەدا، تا داخوازىيان لەسەر ئەو ھۆكارو نامرازانەى ھىز دوپاتبەنەوہ كە دەسەلاتىيان بۆ ويلايەتە جوداخوازەكان دەگىرپىتەوہ. لەگەل ئەمەشدا ھىزو تواناى خودى سولتان و دەسەلاتەكەى پوو لەدابەزىن بوو، ھەر لە كۆتايى سەدەى شانزەھەمەوہ وىنەى ئەو سولتانەى خاوەن ھەلس و كەوتىكى پەھايە، نەمابو. لە دەستپىكى سەدەى حەقدەھەمدا ئەوہ دەرکەوت كە پەنگە سولتان لە لاين دەستەگەلىكەوہ پووبەپرووى پلانىكى ئاشكرا بىتەوہ، كە بۆ دەسەلات ناكۆكى لەگەل دەكەن. كوشتنى عوسمانى دووہم لە سالى ۱۶۲۲ز<sup>(۱)</sup> ئەم مەسەلەى بە تەواوى سەلماند. لەو كاتەوہ ئىدى بەروونى ئەوہ دەرکەوت سى لاين دەسەلاتى عوسمانى دەجولئىن، ئەوانىش پىكھاتوون لە: سولتان، سوپاى ئىنكىشارى و پىاوانى ئايىنى.

ئەم دۆخە ئەوہەمان بۆ پراڤەدەكات كە چۆن سولتانە يەك لە دواى يەكەكان دواى كوشتنى عوسمان ھەول و كۆششيان دەكرد كارى رىفۆرمخوازى بكن، يارىدەدەرە راستەوخۆكانى سولتانەكان بىنيان چۆن لە كاتى پراڤەكردن و شىكردنەوہى ھۆكارەكانى كەنەفتى و لاوازى دەولەتدا دەستى تاوانيان بۆ ئىنكىشارىەكان و پىاوانى ئايىنى وەك يەك پادەكىشا، لە ھەولەكانى ھەر يەك لە قوچى بەگ و حاجى خەلىفەو حسىن ھەزار فەن دا ئەمەمان تىبىنىكرد. لە واقعىشدا وىنەى ناكۆكى و پكا بەرى لەسەر دەسەلات سولتانەكانى والىكرد لە شىوہى رىفۆرمخوازىكدا دەرکەون. لە كاتىكدا سوپاى ئىنكىشارى و گروپى پىاوانى ئايىنى لە پىگەى ھىزىكى نەياردا بوون دژ بە ھەر ھەنگاوىكى رىفۆرمخوازى. ئەم ناكۆكىە لە

<sup>۱</sup> پەروانە بەشى دووى ئەم كىتەبە.

ماوهى دوو سەد سالد<sup>(۱)</sup> دۇخى سىياسى ناوھى دەولەتى  
 عوسمانىيان رەنگرېژکردبوو، كە لە ميانەيەوھ ئاقارى جياوازو  
 ئاكوڭيان لەگەل يەك جيگىرکردبوو، بەم جۆرە كارىگەرەكانى  
 ئەوروپا دەيانتوانى بە ئاسانى بېرئەوھ بۇ نيو ھەناوى عوسمانى.  
 ئارەزووى سولتانهكان بۇ كرانهوھ بەسەر ئەوروپادا ھەمىشە  
 لاوازو بېينەما نەبوو. چونكە ويستى چنگ گىرکردن لە دەسلەت  
 پالى پئوودەنان بە دواى ئەو ئامرازو كەرەستە ئەكتىفانەدا بگەرېن  
 كە سنوور بۇ ئاغا ئىنكىشارىەكان و پىراكىشانى پياوھ ئايىنەكان  
 دادەنىت. سولتان ئەحمەدى سىيەم يەكەم كەس بوو ھول و  
 تەقەللاى دا لەدەرەوھى بازنەى سوپاي ئىنكىشارى رىفۆرم و  
 چاكسازى ئەنجامدات. ھەلبەتە بەسوودوەرگرتن لە دۇخى شكست  
 و دۇرپانە دلەزىنەكانى ئىنكىشارى، ھەرەھا لە بوارەكانى ترىشدا  
 ھولى نوڭىردنەوھى دا. بەلام سوپاي ئىنكىشارى توانىيان خۆى  
 لەسەر عەرش لادەن و ھەزىرەكەيشى، كە بەوھ تاوانباركرا بەرپرسە  
 لەم بىدەعانە، بكوژن. لە ماوهى سەردەمى پىنچ سولتاندا (۱۷۰۳-  
 ۱۷۸۹ن) ھول و كووششى جياوازى چارەسەرسازى درا بەتايبەت لە  
 بوارى سەربازى و لىق و بەشەكانى كە لىيدەبىتەوھ، لەوانە  
 دامەزراندنى پەيمانگە بۇ خوڭىندنى ئەو بابەتانەى بۇ بەرزكردنەوھى  
 ئاستى سوپا گونجاون وەك پەيمانگەى دەرياوانى و بىركارى و  
 ئەندازىارى.

ويپراى ئەو سنوورە بەرايىانەى كە ئەم رىفۆرم و  
 چارەسەرسازىيانە پىي گەيشتن، بەلام بى كارىگەر نەبوون. راستە  
 ھەنگاوه رىفۆرمكارىيەكان پىگەى ناوھى سولتانىيان بەھىز نەكرد،

<sup>۱</sup> جب و بوون المجتمع الاسلامى والغرب، ج ۱ ص ۵۷.

پینگەيشى نەدا بېيتە خاوەن ئامرازو كەرەستەكانى پووبەپووبونەوى ئەرۈپپەكان، بەلام ئەم پېفۇرمانە پینگەيان بۇ پېنگەيانى دەستەيەكى پۇشنگەرى عوسمانى پەخساند تا زەمىنە بۇ گەشەسەندنى فېكرىكى پېفۇرمخووزى كراوہ بسازىنن. ئەم دەستە ھەستى بەوھەكردبوو، كە داتەپىن و لاوازى عوسمانى كېشەيەكە پىشتىگوى ناخرىت و ھىزى ئەرۈپپاش مەسەلەيەكە بى دەستكارىكردنى تېروانىنى سونەتيانە بۇ ئەوى دى و تېگەيشتن لە زانستە نوپكان لە بەرامبەرىدا ھېچ ناكرىت.

ئەزمونەكەى سەلىمى سىيەم (۱۷۸۹-۱۸۰۷) لەم سۆنگەوہ سەرچاوەدەگرى، كاتىك ھەولیدا پىرۈسەيەكى چارەسەرسازى گىشتىگر بوونىادبىت. سەربارى ئەوى ھەل و مەرچەكان بە ھېچ چەشنىك و گونجاوو لەبارنەبوون، چونكە پووبەپووى دژايەتى ئەرۈپپەكان و لەوہش زياتر لە نىو وىلايەتەكاندا پووبەپووى ياخيپوون و ھەولە جوداخوازىەكانى بووہوہ، لەگەل ئەوہشدا ئەزمونەكەى دەولەتى عوسمانى فېردايە نىو سەردەمى نوپوہ، كارىگەرى ئەم ئەزمونە لەسەر گۆپىنى زەين و ھوشيارى خەلك زۆر زياترپوو لە گۆپىنى بۇ واقىعى ئالۇزو ئالەبارى دەولەتى عوسمانى.

لە كۆتايىدا دەتوانىن بلىن سەردەمى سەلىمى سىيەم گوزارشت بوو لە سەردەمىك، كە تىايدا گومانەكانى پۇژھەلات لە پۇژئاوا تا ئەندازەيەكى زۆر بەرتەسك بووہوہ. وىپراى ئەوى ماوى ئەم "سەردەم"ە كورت بو، بەلام ئەو شتەى لە ميانىدا پوویدا، گواستنەوہ بوو لە سەردەمى ناكۆكىە ئايىنيەكانەوہ بۇ سەردەمى ناكۆكىە سياسىيەكان و بەريەككەوتن و لەيەكدانى بەرژەوہندىەكان. راستە خەونى پۇشنگەرە عوسمانىيەكان بۇ وەرگرتن و تېگەيشتن لە زانست و تەكنىكە نوپكان، كە سەرچاوەكەى ئەرۈپا بوو لە

ماوھىيەكى كەمدا، جۆرىك لە ساويلكەيى لەخۇگرتبوو، بەلام كەف و كول و دلگەرمىيان بۇ كرانهوھ بەپرووى ئەوروپادا ويىراي ھەموو تەگەرەو بەربەستەكان لە كۆتاييدا ئاكامەكانى گىرنگ و بەسوود بوون.

لە ماوھى سەدەي ھەژدەھەمداو بەشىئوھىيەكى تايبەت لە قۇناغى سەلىمى سىيەم دا، ئەويدى دۆزرايەوھ، ئەوروپاي مەسىحى ئىدى لەوھ دەرچوو دژىكى تەماوى و ناديارو دورەدەست بىت، جىھانىش ئىدى دابەش نەبوو بۇ دوو بەش كە بەيەك ناگەن.

دۆزىنەوھى ئەويدى، واتە پەيوەندى موسلمانەكان لەگەل ئەوروپا، بووھ ھۆى گۆپىنى گۆشەنىگاي موسلمانەكان بۇخودى خۇيان، كە تا ئىستاش ھەولەكان بۇ ديارىكردى ئەم گۆشەنىگايە بەردەوامە.

## پېرست

۳	..... پېښه كى
۱۳	..... د هسپېك
۲۱	..... بهشى يه كه م: دهولتهى عوسمانى و نه وروپا
۲۴	..... ئيسلام و مسيحيهت
۲۷	..... دهولتهى عوسمانى و پوزئاوا
۳۳	..... بهشى دووم: بيركردنه وه له مهر داته پين
۳۶	..... سره تاكانى داته پين
۴۹	..... بيروبا وه پره كان له پينار ريفورمدا
۵۳	..... له داروخان و داته پينه وه بۇ شكست
۵۵	..... بهشى سېيه م: دوزينه وهى نه وروپا
۵۸	..... وينهى جيهان
۶۱	..... نه وروپا وينهى پيشكه رتن
۶۵	..... تنگه يشتن له تمكتيك
۷۷	..... بهشى چوارم: ههون و تهغه تلاكانى ريفورم
۷۹	..... دام و دهزگاي نوئى
۸۶	..... نيزامى نوئى (نيزامى جهديد)
۹۲	..... پوئلى فه رهنسا له ريفورمدا
۹۶	..... پروپاگهندهى فه رهنسى
۱۰۳	..... بهشى پينجه م: گووانى شيوازه كانى نووسين و بيركردنه وه
۱۰۶	..... له نهر ريتوه بۇ هاوچهر خبون
۱۱۱	..... كتىبى گه شتنامه
۱۲۳	..... راپوئرت و نامه
۱۳۲	..... نووسينى ميزووى

۱۳۹	..... شيعر
۱۴۳	..... بەشى شەشەم؛ زمانى جيهانىي
۱۴۶	..... بەكارمىنانى زمانىكى نوي
۱۴۸	..... "تەنزيماى نوي"
۱۵۲	..... مېتودىك بۇ پەخنە
۱۵۹	..... پۇلى زمانى فەرنسى
۱۶۳	..... بەشى ھەوتەم؛ ناكۇكى چەمكەگان
۱۶۵	..... چەمكە نويگان
۱۷۳	..... پەرچە كردار
۱۷۷	..... دوو ئاقار
۱۸۲	..... ئاسۇكانى ئەزمونەكەى سەلىمى سىيەم
۱۸۸	..... ئەنجام

# منتدى اقرأ الثقافي

[www.iqra.ahlamontada.com](http://www.iqra.ahlamontada.com)



بېنگومان ئەم كىتېبە لەو كىتېبە بايە خدارو  
 گىرنگانەيە، كە باس لە سەرەتاي پەيوەندىە كانى  
 كۆمەلگە ئىسلامىيە كان دەكات لە گەل ژياري  
 نوڤى ئەوروپادا، گىرنگى و بايەخى  
 كىتېبە كەش لەو دەايە ئەو راو بوچونە  
 ھەلە راستدە كاتەو، كە بۆ ماوئە كى زۆر  
 باو بو، گوايە سەرەتاي پەيوەندى  
 موسلمانە كان لە گەل ژياري رۆژئاوا  
 دەگەرپىتەو بۆ رۆژگارى داگىر كىردنى  
 فەرەنسىيە كان بۆ مىسر لە سالى (1798ز) و ئەو  
 رېنيسانسەي بەدواي خۆيدا ھىناي. دوكتۆر  
 خالد زيادە ئەو ھەمان بۆ روندە كاتەو، كە لەم روو ھە  
 ئەزمونىكى تر ھەيە، نزيكەي سەدەيەك  
 دەكەوئىتە پىش ئەزمونەكەي مىسر ھە، ئەوئىش  
 دۆزىنە ھەي دەولەتى عوسمانىيە بۆ پىشكەوتنى  
 ئەوروپا لە سەرەتاي كانى سەدەي ھەژدە ھەم و  
 ھەولدانە بۆ ھەرگرتن لە رۆژئاوا ھەر لەو  
 كاتەو.



لە بىلاو كراو ھەكانى ئەكادىمىيەي ھۆشيارى و پىگەياندىنى كادىرانى (ى.ن.ك)

نرخ (2000) دىنار